

ВІКТОР

ПРОКОПЧУК

**КРАЄЗНАВСТВО
НА ПОДІЛЛІ:
історія
і сучасність**

Національна Академія наук України
Інститут історії України
Відділ регіональних проблем історії України
Всеукраїнська спілка краєзнавців

В. С. ПРОКОПЧУК

Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність

Київ,
Рідний край
1995

В монографії послідовно і системно висвітлюється майже 150-річний період зародження, становлення і розвитку на Поділлі історико-краєзнавчого дослідництва з його підйомами і спадами від середини ХІХ століття—до наших днів.

Відповідальний редактор

— П. Т. Тронько, академік НАН України.

Рецензенти

— І. С. Винокур, доктор історичних наук, професор,

Л. В. Баженов, кандидат історичних наук, доцент.

БІОГРАФІЯ ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА

Мабуть, ніколи Україна не переживала такого складного, такого суперечливого, такого переломного моменту в своїй історії, як зараз. Жорстока економічна криза, матеріальні нестатки мільйонів співвітчизників, зневіра в колишніх ідеалах, звичайно, найнегативнішим чином відбиваються на суспільній свідомості, духовному житті нашого народу. І все ж, навіть на цьому нелегкому історичному перехресті, ми знову і знову звертаємось до краєзнавства, вбачаємо у його розвитку світлий шлях до відродження духовності, культури, багатовікових традицій щедрої української землі.

Цілком очевидно, що без краєзнавства—без знання рідного краю годі говорити про національну гідність, самовідданість, національний менталітет. Без краєзнавства, без усвідомлення своєї історії та культури годі говорити про будь-які державотворчі процеси, про гідне місце незалежної Української держави на терені світової цивілізації, адже дорогі нам поняття «Батьківщина», «національна гідність», святе відчуття Отчого дому і рідної землі починаються саме з рідного краю, свого села чи міста, вулиці, своєї домівки, де людина народилась і виросла, де пройшло її дитинство. Вони передаються з покоління в покоління з молоком матері, мелодією народної пісні, поетикою рідної мови.

Час, реальна практика життя, духовні потреби суспільства логічно підвели ризику під безпідставними дискусіями щодо дрібнотем'я краєзнавчої тематики, довели правоту тих дослідників, які у всебічному опрацюванні місцевого матеріалу вбачали шлях до глибоко обґрунтованих наукових узагальнень. У цьому ще раз переконуєшся, ознайомившись з монографією Віктора Степановича Прокопчука «Подільське краєзнавство: історія і сучасність».

В основу цієї наукової праці лягла дисертація автора «Розвиток краєзнавства на Поділлі», що охопила період від середини ХІХ століття—до наших днів. Мені, науковому керівнику дисертанта, випало прослідкувати його кількарічну кропітку роботу в архівах, наукових бібліотеках Києва, Вінниці, Хмельницького, Кам'янця-Подільського, у період відбору і систематизації матеріалу, аналізу і виходу на узагальнення, пропозиції і переконатися в глибині підходу, ґрунтовності висновків.

Вибір теми пов'язаний, насамперед, з тими змінами, які відбуваються в Україні, новими завданнями історичної науки, місцем краєзнавства в їх реалізації. Досить чітко воно визначене в привітанні Верховної Ради України учасникам п'ятої Всеукраїнської конференції, що відбулася восени 1991 року в Кам'янці-Подільському: «В знаменний час розбудови незалежної української держави активізація процесу відродження історичної пам'яті, національної гідності, духовного піднесення народу є надзвичайно важливим і почесним завданням наукових, культурно-освітніх закладів і установ, всіх патріотичних громадських організацій». Отже, локально-історичні дослідження дають можливість через призму окремого регіону, населеного пункту, трудового колективу дослідити процеси і явища, характерні для України в цілому і наповнюють ріку української історії новим джерельним матеріалом.

З другої половини 80-х—на початку 90-х років відбувається своєрідний вибух у регіональному дослідництві. На сторінках журналів, газет з'явилися ґрунтовні публікації, друком вийшли цікаві дослідження, що стосуються маловивчених, раніш заборонених сторінок історії. Республіканські, обласні конференції з ряду актуальних проблем дають відповідь на пекучі проблеми минулого й сьогодення. Утворено координуючий центр — Всеукраїнську спілку краєзнавства, відроджено її друкований орган — журнал «Краєзнавство». До краєзнавчих пошуків долучилося нове покоління. У зв'язку з цим, важливого значення набуває досвід попередників, показ самовідданості і самопожертви багатьох поколінь дослідників, вивчення напрямів їх діяльності, форм і методів роботи.

Робота над темою ще раз висвітлила недостатню наукову розробку даного питання: воно розпорошене в часі, багатоманітних виданнях, носить подекуди оглядовий характер, нерідко публікації стосуються окремих сторін, відсутнє системне бачення процесу з його закономірностями, позитивними і негативними сторонами. Поза увагою виявився пласт документів, що стосується періоду репресій проти краєзнавства, цілий ряд особливих фондів.

З цієї точки зору монографія В. С. Прокопчука має досить актуальний характер і є першою спробою після проголошення незалежності України системно і комплексно, з урахуванням нових реалій і підходів до висвітлення минулого оглянути майже 150-річну діяльність літописців Поділля — порівняно великого і цікавого своєю історією регіону України.

Нам видається доцільним дати зелену вулицю таким дослідженням, проаналізувати пошукову діяльність істориків інших регіонів, вивчити досвід, дати світ їх доробку, як це останнім часом і робиться на Поділлі, підняти із забуття імена багатьох подвижників краєзнавства. Заслуговує схвалення досвід хмельничан і в тому, що вони для стимулювання історико-краєзнавчої, культурно-освітньої роботи рішенням облдержадміністрації встановили премії імені Ю. Сіциньського, К. Широцького, П. Бучинського — відомих подільських краєзнавців.

Спираючись на досвід розвитку краєзнавства, ми покликані, перш за все, піднести його роль як чауки. У конкретному вияві це означає всемірну активізацію нашої науково-пошукової роботи з позицій правди й доказовості. Наш патріотичний обов'язок — глибоко дослідити, уявити і використувати для духовного відродження народу маловідомі, забуті сторінки «малої історії», спрямувати краєзнавство на велику справу розбудови Української незалежної держави.

Сьогодні, як ніколи, в центрі уваги дослідників рідного краю постають проблеми історії України періоду середньовіччя, козацької доби. У період сталінського тоталітаризму та й наступні роки козацька тематика була фактично вилучена з кола досліджень

вчених-істориків, майже зникла з планів наукових видань, книжкових і газетних сторінок. В Україні не вивчалися і не увічнювалися (крім подій, пов'язаних з возз'єднанням України з Росією) пам'ятні місця української козаччини. Необхідно на ділі взятися за дослідження і внесення в органи влади пропозицій про увічнення подій і героїв визвольної війни середини XVII століття.

Темою досліджень повинна стати історія міст і сіл України. Видане на початку 70-х років 26-томне зібрання започаткувало новий напрям в історіографії, але несе на собі відбиток часу і потребує доопрацювання і в перспективі перевидання. Отож, варто глибоко вивчати раніш невідомі або перекручені сторінки історії, готувати матеріал для майбутньої книги історії міст і сіл свого регіону.

Багато міст і сіл України мають велику історію, бо пережили віки. У їх числі не лише столиця України—древній Київ, а й Хмельницький, Полонне, Ізяслав, Кам'янець-Подільський. Більше 100 міст існують тисячоліття. І лише 39 з них взяті під охорону держави. Підкреслимо, що історія багатьох із них глибоко не досліджена і в повній мірі не увічнена, показана без людей, у ряді випадків перекручена, прикрашена «історичними» досягненнями. І тут, як кажуть, непочатий край роботи для дослідників.

Все настирливіше постає завдання дослідження історії сіл, що зникли з карти України. Одні згоріли в полум'ї громадянської і Великої Вітчизняної воєн, інші залишилися без мешканців у роки сталінського голодомору, депортації. Чимало сіл ліквідовано під час розбудови промислових зон, створення величезних штучних водоймищ, реалізації хибної «теорії безперспективності» багатьох поселень. Останнє велике відселення відбулося в зв'язку з Чорнобильською катастрофою. Тільки протягом 60—80-х років знято з державного обліку понад тисячу населених пунктів України. А це ж наша історія, минуле, в якому жили й творили мільйони сіввітчизників. Кожне селище, село, хутирець були не лише маленькою позначкою на карті, а, насамперед, певним духовним середовищем, де народжувалися, жили і працювали наші предки, створюючи матеріальні і культурні цінності.

Як не прикро, але ми повинні визнати, що по-справжньому не знаємо своєї історико-культурної спадщини, десятиріччями ніхто глибоко не досліджував пам'яток історії, багато з них були по-варварському знищені. Не займаємось всебічно дослідженням пам'яток і тепер. У нас, наприклад, майже відсутні наукові дослідження і облік пам'яток дерев'яного зодчества. Лише невелика їх частина представлена в Київському, Переяслав-Хмельницькому, Львівському, Ужгородському та Чернівецькому музеях народної архітектури та побуту. На наших очах вже загинули і гинуть тепер пам'ятки народної архітектури — млини-вітряки, хати, культові споруди, виробничі приміщення, предмети домашнього вжитку, що складають матеріальну і духовну культуру, основу формування традицій, побуту і моралі українського народу.

Нині вже ніхто не може заперечувати великого виховного потенціалу церковної історії і культури. **Необхідно** глибоко і всебічно проаналізувати історію **церкви**, зробити створені нею **неперехідні цінності надбанням** української національної культури, нашого народу. В контексті цієї великої і багатогранної роботи цілком своєчасною була б підготовка і публікація фундаментальних праць з історії монастирів, які протягом останніх семи десятиріч зображувались лише як розплідники мракобісся і гніздовиська реакції. Між тим, саме монастирі впродовж багатьох віків були своєрідними острівцями освіти і культури, підтримували духовні сили скривджених і знедолених. Саме монастирі зберегли для нас свідчення найдавнішої історії — безцінні літописні списки, які дозволяють нам усвідомити своє місце в історії світової цивілізації.

Виняткового значення набуває осмислення взаємовідносин держави і церкви в роки Радянської влади, трагічної долі багатьох церковних діячів. Потребує перегляду наше ставлення до їх культурно-просвітницької, літературної спадщини. На прикладі Івана Огієнка особливо переконуємось, як багато втратили ми, довгий час замовчуючи його діяльність, огульно заперечуючи те позитивне, що створив він на терені української історії та культури.

Автор монографії саме обстоює думку про непере-січне значення короткої, але плідної діяльності викла-дачів Кам'янець-Подільського державного університе-ту (1918—1920 рр.) І. Огієнка, І. Крип'якевича, В. Ге-риновича, П. Клепатського, М. Драй-Хмари, М. Доро-шенка, П. Клименка, П. Бучинського, К. Широцького, Е. Сташевського у відродженні і розвитку кращих тра-дицій дореволюційного покоління краєзнавців.

Темою ґрунтовних досліджень повинен бути період українського національного відродження 20-х років, коли політика українізації охопила широкі верстви громадянства. 28 січня 1923 року в тодішній столиці України—Харкові відбулися установчі збори місцевого осередку, які прийняли ухвалу про об'єднання всіх ук-раїнських краєзнавців. Це був початок створення ор-ганізаційного центру на Україні. Після певної органі-заційної роботи в травні 1925 р. відбулася Перша Все-українська конференція з краєзнавства, на яку було запрошено представників Київської, Харківської, Пол-тавської, Чернігівської, Подільської, Волинської, Ка-теринославської, Одеської, Миколаївської, Запорізької, Херсонської губерній, а також — з Галичини, Кубані і Дону. Цей форум дослідників рідного краю утворив Український комітет краєзнавства (УКК) на чолі з ві-домим істориком Матвієм Яворським. Почав виходити журнал «Краєзнавство», орган УКК. Це був зоряний час українського краєзнавства. У праці В. С. Прокоп-чука доведено, що й для подільських літописців це бу-ла золота пора. Сьогодні, без зайвої упередженості і тенденційності маємо змогу проаналізувати значення, на жаль, нетривалої й непослідовної політики україні-зації для збереження національних і культурних тра-дицій українського народу, висвітлити взаємозв'язок позитивних тогочасних процесів з історико-культур-ною практикою сучасності.

Особливої уваги потребує історія другої світової війни, опис і збереження священних могил наших вої-нів, партизанів, підпільників, дійсних учасників виз-вольного українського руху, що полягли на рідній зем-лі і за її межами. Напередодні 50-річчя великої пере-моги над фашизмом, краєзнавчий актив повинен вклю-читися в роботу по виявленню імен загиблих і взяти

найактивнішу участь у підготовці книг пам'яті.

У контексті дальшого розвитку історичного краєзнавства в Україні ми не повинні забувати про широку пропаганду краєзнавчих знань, особливо серед молоді, яка завтра перейме в свої руки велику справу відродження України. Краєзнавство і народознавство повинні стати основою навчально-виховної роботи серед учнівської молоді. У центр цієї роботи слід покласти розроблене і затверджене Міністерством освіти разом з творчими Спілками—письменників, художників, Українським фондом культури Положення про рух учнівської молоді України за збереження і примноження традицій, звичаїв та обрядів народу, під назвою «Моя земля—земля моїх батьків». Програма руху, девізом якого є «Мій край—моя історія жива», передбачає глибоке вивчення рідної мови, історії краю, пам'яток культури та природи, коріння свого роду, вивчення природи, лісенно-поетичної спадщини, традицій, звичаїв, обрядів, одягу, народної архітектури та побуту, народних ремесел, що є основою відродження національної культури українського народу. Прекрасний досвід розвитку шкільних форм краєзнавства нагромаджено в закладах освіти Дунаєвецького району Хмельницької області, де автор монографії очолює райочний відділ освіти. Цей досвід відображений в його праці і заслуговує глибокого вивчення і розповсюдження в школах України.

З огляду на майбутнє важливого значення набуває проблема викладання краєзнавства в навчальних закладах. Нам здається, що учні шкіл і студенти всіх вузів, незалежно від їх профілю, повинні вивчати курс краєзнавства (народознавства), знати свої першовитоки. Для цього слід зайнятися підготовкою для шкіл та вузів програм підручників, посібників, іншої літератури з краєзнавства та народознавства. Саме матеріал дослідження В. С. Прокопчука може бути використаний в ході вивчення курсу краєзнавства на історичних факультетах Вінницького та Кам'янець-Подільського педінститутів, підготовки навчальних посібників, рефератів, лекцій і публікацій у пресі.

Монографія В. С. Прокопчука окреслює цілий ряд інших проблем, які мають перш за все вирішуватися

на Поділлі. Це і перевидання довідників, збірників документів, на змісті і методиці відбору матеріалів яких наклала відбиток ідеологія часу, увічнення у Вінниці пам'яток істориків-краєзнавців В. Отамановського, Г. Брілінга, зміцнення матеріальної бази, посилення координації краєзнавчої праці.

Отже, склавши біографію подільського краєзнавства, автор не тільки дослідив передумови його зародження, а й складний процес розвитку, висвітлив раніш невідомі сторінки історіографії краю, досвід учених і любителів-дослідників старовини, чим віддав належне подвижникам краєзнавства минулого, прислужився нинішнім і прийдешнім поколінням літописців Поділля.

П. Т. ТРОНЬКО — академік НАН України,
голова Всеукраїнської спілки краєзнавців.

ЗАРОДЖЕННЯ КРАЄЗНАВСТВА НА ПОДІЛЛІ

І. ПЕРШІ КРОКИ У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ КРАЮ

Систематичне, організоване дослідження минулого Подільського краю розпочалося з середини ХІХ століття. Однак, історія цього своєрідного регіону України знайшла відображення в більш ранніх документах, творах.

«Батько історії», грек Геродот, у V столітті до нашої ери на території між Бугом (Гіпаніс) і Дністром (Тірас) фіксує проживання скіфів-орачів, а там, де ці ріки зближуються, — племен алізонів. На цьому просторі й жили вони з хліборобства, обробляючи землю. Хліб споживали самі і продавали.¹

У першій половині I тисячоліття н. е. Поділля населяли слов'янські племена, що входили до Антського (східно-слов'янського) військово-політичного союзу державного типу. Тут були створені передумови для формування класів і держави, але гунська та аварська навали загальмували і відтягнули цей процес на останню чверть I тис. нової ери.²

Перші літописи, зокрема, «Повість минулих літ», дають дуже скупі відомості про Поділля, племена уличів і тиверців, що заселяли його.

Зокрема, в етнографічному огляді Лаврентіївського літопису про ці племена говориться: «А Уличи, Тиверци сядяху по Днестру, присядяху к Дунаєви, бе множество их, сядяху бо по Днестру оли до моря, суть грады их и до сего дне, да то ся зваху от Грек Великая Скуфь».³

У Тиверському літописі під 863 роком знаходимо оповідь про війни Аскольда і Діра з уличами: «Аскольд же и Дир седоста в граде том (Киеве) и многие варяги совакуписта, и начата владети поляньскую землю; и беша ратни с древляны и угличи».

Літописні списки повідомляють про спроби князя Олега 885 року підкорити уличів і тиверців: «И бе обладая Олег Древляны, Полянми, Радимичи, а со Уличи и Тиверци имеяши рать». Але чим закінчився Олегів

похід і чи підкорилися ці племена Київському князеві, про це літописи не говорять нічого.

907 року тиверці беруть участь в походах Олега на Царгород.⁴ Літописець називає їх «толковинами», що свого часу В. Григорович витлумачив, як «пособник», «помічник», «союзник». А це швидше говорить про самостійність, ніж залежність тиверців від Києва.⁵

Зробити висновок, що в цей проміжок часу тиверці та уличі підкорилися Києву, буде поспішно ще й тому, що 914 року князь Ігор знову воював з уличами, а його воевода Свенельд «три літа сидів біля міста Пересечен».⁶

Професор В. Б. Антонович, вивчаючи цей період подільської історії, ставить під сумнів категоричні твердження про підкорення подністровських і побожських слов'янських племен Києвом: «Загальноприйнята думка про підлеглисть Уличів і Тиверців з ІХ століття великим князям Київським опирається на дуже хитку основу»⁷.

З ним повністю солідаризується Никандр Васильович Молчановський: «Ми із значною впевненістю можемо стверджувати, що у відомий нам історичний час західна полоса пізнішого Поділля заселена була багаточисельним і сильним слов'янським племенем, що жило, мабуть, незалежним життям і ще наприкінці ХІ ст. володіло міськими центрами».⁸

Літописи та й інші документи дають підставу твердити, що Пониззя зазнавало постійних нападів сусідів-кочівників, зокрема — печенігів. Однак, наступи печенігів зупинялися стійкістю місцевого слов'янського населення.

У першій половині ХІІ століття басейн Південного Бугу зайняли половці. Вони чинили розбійні напади на землі Пониззя, доходили до р. Ушиці.

1873 року писар Миньковецької волості Ушицького повіту на прохання статистичного комітету записав легенду, за якою Солудивий Буйняк у давнині захопив «містисько Кружель» (нині с. Велика Кужелева Дунаєвського району Хмельницької області) і розорив його. Але був скоро розбитий біля Городка.⁹

Чи не хан це Боняк, який 1097 р. мав зв'язки із кня-

зем Давидом Ігоревичем і кочував поблизу Галицьких земель?

Факт вторгнення половців у межі понизовських земель підтверджується їх участю в князівських усобицях на боці Івана Берладника, з яким підійшли вони до Ушиці і хотіли пограбувати край. Коли ж Берладник заборонив розбій, половці покинули його.¹⁰

Тривалий період відомостей про Пониззя майже немає. З'являються лише з другої половини XII ст., коли воно зіткнулося з сусідніми князями — Теремовлянськими, Галицькими і Галицько-Волинськими, і попало в залежність від них.

До цього періоду відноситься й перша згадка про Пониззя. Літопис розповідає, що Мстислав Удатний, який князував у Галичі, 1226 року вирішив покинути місто. До цього спонукали його тиск боярів, з якими не міг боротися, поради близьких до нього Гліба Зеремійовича і Судислава. Він передав Галич угорському королю Андрію, «...а сам взя Понизье...»,

Іпатівський літопис дає деякі підстави для дуже поширеного тлумачення самої назви краю. В одному місці Пониззю протиставляється гірська Перемишльська сторона: «Доброслав же вокняжился бе и Судич... и вошед во Бакоту все Понизье прия... Григорья же Васильевич себе горную страну Перемышльскую мышляши держати».¹¹

Територія між Дністром і Бугом є низ, діл, поділ по відношенню до Карпатських гір. Є й інше твердження: Поділля—«країна долин», територія, розташована в долинах і поруч з ними.¹²

Слабо відбиті в літописах, інших джерелах золотоординська доба на Поділлі.

Перше вторгнення монголо-татарів не привело до відпадання Пониззя від Галицько-Волинського князівства. Марними видалися спроби Мілея, княжного воеводи, боярина, відірвати ці землі від Галича і Волині. Син Данила Галицького Лев взяв Бакоту і заставив Мілея просити прощення в князя Данила.

І все ж Пониззя при Бурундаї, що зайняв місце Куремси, відійшло до татарів. Відбулося це, мабуть, без особливого кровопролиття. Завойовники провели перепис населення, поділили землю на «тьми», подат-

кові округи, з центрами в містах (Подільська тьма, Кам'янецька, Браславська, Сокальська...)¹³ На чолі цих округів стояли отамани з місцевої знаті. До них з орди приїжджали баскаки за даниною. Татари рахувалися з місцевими звичаями і віруваннями, бо Коріатовичі, прибувши на Поділля після синьоводської битви 1362 року, застали тут навіть монахів і монастирі. Вони зблизились з місцевим населенням настільки, що запозичили слов'янські імена, мову, деякі звичаї. Історик Стрийковський, побувавши в Болгарії, біля Сілістри зустрів осілих татарів, які розмовляли слов'янською мовою. Особливості мови і побуту вони пояснювали тим, що їхні предки свого часу жили на Поділлі, поки не прийшли литовці і не вигнали їх аж на Добруджу.¹⁴ Зате не допускали вони існування замків і будь-яких укріплень, які були б опорою в боротьбі проти них, тому Коріатовичі при вступі на Поділля не застали тут жодного міста «ни деревом рубленного, ни каменем будованого».¹⁵

Взагалі цей період подільської історії ще чекає своїх дослідників, які із-за обмеженої писемної бази мали б концентрувати зусилля на археологічному, топонімічному, нумізматичному матеріалі.

Зі смертю Данила Галицького ми не маємо майже ніяких відомостей про Подільську землю аж до другої половини XIV ст., приєднання 1362 року краю до Великого князівства Литовського.

Усі списки «Літопису Великих князів Литовських», опубліковані 1827 року Даниловичем, 1846 року—Нарбутом, 1854 року—Поповим, дають більш щедрий матеріал для аналізу.

Подамо повністю класичний уривок Литовського літопису про зайняття Поділля литовцями на основі зведеного з усіх списків тексту, приведеного Н. В. Молчановським в своїх «Очерках известий о Подольской земле до 1434 р.»: «Коли государем (Данил—государь) был на Литовской земли князь великий Олгирд и шед в поле с литовским виском, побил татар на Синей воде, трех братьев: князя Хачебея (Д.-Хочебия), Коутлоубуга и Дмитрия (Д.-Дмитрея); а тыи (Д.—а то си три) трии браты Татарское земли, (Д-татарскыя князи) отчичи и дедичи Подольской земли, а от них заведали

атамани (Д.—в тамони) и баскаки, приеж удаючи от
тых атаманов (Д.—от них у Таманов) имовали с По-
дольской земли дань. А брат великого князя Ольгирдов
держал Новгородок (Д. — Новгородн) Литовский,
князь Корьят, а оу него были Д (Д.—четыри) сыны:
князь Юрьи, князь Александр, князь Константин, князь
Феодор. Ино тыи княжата Кориатовычи Г браты (Д.—
три (?) браты, князь Юри, а князь Александр, князь
Констентин и князь Федор ets) со князя великого Оль-
гирдовым прозволением и с помочию Литовьской зем-
ли (Д.—пошли в Подольскую землю. И тогда в По-
дольской земли) не был ни один город ни древом
роубленный, а ни камением боудованный. То тыи кня-
жата Кориатовичи пришед в Подольскую землю и во-
шли оу приязнь со отаманы почали боронити Подоль-
скую землю (у Дан. слова «и вошли... землю» выпуще-
ны) от татар а боскаком выхода не почали давати и
напервеи нашли себе твержю на реце на Смотричи,
тут пак себе нарядили город Смотричи (у Д. слова
«тут...Смотричи» выпущены); а оу другом месте были
черници оу горе, а в том месте нарядили город Бако-
тоу. И ловяче в ловех пригодилося им каако оугонили
много олени в тот остров, где ныне Каменецкое
(Д.-Каменское) место лежит. И посекши лес оумуро-
вали (Д.—муровали) город Каменец, а с того вси го-
роды Полоцкия (Д.—вси подольскийи города) оумед(оу)-
ровали и всю землю Подольскую осели».¹⁶

У цьому уривку, насамперед, вперше згадується
термін Поділля, і відноситься це до 1362 року. Литов-
ський літопис проливає світло на становище краю за
татарів. Вказує місце і дату вирішальної битви литов-
ців з татарами біля р. Сині Води, після чого Поділля
повело боротьбу за повне визволення з-під татарської
залежності. Татари і далі вважали його своїм, робили
напади з метою повернення втрачених володінь.

Це підтверджує й більш пізніший документ—Гра-
мота «Литовського князя і господаря Подільської зем-
лі» Олександра Кориатовича від 13 березня 1375 року
Смотрицькому домініканському монастирю. З неї вид-
но, що новим володарям доводилось то відбиватися від
татар, то відкуплятися: «...Коли вси земляне имут да-
вати дань од татары, то серебро имеют такоже тии лю-

ди дати».¹⁷ Грамота має значення як важливий документ тієї пори, бо, писана на пергаменті слов'янською мовою, засвідчує факт великого впливу української культури на литовців, прийняття давньоруської мови в їх державно-діловий ужиток, початок нових економічних і суспільних відносин на Поділлі. Тому наводимо її повністю в додатку.

Отже, не менше 20 років, з 1362 по 1385 рік до переносу резиденції Коріатовичів у Кам'янець, Смотрич був столицею Поділля, його важливим адміністративним, військовим, політичним і культурним центром.

Важливим джерелом подільської історії литовсько-польського періоду є описи, спогади, щоденники очевидців, котрі побували в XV—XVI століттях на Поділлі.

Своє перебування на Поділлі 1421 року описав у спогадах французький посол Жільбер-де-Лянуа. Він згадує Кам'янець-Подільський, «прегарно розташоване місто», Пиляву, побут і звичаї знаті.¹⁸

Блез де Віженер, дослідник і археолог, у своїй книжці, виданій в Парижі 1573 року, описує природу Поділля, родючість ґрунтів, трагічність цього прикордонного регіону, що служив ніби коридором, через який татари робили набіги на Волинь, Галичину. Згадує замки в Кам'янці, Хотині, Бакоті, Меджибожі. Відзначає, що «...на кордонах Поділля і Волині в напрямку Кам'янця, Дунаївців, Вишнівця утримуються, звичайно, добрі залоги з метою їх (татарів—В. П.) стримати...»¹⁹

Після синьоводської поразки великий набіг татари вчинили в 1438 році. Подільський воєвода Михайло Бучацький спробував їх зупинити, але потерпів поразку і сам загинув. Наступні напади татари здійснювали в 1442, 1448, 1450, 1452 роках. В 1453 році їх наступ на Поділля був відбитий. 1457 року татари взяли реванш, розбили військо Бартоша Бучацького і сплюндрували край. 1498 року татари разом з турками і волохами взяли з Поділля і Галичини біля 100 тисяч ясиру. Польський король зобов'язався виплачувати щороку по 15 тис. злотих, аби припинити розорення.²⁰

Але це нападників не зупиняло. Зокрема, в описуваній Блез де Віженером період, 1575 року, татари полонили на Поділлі, Волині і Галичині 55 тис. чоловік,

забрали 150 тис. коней, 500 тис. худоби, 200 тис. овець. Все це розоряло край. Наприкінці XV ст. в Кам'янець-Подільському воєводстві, його трьох повітах—Кам'янецькому, Летичівському, Червоноградському — було всього 216 поселень.²¹

Польські власті намагаються зміцнити оборону. Еріх Лясота, посол німецького цісаря Рудольфа II до козаків, 1594 року проїжджав через Поділля і відмітив, що в Кам'янці-Подільському є «єпископська кафедра, воєводство, кастелянія і староство..., є там замок, з'єднаний з містом посередництвом високого мосту». Бачив він замок Синявського в Меджибожі, у Чорному Острові—«замок, що належав київському воєводі», замок у Волочиську. Йому запам'ятались Погребище, Хмільник, Проскурів з озером, що розділяло місто на дві частини. «Багато бездоганних, але небагатих молодиків з панят на Русі, Поділлі й Польщі, їздять туди (на Січ—В. П.), щоби привчитися до лицарського діла»,—свідчив посол.²²

Особливе місце в українській історіографії займає козацька доба, період, зв'язаний з діяльністю Богдана Хмельницького. Поділля в цей час не тільки не було осторонь, а й подекуди вирішувало долю визвольної війни 1648—1654 рр. Тому його історія знайшла широке висвітлення в історичних джерелах, творах вітчизняних і зарубіжних істориків, очевидців, письменників.

Польський хроніст Мартин Бельський (1495—1575) повідомляв, що 1489 року козацькі загони попереду литовського війська переслідували на Поділлі татарську орду.²³

Військовий французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який протягом 1630—1647 рр. жив в Україні, в «Описі України», виданому в 1650 році, згадує Бар, називає його «місцем свого постійного перебування». Тому в узагальненому описі селянських повинностей, їх важкого становища, побуту, традицій, обрядів українського народу відобразилися спостереження допитливого француза і за життям подоляків.²⁴

Не одну сторінку відвів Поділлю П'єр Шевальє в своїй «Історії війни козаків проти Польщі» (1663). Він підтверджує участь подолян в походах козацького війська 1648—1654 рр., розповідає про події війни на те-

риторії краю, згадує міста і фортеці, видатних польських полковників.²⁵

1671 року на Поділлі в складі польської армії, що воювала проти об'єднаного війська Дорошенка і кримських татар, побував Ульріх фон Вердум. Згодом у «Щоденнику», яким охоплено 1670—1677 рр., він описав великі міста і малі містечка, замки Поділля, дав досить цінні відомості про топографію Кам'янця-Подільського другої половини XVII ст., архітектуру, побут, заняття, віросповідання його жителів.²⁶

З другої половини XVII ст. Поділля не раз зазнавало спустошення. 1654 року «вогнем і мечем» пройшло край тридцятитисячне польське військо. На початку серпня 1655 року тут була армія Б. Хмельницького. Восени—пограбували татари, тоді союзники Польщі. Це призвело до крайнього зубожіння сіл і міст. Наприклад, у Дунаївцях 1661 року проживало лише 100 осіб, Залісцях—65, Макові—10, Маліївцях — 15, тоді як 1629 року було відповідно 3678, 672, 540, 402 мешканці.²⁷

Фон Вердум, 1671 року, проїжджаючи Дунаєвеччину, помітив у щоденнику: «При цьому місці, Медоборах, праворуч видно два малі села, а ліворуч—одне; виглядали вони спустошеними. З цього місця через гору, тоді багнистою рівниною до Зелинець,—дві з половиною милі. Це злиденне, спустошене село, а дещо далі з того ж боку замок і спорожніле село Балин».²⁸

Подільська історія козацьких часів знайшла відображення в літописах Й. Ерлича, Григорія Граб'янки, Самійла Величка, Самовидця.

Літопис Граб'янки, зокрема, описує вторгнення татарів на Поділля 1575 року, Пилявецьку битву 1648 року, облогу Жванця у вересні—грудні 1653 року, загарбання краю турками 1672 року і їх вигнання 1689-го, народне повстання проти польського гніту під началом Палія, Самуся, Абазина, Іскри.²⁹

Самійло Васильович Величко, канцелярист Війська Запорізького, що жив на зламі XVII—XVIII століть, залишив нащадкам літопис, що охоплює період 1648—1700 рр. Це і літопис, й історичний, художній і публіцистичний твір, збірка документів автентичних і стилізацій під документи, антологія творів різних авторів

і своїх спостережень, в якій Поділля відведено чимало місця.³⁰

У літописі Самовидця (більшість дослідників сходиться на тому, що за цим псевдонімом ховався син вихідця з Брацлавщини, генеральний підскарбій І. Брюховецького, брацлавський протопоп і стародубський священник Роман Ракушка-Романовський), що мав назву «О войнах Богдана Хмельницького і междуусобицах, бывших в Малой России по его смерти», глибоко розкриті причини визвольної війни («Початок и причина войны Хмельницкого ест едино от ляхов на православие гонение и козаком отягощение»),³¹ її хід.

Пилявський погром у вересні 1648 року поданий так: «...Орда с козаками тое войско розгромили, же мусіло утікати ку Константину Великому, оставивши тяжари военніе, тилко з скарбними возами».³²

«Про битву 1652 року під Батогом літописець повідомляє: «...Тое войско знесл и Калиновскому гетманові там же голову оттято и до Хмельницкого татарин принісл...».³³

У літописі відображені останні місяці війни під Кам'янцем-Подільським і Жванцем, звірства турків у роки окупації Поділля (1672—1699), перебування з ними Юрія Хмельницького в Немирові.³⁴

Маловідомим джерелом історії Поділля є літопис українського шляхтича Йоахима Ерлича (1598—1673), який подає цікаві дані про події 20—70-х років XVII ст., у тому числі про слабовивчений період після визвольної війни. Тут відомості про наступ польських військ на Поділля в березні—квітні 1654 року, листопаді 1654—січні 1655 рр., про перебування українсько-російського об'єднаного війська під командуванням Б. Хмельницького під Кам'янцем улітку 1655 року, дев'ять невдалих спроб взяти місто приступом. Описано загибель вінницького полковника Івана Богуна під Глуховим у лютому 1664 року, турецьку окупацію краю в 1672—1699 рр.³⁵

Велике значення для вивчення історії Поділля початку XVIII століття мають спогади датського посла Юля Юста, який 1711 року був на Україні, Поділлі.

Поділля називає він «Польською Україною», зауважує, що населені пункти дуже зруйновані. У Немирові

він не міг роздобути харчів. Вінниця—«...місто занедбане. Його велика церква, гарної архітектури, тепер пустує і майже зовсім зруйнована».

«Бар — велике, широко розташоване, але знищене й запустіле місто». Не кращий стан в Зінькові, Ярмолинцях. У Дунаївцях застав залишки невеликого замку. До Кам'янця-Подільського не доїхав, мусив повернути до Могилева-Подільського, щоб зустрітися з Петром I, що перебував там.³⁶

Певний вклад у вивчення місцевої історії, її популяризацію внесли перші газети і журнали, що з'явилися в Україні в останній чверті XVIII ст., на 150 років пізніше, ніж у Західній Європі.³⁷

1838 року на виконання царського указу почали виходити офіційні урядові газети «Губернские ведомости» в усіх 38 губерніях,³⁸ у т. ч. в Житомирі, Полтаві, Катеринославі, Харкові, Херсоні, Чернігові та Кам'янці-Подільському. Їх видання здійснювала губернська адміністрація. «Подольские губернские ведомости» склалися з двох частин: офіційної, де друкувалися постанови й розпорядження органів влади, і неофіційної—з подіями місцевого життя, матеріалами з археології, історії, етнографії, економіки, географії, літератури.

Ці друковані органи проіснували до 1917 року в окремих випадках — до 1918—1919 рр., піддавались жорсткій цензурі і видавалися російською мовою. «Подольские губернские ведомости» тільки на 81-му році свого існування аж 1918 року, вийшли українською мовою. Газета дала поштовх вивченню краю, своїми публікаціями пропагувала його історію, разом з іншими часописами, і в першу чергу «Подольськими епархиальними ведомостями», «Подольським листком», сприяла розвитку краєзнавства.³⁹

Цікаву хроніку про Поділля козацьких часів знаходимо і в творах французького письменника Проспера Меріме—автора багатьох історичних романів, повістей, зокрема, в дослідженнях «Українські козаки та їхні останні гетьмани» та «Богдан Хмельницький» (1865).⁴⁰ Їх написанню передувало вивчення архівних джерел, свідчень очевидців — Боплана, Шевальє, Маржере, праці М. Костомарова «Богдан Хмельницький», багаточисельні консультації І. С. Тургенєва.

У першій роботі згадується перебування Богдана Хмельницького на Поділлі 1649 року, коли направлявся він зі своїм військом до Збаража. У другій широко вимальовано полотно Пилявецької битви 1648 року, боїв біля Збаража-Зборова 1649 року, показано героїзм українських козаків та їх полковника Данила Нечая в протиборстві з польськими загонами польного гетьмана Калиновського 1651 року, берестецьку поразку зраджених татарами козаків, звірства поляків, упоєних перемогою. «Та частина Поділля, яку вони збиралися перейти, аби дістатися на Україну, була повністю спустошена... Всюди лишень руїни і згарища. Шляхи і галявини були вкриті скелетами, в яких роти були понабивані травою або корінням»,—пише П. Меріме.⁴¹

З притаманною письменнику художньою майстерністю описано погром військ Калиновського під Батогом 1652 року, протистояння ворожих військ під Жванцем наприкінці 1653 року.

Історія Поділля знайшла відображення в діяльності гуртка «Руська трійця», який склали Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич (Руслан, Ярослав, Далібор—за псевдонімами). 1837 року видрукували вони в Будапешті першу україномовну в Галичині, Буковині і Закарпатті збірку «Русалка Дністрова» і вже в заголовок внесли назву однієї з найбільших подільських річок.⁴²

До альманаху ввійшли передмова, пісні народні, складання, переклади, старина. Серед пісень знаходимо думу про Морозенка, героя боїв на Поділлі (Ой, Морозе! Морозине, преславний козаче»). Поділля— в пісні «Насунула хмара з Підгір'я, надлетів сокіл з Поділля». Автори наводять цілий ряд колядок, гаївок, що побутують донині на Поділлі («Ой у садоньку павоньки ходять», «Ой рано, рано куроньки піли», «Воротаре, воротаре, відтвори воротонька», «Ой ніхто там не бував, де ся явір розвивав»).⁴³

Особливо велике місце зайняло Поділля в працях Івана Миколайовича Вагилевича (1811—1866). Повстання під проводом Северина Наливайка, Хотинська битва 1621 року, бойові дії Івана Богуна, Коліївщина, вірмени на Поділлі, Траянові вали, Медобори знайшли відбиток у багатьох його працях.

Матеріали з Поділля вміщував Вагилевич у газеті «Дневник руський», яку редагував.⁴⁴

Отже, період історії Поділля із давнини до середини ХІХ століття не обійдений джерелами, бо жили тут слов'яни, тиверці й уличі, які своєю працею перетворювали край, «умуровували» й забудовували його, а волелюбністю й мужністю не поступалися жодному нападнику. З цим мусили рахуватися і безжалні татари, і змогутнілі литовці, і жорстока польська шляхта.

У той же час історичний розвиток цього порубіжного регіону мав свої особливості. Близькість до південних степів робила його небезпечним для населення, призводила до постійних зіткнень із степовиками. А віддаленість від Києва, непохитність, з якою подільські племена відстоювали свою незалежність, забезпечували їм дещо осібне існування. Звідси й недостатнє знання київськими літописцями подолян, слабе відображення в ранніх хроніках всіх сторін життя уличів і тиверців.

Історичні свідчення про так званий литовський період носять також фрагментарний характер, дають досить скудний матеріал для аналізу.

Польські ж джерела історії Поділля й досі залишаються маловивченими. Крім того, вони носять явно тенденційний характер.

Поділля в ХVІІ—ХVІІІ століттях виявилось в круговерті цілого ряду політичних і воєнних подій, що привело сюди багатьох письменників, офіцерів, дипломатів, а вони залишили чимало згадок про край, його людей.

Більшою за обсягом і глибшою за змістом є документальна база історії Поділля кінця ХVІІІ—першої половини ХІХ століття. Зв'язано це з приєднанням Поділля до Росії і важливими політичними, економічними й духовними процесами, що проходили в краї.

І все ж наявність наведених документів свідчить лише про перші кроки у вивченні історії Поділля. Це вивчення ніким не планувалося, не координувалося. Не було спеціальних структур, органів, видань, які б цим вивченням займалися.

2. РОЗВИТОК КРАЄЗНАВСТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ—НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Зародження краєзнавства на Поділлі в середині ХІХ ст. було викликане рядом обставин, передусім, пробудженням у роки реформ 60—70-х років національної самосвідомості народу, бажанням правлячих кіл включити до офіційної історії факти і події приєднаного до Росії регіону, нейтралізувати наміри польської частини подільського населення повернути ці землі до складу Польщі. У пам'яті місцевих урядовців ще свіжими були факти участі подолян у польському повстанні 1830—1831 рр., діяльності польських таємних організацій. Ставилась політична мета — на основі історичних досліджень довести «братам-полякам», що Поділля — здавна руська земля, а їх наміри — «...нездійсненна мрія розпашілої уяви», такі собі «дитячі витівки поляків-католиків, що тішать себе надією бути повними панами в нашій чисто руській стороні».¹ Однотимчасно ставилося завдання морального характеру — виховання жителів краю в дусі релігійного смирення, бо «ворог роду людського, — підкреслювали представники офіційних кіл, — посіяв плевели і ці плевели ростуть і деінде хочуть задушити й пшеницю».²

Початок історико-культурного дослідження краю пов'язаний з діяльністю подільського духовенства, зокрема, створеного за ініціативою прогресивних викладачів Подільської духовної семінарії та працівників єпархіального управління Комітету для історико-статистичного опису церков і приходів.

Чимало матеріалів про Подільську єпархію та історію Поділля ще 1831 року зібрав протоієрей Скворцов. Дослідженням Поділля займався Павло Гліщинський, викладач духовної семінарії, який за завданням адміністрації 1850 року розпочав збір матеріалів і написання історико-статистичного огляду єпархії. Завершити задумане не дала смерть. Але його рукопис побачив світ на сторінках «Подольских епархиальных ведомостей»,³ хоча праця, що спиралася на вузьку джерельну базу, була визнана слабкою.

У 1855 році єпархіальне керівництво дало розпорядження сільським священикам здійснити історико-

статистичний опис своїх церков та приходів і зібрані матеріали надіслати до консисторії. Однак, далеко не всіма це розпорядження було виконане, а надіслані матеріали виявились здебільшого поверховими.

Оскільки Синод вимагав прискорення опису церков і приходів, глава Подільської єпархії архієпископ Іринарх (1858—1863) доклав чимало зусиль для його здійснення. У 1862 році починають виходити «Подольские епархиальные ведомости». Падіння кріпосного права стимулювало вивчення населених пунктів Поділля, церков, монастирів, відомостей про знаменитих подолян, грамот, актів, інших документів. На сторінках часопису аналізувалися книжкові надходження, вміщувалася хроніка церковного й світського життя.⁴

У цей час розгортає плідну діяльність священник Михайло Якимович Орловський (1807—1887) — вихідець із с. Кочубієва Кам'янецького повіту. Він зібрав бібліотеку із 2349 рідкісних книг і рукописів, підготував опублікував в «Подольских епархиальных ведомостях» описи Вінниці, Летичева, Літина, Меджибожа, Ольгополя, Проскурова, Сатанова, Смотрича, Чорного Острова, Ямполя, Ярмолинець та інших населених пунктів.⁵ Ім'я і праці М. Я. Орловського стали відомими за межами Поділля. Він був обраний дійсним членом імператорського вільного економічного товариства, імператорського географічного товариства, був членом-співробітником «Подольских епархиальных ведомостей», а також членом Подільського губернського статистичного комітету, удостоєний медалі «За корисні праці».⁶

Говорячи про розгортання краєзнавчих досліджень на Поділлі, не можна скидати з рахунку вклад Товариства подільських лікарів, особливо на етапі його зародження. Організатори Товариства Старцев, Кремер, Ковальський, Пшеборовський, Ролле доклали чимало зусиль, щоб побороти бюрократичні перепони і добитися дозволу Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора на відкриття цієї громадської організації. 14 листопада 1859 року Товариство розпочало відлік свого існування.⁷

У своєму розвитку Товариство пройшло два етапи. Перший—з 1859 по 1865, рік його закриття, і другий—з 1878, року його відновлення, до 1917 року.⁸

Шість років його головою був О. Кремер, секретарем—доктор медицини Й. Ролле, скарбником—доктор медицини К. Пшеборовський, бібліотекарем—О. Наркевич.⁹

На засіданнях, які проходили щомісяця, обговорювались статистичні дані про захворювання, смертність, санстан губернії. Зокрема, протягом 1859—1865 рр. були заслухані повідомлення Й. Ролле: «Проституція в Подільській губернії», «Площі і вулиці, канали і стоки в м. Кам'янці», «Про релігійні обряди та їх вплив на здоров'я» та інші.¹⁰

У 1864 році Товариство подільських лікарів нараховувало 123 члени, мало бібліотеку на 3182 томи та музей, який складався з 8 відділів—зоологічного, ентомологічного, палеонтологічного, паталогічного, нумізматичного, археологічного. У них налічувалося 5040 експонатів.¹¹

Члени Товариства публікували свої твори у вигляді окремих збірників, а також в журналах Петербурга, Варшави. Друкували протоколи своїх засідань і розсилали їх у різні кінці. У 1864 році 102 примірники протоколів були розіслані провінційним лікарям, різним товариствам, редакціям, 72—надійшло в продаж, 128—залишено в бібліотеці Товариства.¹²

Все це сприяло пробудженню громадської думки, привертало увагу до соціальних проблем, в які впиралося вирішення санітарно-гігієнічних і медичних питань. Виходили матеріали польською мовою, якщо врахувати, що в ці роки набув дальшого розмаху польський національно-визвольний рух, то зрозуміло, що власті не могли допустити дальше існування Товариства. Міністр внутрішніх справ розпорядився: «Протоколи товариства і вся переписка його повинна вестись на російській мові».¹³ Було встановлено нагляд за головою і вченим секретарем Товариства Кремером і Ролле. На початку лютого 1865 року поліцмейстер відібрав у доктора Ролле книгу протоколів Товариства на польській мові. Згодом було змінено Статут, яким передбачалося видання друкованих матеріалів тільки російською мовою.¹⁴ 25 лютого 1865 року Товариство було офіційно закрито. Кремер, як «неблагодійний в політичному відношенні», був висланий до Австрії. За кордон були відправлені матеріали музею, а бібліоте-

ка—передана попечителю Київського учбового округу для університету св. Володимира.¹⁵

Організоване начало в діяльність подільських краєзнавців вніс Комітет для історико-статистичного опису церков і приходів, заснований архієпископом Леонтієм, котрий впродовж 1863—1864 рр. очолював Подільську єпархію. «Настойт надобность в историко-статистическом описании Подольской епархии, согласно давно уже последовавшему распоряжению Святейшего Синода,— йшлося в його розпорядженні правлінню Подільської духовної семінарії. — И я нахожу нужным образовать Комитет для сего при семинарии. Предлагаю Правлению предоставить мне проект состава Комитета с программой самого описания. Председателем Комитета имеет быть отец ректор семинарии архимандрит Феогност».¹⁶

Скоро такий Комітет із 21 особи був затверджений. В його складі—9 представників єпархіального відомства, 12 викладачів та інших працівників семінарії, Кам'янецького, Приворотського, Шаргородського духовних училищ.¹⁷

8 липня 1865 року відбулося перше засідання, на якому було затверджено план дій, представлений головою Комітету архімандритом Феогностом. План визначав мету і ставив перед членами Комітету завдання «перевірки, виправлення, доповнення і приведення в єдине ціле приватних історико-статистичних описів монастирів і церков, зроблених їх настоятелями», розподіляв обов'язки, регламентував діловодство, передбачав у разі невиконання священослужителями розпоряджень Комітету звернення до духовної консисторії, а то й до самого архієпископа. Робота членів Комітету була громадською, платню мав отримувати лише діловод.

Члени Комітету ознайомились з програмою історико-статистичного опису церков і доручили доопрацювати її проект протоіерею Павлу Трійцю.¹⁸

На наступних засіданнях Комітету, 6 і 12 жовтня 1865 року, були розглянуті і затверджені програми опису церков і монастирів. Було вирішено надіслати їх настоятелям, а також направити викладачів семінарії на місця для перевірки і доповнення зібраних матеріалів.

Професор семінарії, член Комітету Данило Синицький, якому доручалося проаналізувати раніш надіслані священниками матеріали, доповів про їх стан. Визнавши описи надто слабкими, він запропонував розглянути їх пізніше, додавши до них нові, надіслані з місць.¹⁹

Діяльність Комітету можна поділити на кілька етапів.

Перший, підготовчий, припадає на 1865—1875 рр.

Оскільки священники і настоятелі монастирів надсилали матеріали з явною затримкою, у жовтні 1867 року Комітет зобов'язав благочинних взяти під контроль цю справу в своїх округах, надати допомогу священослужителям, щоб до 30 січня 1868 року описи були завершені. За повітами закріпили членів Комітету та його активістів: за Кам'янецьким—П. Троїцького, М. Соколова, Ушицьким—Ю. Лотоцького, М. Бачинського, Вінницьким—М. Новицького, В. Готара, Балтським—професора семінарії Е. Струмінського. Щомісяця члени Комітету мали доповідати про розглянуті і виправлені описи.²⁰

Масштаби роботи розширювалися. Поступово дійшли спільної думки про необхідність підготовки узагальнюючої статті з історичним оглядом єпархії. Період до 1795 року, часу утворення Подільської православної єпархії, мав описати професор Д. Синицький а після 1795 року—П. Троїцький. Готуючи описи церков і приходів по повітах, автори мали дати статті по кожному із них, і крім історико-статистичних включити й етнографічні матеріали. Історико-етнографічне вивчення краю набиало більш планомірного, системного характеру, робилася спроба вийти на узагальнюючі матеріали.

Проте на 1 вересня 1868 року до Комітету надійшло лише 774 описи, і тільки 231 із них був рекомендований до друку. Тачим чином, за три роки існування Комітету від парафіяльних священників надійшла половина описів, і тільки шоста частина приходів більш-менш завершила свою історію.²¹ Публікацію матеріалів здійснював щотижневик «Подольские епархиальные ведомости», який протягом 1865—1875 рр. вмістив на своїх сторінках 61 історико-статистичний нарис.²²

З приходом до управління єпархією єпископа Фео-

гноста (1874—1878), колишнього ректора Подільської духовної семінарії і голови Комітету, розпочинається новий етап у діяльності Комітету (1875—1903). Між членами Комітету відбувся перерозподіл обов'язків. Увага концентрувалась на формуванні джерельної бази, створенні алфавітного покажчика наявних письмових документів, описі бібліотечних фондів, зборі польських і латинських книг про Поділля. В результаті було переглянуто біля 7 тисяч стародавніх рукописних актів і складено покажчик, до якого внесено 21686 географічних назв поселень, урочищ Поділля.²³

За розпорядженням єпископа Феогноста в приходах розпочався новий, черговий збір матеріалів. Разом з тим, було прийнято рішення не розпорошувати зусиль і взятися за опис приходів Кам'янецького повіту. Для цього за групами приходів були закріплені представники Комітету.

У зв'язку з тим, що попередні публікації, розсіяні в номерах «Подольских епархиальных ведомостей», нерідко губили логіку і послідовність, цільність сприйняття, єпископ Подільський і Брацлавський Феогност розпорядився видавати спеціальний додаток до «Подольских епархиальных ведомостей»—«Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии»²⁴ (далі—«Труди»). А поки матеріалів для публікації в системному порядку підготовлено не було, то передбачалося вміщувати в Трудах як цілі історико-статистичні описи приходів і монастирів, так і окремі статті, важливі документи.

Схвальний відгук громадськості і преси знайшло видання 1876 року першої книги «Трудов Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии». Журнал «Древняя и Новая Россия», як важливий патріотичний документ, оцінив Звернення до духовенства єпархії про збирання даних, спогадів, переказів і легенд, а також програму цієї роботи, підготовлену М. Симашкевичем, та програму поповнення історико-статистичних описів церков Подільської єпархії, автором якої виступив О. Павлович. Рецензії на перший випуск вмістили також київські «Университетские известия» (1877), газета «Киевлянин» (1877), «Русская старина» (1878).²⁵

Особливий інтерес викликав історико-статистичний опис с. Почапинець та «Історико-географічний та етнографічний нарис Поділля» М. В. Симашкевича (1845—1922). Виходець з Поділля, він народився в с. Голодьки біля Хмельника, що на Вінниччині. Ще під час навчання в Петербурзькій духовній академії цікавився історією рідного краю, збирав матеріали. Ставши викладачем Кам'янецької духовної семінарії, отримав вчений ступінь магістра, вступив до Комітету і почав регулярно друкуватися: «Історичний опис м. Хмельника» (1869), «Римський католицизм та його ієрархія на Поділлі» (1871—1872), «Показчик історико-археологічних пам'яток».²⁶ Ставши ректором семінарії, Симашкевич багато зробив для становлення подільського краєзнавства і припинив дослідження краю лише з переміщенням 1884 року до Новочеркаська.²⁷

Публікацією в першому випуску Трудів історії Жванця, Панівець, Устя заявив про себе як талановитого дослідника Микола Іванович Яворовський (1842—1919), викладач духовної семінарії, потім смотритель духовного училища, редактор «Подольских епархиальных ведомостей» (1883—1892), один з керівників Комітету, засновник Кам'янецького краєзнавчого музею.²⁸

Микола Іванович залишив кілька десятків праць з історії та етнографії Поділля. Серед них—«Нарис з побуту сільських священиків Подільської єпархії» (1867—1868); «Уніатські церковно-літературні пам'ятники» (1869); історико-статистичні описи церков і приходів с. Голубечого Ольгопільського повіту (1872), Бару і Свято-Покровського монастиря (1875); «Сказание о Подольском городе Баре и Барском Свято-Покровском монастыре» (1887); «Католицький відпуст і народний ярмарок в м. Тинній Ушицького повіту Подільської губернії» (1884); «Матеріали до історії Брацлавського староства» (1911) та інші.²⁹ У видрукованих працях підкреслювалася роль Росії, Синоду у відродженні краю. По-іншому, власне, тоді писати було неможливо. Учитель Кам'янецької гімназії Т. І. Біленький, наприклад, за «українофільство» був висланий на Кавказ, де й помер.³⁰

Чимало зробив Яворовський для увічнення пам'яті

тих, хто займався історією Поділля. Його перу належать «Спогади про Йосипа Йосиповича Ролле» (1904),³¹ некрологи про подільських краєзнавців Созонта Михайловича Лобатинського (1842—1908), члена історико-статистичного комітету, педагога, автора історичних описів міст Тульчина, Тиврова (1873), приходів і церков Брацлавського повіту (1885), Михайла Флоровича Багинського (1833—1910), викладача і ректора Подільської духовної семінарії.³² Микола Іванович не раз робив огляди і звіти про діяльність історико-статистичного комітету,³³ залишив цінні матеріали для аналізу напрямів, форм і методів роботи краєзнавців Поділля кінця ХІХ—початку ХХ ст.

Його авторитет був загальноновизнаним, тому й представляв Яворовський подільське духовенство в Києві на святкуванні 900-річчя хрещення Русі, а 1888 року разом із Ю. Й. Сіцинським був обраний членом-кореспондентом церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії,³⁴ нагороджений орденами св. Анни 2-го ступеня, св. Володимира 4-го ступеня.³⁵

На початку 80-х років, коли вже були здійснені описи Санкт-Петербурзької, Харківської, Чернігівської та Варшавської епархій, історія Подільських церков і приходів обмежувалась хоч і ґрунтовними, але все ж розрізненими публікаціями.

Це різномет'я засвідчив другий випуск Трудів, в якому, поряд з працею М. Дороновича «Вірмени на Поділлі і перша церква їх у місті Кам'янці», описами Лянцкоруні, Гавриловець, був видрукований покажчик вміщених у «Подольских епархиальных ведомостях» з 1862 по 1881 рр. історико-статистичних описів приходів і церков Подільської епархії та покажчик статей з історичними, етнографічними й іншими даними про життя подолян.

У 80-х роках серед подільських краєзнавців з'являється ще одна колоритна постать. Це — лікар за фахом, історик і письменник за покликанням Йосип Йосипович Ролле (1830—1894). Народився він у с. Генріхівка Могилівського повіту в родині французького емігранта. Батько був людиною близькою до князя Любомирського, служив секретарем, люстратором, мав власний пожиттєвий маєток Генріхівку. «Роллеві хуто-

ри», прозвані так місцевими людьми, згодом стали с. Ролле (нині Шаргородського району).³⁶

Вчився Йосип у Немирівській гімназії, з 1850 р.—у Київському університеті святого Володимира. За порушення статуту (йшов у розстебнутому мундирі, без головного убору) 1853 року був виключений зі складу студентів, працював фельдшером у лікарні. І тільки через рік повернувся до університету, який закінчив 1855 року, отримавши диплом з відзнакою.

Навчання продовжував за кордоном, у Німеччині та Франції, вдосконалював знання з психіатрії, підготував наукову роботу «Психічні захворювання», 1863 року видруковану в Петербурзі. Але від викладацької роботи на кафедрі психіатрії Варшавської головної школи відмовився, бо вабило рідне Поділля. 1861 року поселився в Кам'янці-Подільському і присвятив своє життя практичній медицині та історії.³⁷

Ролле був одним з організаторів і секретарем Товариства подільських лікарів, безплатної поліклініки для бідних, пункту щеплення віспи, курсів акушерок—бабок-повивальниць, членом і скарбником створеного в 1884 році Кам'янець-Подільського людинолюбивого товариства, допомагав бідним і стражденним.

Будучи лікарем-інспектором цукрових заводів Подільської губернії, знайомився з працею і побутом робітників, селян, домагався поліпшення їх становища, восьмигодинного робочого дня, створення безпечних умов праці, закликав підприємців платити пенсію скаліченим на виробництві. Опублікував близько 20 праць з різних проблем медицини, санітарії, статистики та історії медицини Поділля.³⁸

Й. Й. Ролле став широковідомим завдяки своїм історичним працям. Написані польською мовою, вони, насамперед, друкувалися в різноманітних виданнях Львова, Кракова, Варшави. Охоче приймала їх українська та російська періодика. У 1882 році в Києві вийшов перший номер щомісячного історичного журналу «Киевская старина», заснованого В. Б. Антоновичем, П. С. Житецьким, О. М. Лазаревським, Ф. Г. Лебединцевим. А вже в червні наступного на його сторінках побачила світ у перекладі робота Й. Ролле «Українські жінки», у вересні-жовтні — «Страш-

ний Йосип». А далі—«Іван Підкова» (1885), «Кармалюк» (1886), «Доля красуні» (1887), «На шпаковому шляху» (1887), «Сава Чаленко» (1887).³⁹ На той час журнал був авторитетним і чи не єдиним легальним українським виданням, в якому друкувались визначні вчені. Часті публікації Й. Ролле привернули увагу. Професор В. Б. Антонович відзначав: «Оглядаючи наукову і літературну діяльність доктора Ролле, ми не можемо не визнати її дуже плідного значення. Як історик, він розробив всебічно багаточисельні епізоди минулого життя своєї батьківщини і скористався для висвітлення їх багатими архівними приватними матеріалами, які без його участі не знайшли би довго наукового застосування».⁴⁰

Твори Й. Й. Ролле були об'єднані загальною назвою «Історичні оповідання» і за період з 1875 по 1893 рік склали 21 том.⁴¹

Найбільш ґрунтовною працею Й. Ролле є тритомник «Подільські замки на Молдавському кордоні» (1880). До виходу 1895 року історії Кам'янця Ю. Й. Сіцинського⁴² ця праця була найбільш повним і систематизованим виданням про подільський губернський центр.

Кам'янцю-Подільському присвячені перших два томи, що розповідають поетапно про найдавнішу історію міста, події XV—XVII ст.; двадцятисемирічне (1672—1699 рр.) турецьке панування і плачевний стан Поділля після нього. У книзі ґрунтовно розповідається про життя духовенства, військових, міщан у XVIII столітті. У другому томі знаходимо опис Кам'янецької фортеці, життя кам'янецьких вірмен, взаємовідносин католицької, уніатської та православної церков та чернечих орденів на Поділлі. У третьому томі йдеться про інші населені пункти Поділля—Бар, Брагу, Жванець, Могилів-Подільський, Окопи, Панівці, Устя, Чернокозинці, Шаргород.

Під псевдонімом доктор Антоній Ю. з'являлись все нові і нові історичні твори Йосипа Ролле. Написані легко, дохідливо вони знайомили поляків з історією Поділля і, завдяки історичній об'єктивності, формували певне світосприймання, сприяли взаєморозумінню між польським та корінним українським населенням.

Серед його творів — розповідь про трагічну долю Юрія Хмельницького, призначеного турками гетьманом Правобережної, зайнятої ними частини України з титулом князя Сарматського, і страченого 1685 року в Кам'янці. Оповідь про чудакуватого графа Ігнатія Сцібор Мархоцького, володаря Миньковець Ушицького повіту. Його подорожі і спостереження вилились в історичні замітки про села Вербовець, Жванчик, Кривчик, Михайлівку, Миньківці, Отроків, Стругу, Супруньківці, Тинну—Ушицького повіту, Яришев і Шаргород—Могилівського, Нігин—Кам'янецького, Сутківці—Летичівського повітів та інші. Тут і поетична канва життєдіяльності Антоніни Красинської, бабусі польського поета Сигізмунда Красинського, володарки м. Дунаєвець та навколишніх сіл. Цікаво описана діяльність скарбника Червоноградського, власника с. Михайлівка Ушицького повіту Стефана Маковецького по благоустрою Кам'янецької фортеці і міста в другій половині XVIII століття.⁴³

Немало зробив Й. Й. Ролле для розгортання краєзнавчої роботи на Поділлі, працюючи в складі губернського статистичного комітету. У книгу «Матеріали для історії Подільської губернії 1792—1796 рр.» ввійшло 119 документів XVIII ст., підібраних і ним. Плідно працював він і в складі комітету для історико-статистичного опису церков і населених пунктів Подільської губернії.⁴⁴

Твори Й. Й. Ролле в різні часи знаходили неоднакову оцінку. Професор Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту Ю. М. Тарасов вважав, що в ряді праць Й. Ролле ідеалізував польських феодалів і католицьке духовенство, негативно ставився до національно-визвольної боротьби українського народу проти польської шляхти, загарбання поляками Поділля трактував як «мирну колонізацію», «цивілізаторську місію».⁴⁵ Його колега професор В. І. Тищенко, високо цінуючи фактологічний бік історичної розвідки про У. Кармалюка («Опришок».—Львів, 1879), її художні особливості, вважав, що робота хибує об'єктивністю в питанні висвітлення образу ватажка, його соратників, подій тривалої боротьби подільського селянства першої третини XIX століття, що автор в їх

трактовці виходив з позицій польської шляхти.⁴⁶

Професор В. Б. Антонович підкреслював: «Ми маємо визнати, що доктор Ролле невтомною своєю діяльністю на полі історичної науки відслужив чесну службу на користь рідного краю».⁴⁷

У серпні 1883 року Й. Й. Ролле був включений до складу Комітету, головою якого на той час був протоієрей М. Симашкевич. Члени Комітету вирішили припинити складання описів і зайнятися добором і публікацією документів із судових декретів, грамот, інших джерел, а видання Трудів вести окремо від «Подольских епархиальных ведомостей».⁴⁸

Новий поштовх історико-краєзнавчим пошукам дала підготовка і відзначення 100-ліття приєднання Поділля до Росії та заснування єпархії.

1889 року до Кам'янця-Подільського із Бахмута переїхав Юхим Йосипович Сіцинський (1859—1937). Він розпочав активну діяльність у складі Комітету, і вона згодом принесла йому визнання видатного археолога, історика, етнографа і музеєзнавця. Він народився 10 грудня 1859 року в с. Мазники Летичівського повіту. Навчався в Кам'янецькому духовному училищі, Подільській духовній семінарії і вже тоді, 1851 року, опублікував свою першу етнографічну роботу.⁴⁹ Після закінчення 1885 року Київської духовної академії молодий кандидат богослов'я деякий час викладав у м. Бахмуті.

Дізнавшись, що в Бакоті виявлено печери, 18 вересня 1889 року разом з колишнім своїм учителем М. І. Яворовським він виїхав туди, провів огляд коридорів, гробниць, інших пам'яток, написав статтю,⁵⁰ що привернула увагу професора В. Б. Антоновича. І той незабарився приїхати з археологічною експедицією для проведення розкопок у Бакоті.

З 1892 по 1918 рр. Ю. Сіцинський був редактором «Подольских епархиальных ведомостей», «Православной Подолии», «Подолии», членом-секретарем Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, а з 1903 року — головою Подільського церковного історико-археологічного товариства. Редагував Труды — випуски VI (1893), VIII (1897), X (1904), XI (1911).

32 роки очолював Кам'янецький історико-археологічний музей.⁵¹

Особиста участь в розкопках, зв'язки зі своїми кореспондентами дали можливість Ю. Й. Сіцинському підготувати «Археологическую карту Подольской губернии», в якій зафіксовано і систематизовано біля двох тисяч пам'яток різного періоду.⁵²

1885 року на краєзнавчій орбіті з'явилася ще одна цікава постать — Н. В. Молчановський (1858—1906). Никандр Васильович Молчановський народився на Поділлі в сім'ї священика. Вчився в Київській 2-ій гімназії, на історико-філологічному факультеті Київського університету. 1879 року за участь у студентському русі був виключений з університету і на два з половиною роки висланий у Вятську губернію. Повернувшись, продовжив навчання і 1884 року завершив курс університету.⁵³

Служив у Київському мировому суді, потім — окружному, в канцелярії генерал-губернатора Південно-Західного краю на посаді начальника відділу, але постійно займався історичними дослідженнями.⁵⁴

Його перу належить праця «Лівобережна Україна в XV—XVII ст. Нарис колонізації», видрукувана в 5—6 номерах «Киевской старины» за 1896 рік.⁵⁵

Глибоко вивчав Н. В. Молчановський цехову систему в Німеччині, в результаті чого 1887 року опублікував праці «Цеховий лад і промислова діяльність в Німеччині XV—XVI ст.», «Промислова діяльність і цехи в Німеччині XVII—XVIII ст.», «Цехова система в Пруссії XVIII ст. І реформи цехів при Штейні та Гарденбурзі».⁵⁶

У 1898—1899 рр. працював у Шведському державному архіві над документами з історії України XVII ст. і опублікував їх в «Архиве Юго-Западной России».

Під впливом і безпосереднім керівництвом В. Б. Антоновича Н. В. Молчановський зробив глибокий аналіз літописів та інших історичних джерел і 1885 року видав «Нарис відомостей про Подільську землю до 1434 р.», який слідом за відомою працею В. Б. Антоновича («Очерк истории Великого княжества Литовского» до половини XV ст.—К., 1878) пролив світло на маловивчений період історії Поділля. У книзі роз'яс-

нено походження назви Поділля, дано опис території, кордонів, політичних і соціально-економічних відносин за татарського і литовського панування. Автор довів свою оповідь до захоплення північно-західного Поділля поляками.

На цю роботу Н. В. Молчановського спиралися наступні дослідники, зокрема, Помпей Миколайович Батюшков (1811—1892), який 1891 року видав ґрунтовний історичний опис Поділля.⁵⁷

П. М. Батюшков навчався в Петербурзькому арт-училищі. З 1850 року — віце-губернатор у м. Рівне, потім — попечитель Віленського учбового округу.⁵⁸ Як адміністратор, проводив політику царського уряду в галузі освіти і культури, спрямовану на русифікацію краю, а як історик — залишив кілька наукових праць, що не втратили документальної цінності дотепер. Серед них — «Атлас народонаселення Західноруського краю за віросповіданням» (1863), «Пам'ятки руської давнини в Західних губерніях» (в 1—8, 1868—1885), «Холмська Русь» (1887), «Волинь» (1888), «Білорусія і Литва» (1890), «Поділля» (1891).⁵⁹ Праці Батюшкова носять явно тенденційний характер, боротьба народних мас у них пояснюється релігійними суперечками між православними і католиками.

100-річчя Подільської єпархії було ознаменовано виходом у Київській друкарні С. В. Кульженка історичного опису м. Кам'янця-Подільського Юхима Сіщинського.⁶⁰ У вступі та 11 розділах, поділених на 2 частини — «Общий исторический очерк внешних событий» (5 розділів), «Частнейшее историческое обозрение внутренней жизни города Каменца» (6 розділів), — спираючись на відомі праці О. Сементовського, Н. Молчановського, Й. Ролле, інші джерела, він послідовно розкрив історію міста і краю з давнини до початку 90-х років ХІХ століття, дав вичерпні дані про Кам'янецьку фортецю, її комендантів, зробив огляд церковно-релігійного, економічного і суспільного життя. Книга ілюстрована чотирма фотокопіями і двадцятьма гравюрами. І в наші дні вона не втратила свого значення як популярний твір і цінне краєзнавче джерело.

Важливе значення для історико-краєзнавчих до-

сліджень Поділля мала діяльність губернського статистичного комітету, заснованого 1834 року. Комітет вів, головним чином, демографічну, господарську і культурно-освітню статистику впродовж 85 років (ліквідований 1920 року) і залишив чимало аналітичних й узагальнюючих матеріалів, що й сьогодні служать історикам-краєзнавцям.⁶¹

Головою Комітету вважався губернатор. Практичну роботу в 1895 році організували його помічник М. С. Гогоцький та член-секретар Комітету В. К. Гульдман. Неодмінними членами були віце-губернатор, губернський предводитель дворянства, Кам'янецький міський голова, дійсними членами за посадою — повітові предводителі дворянства. Серед обраних зустрічаємо прізвища єпископа Димитрія, відомих краєзнавців М. І. Яворовського, М. Й. Грейма. Почесним членом був колишній ректор Подільської духовної семінарії, автор багатьох історичних та етнографічних праць М. З. Дор'онович. Склад Комітету свідчить про його роль і місце у вивченні історії краю.⁶² Він готував щорічні огляди до звіту губернатора, у яких наводились дані про територію, населення, його рух, господарство, медицину, культуру, народну мораль.

Періодично Комітет готував короткі порівняльні нариси губернії в цифрах та описах, видав книгу «Матеріали для історії Подільської губернії 1792—1796 рр.».⁶³

Комітет мав бібліотеку, яка в 1887 році нараховувала 502 назви книг у 1268 томах. Бібліотечний каталог у семи відділах мав 211 назв книг із статистики, 19—з етнографії, 27—історії, 80—історико-географічних карт.⁶⁴

Важливу роль в організації роботи Комітету, підготовці його видань відіграв секретар Комітету та завідуючий справами Віктор Карлович Гульдман (1830—1907). Під його редакцією звіти статкомітету публікувалися окремими книгами. Він—автор цікавого довідника про губернські установи, їх штати та адреси («Подольский адрес-календарь». — Кам.-Под., 1895). Його перу належать такі цінні праці, як «Подільська губернія. Досвід історико-географічного опису» (1889), «Населені місця Подільської губернії» (1893), «Пам'ят-

ники старини в Подолиі» (1901), що внесли суттєвий вклад у вивчення регіональної історії.

В книзі «Пам'ятники старини в Подолиі» В. К. Гульдман описав насипні вали, замчиська і замки, фортеці, кургани, давні монастирища, кам'яні баби, «фігури», церковні пам'ятники Поділля.

Визначним явищем цього періоду функціонування Подільського єпархіального історико-статистичного Комітету став вихід п'яти наступних випусків «Трудов» (6—19-ий). І якщо попередні 3, 4, і 5-ий випуски присвячені публікації документів, то 6, 7 і 9-ий— історико-статистичним описам, а 8-ий — 100-річчю Подільської єпархії.

VI випуск Трудів вмістив статистичні дані про Подільську єпархію, приходи і різні єпархіальні заклади, VII-ий — розпочав публікацію історичних даних про церкви і приходи м. Кам'янця-Подільського і семи благочинних округів Кам'янецького повіту, підготовлені Ю. Й. Сіцинським. Тут не тільки церковна історія, а й матеріали про населені пункти, їх виникнення, історичну роль, археологічні дані про городища, кургани, знайдені давні речі, топографічна інформація.

Восьмий випуск Трудів під редакцією М. І. Яворовського та Ю. Й. Сіцинського побачив світ у 1897 році. Він присвячувався сторіччю утворення Подільської єпархії та возз'єднання уніатів з православною церквою. Тут нариси про подільських архіпастирів, (дано 15 фотопортретів), релігійне життя на Поділлі перед приєднанням до Росії, розповідь про духовенство єпархії з кінця XVIII ст. та інші матеріали М. Яворовського, С. Дложневського, В. Пясецького, Е. Васинського, П. Орловського.⁶⁵

Вінцем багаторічної роботи став IX випуск Трудів, відредагований Ю. Й. Сіцинським. У ньому було вміщено статистичний опис приходів і церков Подільської єпархії, усіх 62 благочинних округів 12 повітів. Описи носили стислий, довідковий характер.⁶⁶

1896 року головою Комітету став новопризначений єпископ Подільський і Брацлавський Іринеї. Комітет налічував тоді 13 почесних членів, 81—дійсного і 31 члена-кореспондента. Відбулося 8 засідань, що свідчить про його інтенсивну роботу.⁶⁷

Серед 13 почесних членів Комітету знаходимо прізвища відомих київських учених М. І. Петрова та В. Б. Антоновича.

Микола Іванович Петров (1840—1921)—росіянин. 1865 року закінчив Київську духовну академію. Викладав у Волинській духовній семінарії, з 1870 року — у Київській духовній академії.⁶⁸ Мав постійні зв'язки з подільськими дослідниками. 6 червня 1890 року професор М. І. Петров брав участь у засіданні Комітету, на якому розглядалася пропозиція П. М. Батюшкова про видання книги про Поділля. Микола Іванович якраз прибув у Кам'янець-Подільський для збору матеріалів до цієї книги.⁶⁹ З 1911 року—він у складі Подільського історико-археологічного товариства,⁷⁰ з 1916 року — член-кореспондент Петроградської Академії наук, з 1919 — академік ВУАН.

Активно співробітничав з подільськими краєзнавцями В. Б. Антонович (1834—1908) — український історик, археолог, етнограф, археограф. Володимир Боніфатійович закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Три роки (1860—1863) учителював у середніх школах Києва, а з 1863 року працював у канцелярії Київського генерал-губернатора при Тимчасовому комітеті для розбору давніх актів. Дисертація «Останні часи козацтва на Правобережжі» дала йому звання магістра історії та місце доцента університету.⁷¹

Історія Поділля знайшла відображення в ряді його праць, зокрема,—у «Нарисі історії Великого князівства Литовського», де він зробив огляд подільської історії з IX до середини XV століття, розкрив раніш невідомі сторони взаємовідносин Поділля з Києвом, Галицько-Волинськими князями до татаро-монгольського нашестя, на основі літописів відкрив окремі слабовивчені сторінки історії, показав захоплення краю литовцями в другій половині XIV ст.⁷² Захист цієї праці дав йому 1878 року звання дійсного професора.

Різні сторони подільського життя розкриті в статтях «Грановщина—епизод из истории Брацлавской Украины», «Православный монастырь и его униатская летопись» (к истории Сатановского монастыря Подольской губернии), «Несколько данных о землевладении

в Южній Україні в XV ст.», «Путевые очерки Подолии». ⁷³

З 1863 по 1880 рік В. Б. Антонович був головним редактором Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, відібрав цілий ряд документів, пов'язаних з Поділлям, і опублікував у спеціальному органі комісії «Архиве Юго-Западной России»: про становище унії на Поділлі у XVIII ст. (Ч. I, Т. 2—4), самоуправління м. Кам'янця-Подільського (Ч. V, Т. I), народні повстання XVIII ст. (Ч. III, Т. 2—4), становище селян в XVI—XVIII ст. (Ч. VI, Т. 1—2) та інші. ⁷⁴

З 1881 року очолював історичне товариство Нестора — літописця при Київському університеті, дійсним членом якого з 1896 року був і кам'янчанин Ю. Й. Сідинський. Їх об'єднували роки тісного співробітництва. Ще на початку 90-х років XIX ст., визнавши, що в Бакоті, колишній столиці Пониззя, знайдено скельний монастир, В. Б. Антонович здійснив туди дві археологічних експедиції за завданням імператорської археологічної комісії. З 7 по 25 серпня 1892 року на розкопках у Бакоті щодня працювало крім членів експедиції 30—40 селян. На очищеному майданчику та в нововідкритих ходах печер було знайдено залізний меч з рукояткою у вигляді хреста, кинжал, 2 менших ножі, наконечники стріл, 2 шпори, багато інших предметів, залишки будівель перед горою. ⁷⁵

У складі археологічної експедиції в Бакоті був учень Володимира Боніфатійовича, майбутній професор М. С. Грушевський (1866—1934). У своїй науковій роботі він теж не обминув подільського краю.

В 1894 році захистив магістерську дисертацію на матеріалі, пов'язаному з історією Барського староства. Дисертація лягла в основу монографії, що побачила світ того ж року. ⁷⁶ В п'яти її розділах розкрито процес заселення південно-східного Поділля в XV—на початку XVI ст., стан місцевого управління, землеволодіння, охарактеризовано територію і населення в Барському старостві. У цій праці Михайло Сергійович висловив цікаву думку з приводу взаємодії регіональної та загальної історії, яка не втратила ваги й сьогодні. «При цьому поряд з вивченням подібних явищ у різні часи і в різних місцевостях, я визнавав би дуже корисним,

можливо, детальне вивчення різних явищ внутрішнього життя в їх територіальному зв'язку: на певній території можна спостерігати ті конкретні відносини, в які вступали між собою при зустрічі різні історичні фактори, їх взаємодію і зв'язок, в той час як в інших випадках вони вивчаються більш-менш абстрактно. Це будуть ніби пробні свердловини, які дають можливість прослідкувати в ґрунті розташування пластів», — вважав він.⁷⁷

Певний інтерес для дослідників Поділля складає історико-статистичний нарис М. С. Грушевського «Южнорусские господарские замки в половине XVI века». У ньому розкрито взаємовідносини Литви і Кримського ханства, показано експансію кримчаків на південноруські землі, їх спустошливі набіги 1516, 1532, 1537, 1538, 1550, 1556, 1558, 1566, 1593 років, а звідси появу тут невеликих укріплень, так званих «господарських» замків.

Центральне місце в науковій спадщині М. С. Грушевського належить десятитомній «Історії України — Руси». У третьому томі йдеться про Галицько-Волинське князівство, куди входило Пониззя, у сьомому-десятому — про козацькі часи, події 1648—1654 рр. під Пильвою, Кам'янцем, Батогом, Жванцем.

Різні аспекти життя Поділля відображають історичні розвідки вченого «Опис Подільських замків 1494 р.», «Королівський дозвіл на викуп Камінецького староства 1456 р.», «Дозвіл кор. Жигмонта митнику Петрашку на передачу с. Кругольця Камінецькому наміснику Григорію 1500 р.» та ін.

Глибоке і всебічне вивчення історії краю неможливе без використання творів письменників, особливо вихідців із Поділля. Вони — не тільки цінна ілюстрація епохи, її духовного колориту, а й інформація, яка в поєднанні з іншими документами може дати додаткові дані про події, історичних осіб. Є ще один бік справи, вартий уваги краєзнавців. Це — повернення народу імен незаслужено забутих літераторів, їх творів, увічнення заслуг українських письменників шляхом створення музеїв, видання і перевидання їх творів, будівництва пам'ятників, присвоєння імен вулицям, закладам, збереження пам'яток, пов'язаних з ними.

Подільська історія, етнографія і фольклор знайшли відбиток у творчості Тараса Григоровича Шевченка, який у вересні 1846 року за завданням Тимчасової комісії для розгляду давніх актів здійснив подорож по Київщині, Поділля, Волині з метою запису переказів, оповідань, легенд і пісень, збору відомостей про могили, урочища, виявлення документів, опису визначних пам'ятників.

Донедавна маршрут Т. Г. Шевченка по території Поділля був невідомий. Встановив його на основі повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» та дорожника «Расписание трактов от Петербурга до Москвы и других важнейших мест Российской империи» ленинградський вчений П. В. Жур. На шляху до Кам'янця-Подільського тридцятидвохрічний співробітник Київської археографічної комісії, поет і художник Т. Г. Шевченко прослідував близько двох десятків поштових станцій і 27 вересня прибув до губернського центру.⁷⁸

Він поселився в учителя гімназії Петра Чуйкевича, з яким знався ще з 1843 року, знайомився з містом, його людьми. Побував Т. Г. Шевченко в фортеці, де тричі був ув'язнений Устим Кармалюк. Виїжджав у навколишні села, зокрема Вербку, Привороття, що прилягає до так званої Кармалюкової гори. П. Чуйкевич своєю рукою записав у робочому зошиті гостя три народні пісні «Пливе щука з Кременчука», «Зійшла зоря ізвечора» та «Ой, Кармалюче, по світу ходиш». Подільський фольклор був виявлений в Шевченка на засланні під час обшуку і арешту 1850 року.⁷⁹

Художнє осмислення перебування Т. Г. Шевченка в Кам'янці-Подільському нещодавно зробив хмельницький письменник М. Н. Магера.⁸⁰ Вінницька державна обласна універсальна наукова бібліотека імені К. А. Тімірязєва разом з обласною організацією любителів книги видала бібліографічний покажчик «Тарас Шевченко і Вінниччина», укладений Г. М. Авраменко, завідуючою науково-бібліографічним відділом, та Б. В. Хоменком, доцентом Вінницького державного педагогічного інституту. У Покажчику наводиться 15 творів Т. Г. Шевченка, в яких знайшло відображення Поділля.⁸¹

У поемі «Гайдамаки» (1841) показано боротьбу народних мас Правобережжя на чолі з М. Залізняком та І. Гонтою проти польської шляхти. Страта Івана Гонти в подільському селі Серби, його мученицька смерть викликали співпереживання поета, його гнівний голос на захист поневоленого народу.

Уважно вивчав Т. Шевченко історію У. Кармалюка, що знайшло відображення в повісті «Варнак» та однойменній поемі. Однак художній образ варнака та постать Устима Кармалюка ототожнювати не слід.⁸²

Подільські мотиви звучать у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»: «Бідні, малосильна Волинь і Поділля, вони охороняли своїх розпинателів у неприступних фортецях і розкішних палацах. А моя прекрасна, могутня, волелюбна Україна туго начиняла своїм вільним і ворожим трупом незліченні величезні могили. Вона своєї слави на поталу не давала, ворога-деспота під ноги топтала і вільна, нерозтлінна умирала. Ось що означають могили й руїни. Недарма сумні і тужливі ваші пісні, задумливі земляки мої. Їх склала воля, а співала тяжка самотня неволя».⁸³

Подільська природа і люди, історія і культура проймають поему «Меж скалами, неначе злодій» (1848), вірші «Ой виострю товариша» (1848), «Марку Вовчку» (1859), повісті «Художник» (1856), «Журнал» («Щоденник») (1857—1858), ряд листів та ілюстрацій до книги М. Полевого «История Суворова» — «Прощання Суворова з солдатами в Тульчині» (1842).⁸⁴

У той же час життя і творчість Т. Г. Шевченка справили вплив на подільських митців. Ім'я поета увічнено в назвах населених пунктів, вулиць, площ, бібліотек. На Вінниччині є 15 шевченківських топонімів, на Хмельниччині—8, на Тернопільщині—у Збаразькому та Підволочиському районах—2.⁸⁵ Відкрито більше 20 пам'ятників. Встановлення пам'ятників Кобзарю — символу українства триває.⁸⁶ У травні 1991 року Вінниччина стала центром Всеукраїнського літературно-мистецького свята «В сім'ї вольній, новій».⁸⁷

Історія Поділля цікавила І. Я. Франка і знайшла відображення в «Записці про стан Поділля в 1843 р.»⁸⁸ статті «Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в ХІХ ст.».

Польські історики О. Яблонівський, К. Пуласький поширювали думку про особливу культурно-месіонерську роль Речі Посполитої в Україні, Поділлі, виставляли Польщу як «передмур'я Європи проти монголо-татарських орд, називаючи з цього приводу Кам'янець-Подільську, Меджибізьку, Барську фортеці. «Правда то є, що ідея культурного апостольства дуже принадна і спосібна зігрівати духа людського»,—зауважує Франко.⁸⁹ Проте король і сейм були нездатні припинити шляхетські уособиці, організувати боротьбу проти турків і татарів і навіть, підтримувати в належному стані ці замки. Тому «татари ходили собі любесенько в наші землі за «ясиром», гнали десятки людей і сотні тисяч худоби в Крим...».⁹⁰

Іван Якович проаналізував взаємини між подільськими селянами і польськими феодалами в XV—XVIII ст., проблему заселення краю і відкинув твердження нібито землі Поділля були пустими, тому їх і заселили магнати. «Виходить, — іронізує Франко, — спершу були пани, властители пустих полів, а окремо від них, десь у невідомих пустинях, були вільні та безземельні люди, що мали вроджений намір до хліборобської праці... Ми знаємо, що в нашій країні не мужики приходили до панів, а пани були зайдами в нашій країні, руйнували ті порядки, які застали перед тим».⁹¹

Франко торкнувся подій 1831 року на Поділлі, яке, як відомо, було втягнуто в польське повстання. Він відзначив, що на Поділлі польські повстанці, борці за національну самостійність Польщі, знайшли співчуття і підтримку і засудив царизм за жорстокість і розправу з подолянами.⁹²

Чимало даних про давні часи на Поділлі знаходимо в працях польських авторів XV—XVI ст. Я. Длугоша, М. Кромера, М. Стрийковського, М. Меховіти.⁹³ Для їх творів характерна полемічність з приводу того, хто ж визволяв Поділля від татар—литовці чи поляки. А звідси й існування двох таборів істориків та літераторів. Якщо Я. Длугош ігнорував навіть ті скудні, але цілком чіткі щодо строків колонізації краю литовцями і, згодом, поляками дані літописів, наполегливо розвивав теорію про підкорення Поділля Польщею вже з

1340 року, то М. Стрийковський робив спробу примирити обидві течії і більш об'єктивно оцінити цей період.

Поділля знаходить висвітлення в творах Казимира Стадницького, а також у збірнику півтори тисячі документів періоду 1376—1430 рр. під назвою «Codex epistolaris Vitoldi», виданому 1882 року за редакцією Антонія Прохаски.⁹⁴

Окремі питання матеріальної і духовної культури краю відображені в творах польських авторів I половини XIX ст. — Ф. Гіжицького, Ю. Сенковського, В. Марчинського, Ю. Крашевського, М. Гославського.

З 20-х років XIX ст. ми можемо говорити про зародження в польській літературі «української школи», помітну роль в якій відігравали Юліуш Словацький, Северин Гощинський, Юзеф Крошевський, Юліан Беліна—Канджицький, Ян Комарницький.⁹⁵

Найбільш помітною фігурою в цій школі був Юліуш Словацький (1809—1849). Іван Франко назвав його співцем Поділля. Народився Юліуш у Кременці. Не раз подорожував Поділлям, бував у с. Верхівці біля Бару, де жили родичі. Позитивно оцінив гайдамацький рух в поемі «Беньковський» та в драмі «Срібний сон Соломеї», відтворив коліївщину в Барському старостві, осудив жорстокість польських катів.⁹⁶

Поетом-героєм назвав І. Франко Северина Гощинського (1801—1876), вихідця з Вінниччини. Жили Гощинські в Іллінцях, потім у Слауті (нині Хмельницької області). Вчився у Вінницькій гімназії. Брав участь у польському повстанні 1830—1831 рр. Отже, знав життя й історію краю і відобразив у своїх творах. Найбільш виразно відбилась вона в поемі «Канівський замок» (1828), де зображено події часів гайдамаччини на Правобережжі.

Україна, Поділля склали основу багатьох творів Леонарда Совінського, вихідця із с. Березівці Літинського повіту, випускника Київського університету, учасника польського повстання 1863—1864 рр., зокрема, — поеми «З життя» (1859), драми «На Україні» (1873), «Дослідження з сучасної української літератури» (1860), «Тарас Шевченко» (1861).⁹⁷

Дані про Поділля знаходимо і в інших польських авторів. Однак всі вони мають розглядатися в поєднан-

ні з іншими джерелами, з урахуванням тенденційного, власливого багатом польським авторам підходу до висвітлення місця і ролі поляків в Україні і Поділлі.

1898 року парафіяльним священикам були надіслані бланкові книги для церковних літописів з програмою і знову запрошені необхідні дані. Їх розробку мали провести члени Комітету. Ю. Й. Сіцинський взяв на себе редагування і доповнення матеріалів по трьох округах Балтського, двох — Ушицького і 1-му—Кам'янецького повітів. До роботи були залучені С. А. Беднарівський, П. Ф. Вікуль, С. М. Іваницький, С. П. Киржацький, В. О. Корнієвський, Д. С. Корсуновський, О. Я. Павлович, В. В. Пясецький, М. П. Савкевич, М. М. Скабаланович, К. Т. Стиранкевич, А. Т. Мисюра, О. З. Неселовський, В. Ю. Чекань — священослужителі та викладачі духовних закладів, члени та актив Комітету.⁹⁸ Окремі описи, взяті із сьомого випуску по Кам'янецькому повіту, прийшлося скоротити, інші, куці і скромні, доповнити.

У цей період силами Комітету було зібрано чимало стародруків, археологічних та етнографічних пам'яток. Визріла думка створити спеціальне сховище-музей для їх збереження та використання. Ідею музею, висунуту М. І. Яворовським та Ю. Й. Сіцинським, підтримав Й. Й. Ролле, 29 жовтня 1889 року вона була повідомлена членам Комітету на черговому засіданні. Кафедральний протоієрей, активний член Комітету М. З. Доронович запропонував розмістити сховище старовини в лівій галереї собору. Було утворено комісію для вирішення практичних питань у складі Сіцинського, Дороновича, Якубовича.

30 січня 1890 року Комітет затвердив правила Давньосховища, проголосив створення музею. Завідуючим був призначений соборний священик Віктор Якубович, секретарем у справах Давньосховища—Ю. Сіцинський.⁹⁹ Цю дату і прийнято вважати днем заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, якому нещодавно виповнилося 100 років.

З цієї нагоди в м. Кам'янці-Подільському 18—19 травня 1990 року за ініціативою музею-заповідника відбулася наукова конференція. Видрукована збірка, що вмістила тези 46 доповідей, які стали значним

вкладом в історію музейного будівництва в краї.¹⁰⁰

Поступово із сховища стародруків, археологічних та етнографічних пам'яток Кам'янецький музей переріс в ще один центр дослідження історії краю, об'єднання краєзнавчих сил.

Ю. Й. Сіцинський так розумів роль і призначення музею: «На Поділлі відчувається потреба в розробці місцевих архівних і археологічних матеріалів. В цьому питанні Поділля відстало від інших провінцій Росії. До 100-річчя возз'єднання Поділля з Росією необхідна розробка архівних матеріалів, потрібно описати забуті речі і будівлі, відтворити минуле життя наших предків».¹⁰¹ Свою концепцію музейного будівництва він на-полегливо втілював у життя. Тому музей перебирав на себе функції, раніше не передбачені.

Мав музей 3 відділи: бібліотеку, архів, відділ пам'яток мови і письма, стародруків, фото, гравюр, пам'яток живопису, скульптури, побутових предметів. Ю. Й. Сіцинський закликав священників, цінувальників історії і культури дарувати чи обмінювати тут книги на інші, передавати до архіву документи минулого, предмети церковного призначення, портрети або речі видатних діячів.

Згодом ректор Донської духовної семінарії, дійсний член Подільського епархіального історико-статистичного комітету М. В. Симашкевич надіслав із Новочеркаська 6 експонатів, серед яких — оригінал грамоти польського короля Яна Казимира 1654 року Смотрицькому домініканському монастирю на пергаменті. М. І. Яворовський передав «Киевский синопсис, или краткое собрание от различных летописцев».¹⁰²

Великий вклад у поповнення музейних експозицій і фондів вніс краєзнавець Михайло Йосипович Грейм (1828—1911). У 1852 році, оселившись у Кам'янці-Подільському, він почав працювати в губернській друкарні, а потім очолив її. Вважався кращим фотографом міста. Багато уваги приділив фотографуванню пам'яток історії та архітектури Кам'янця, їх пропаганді шляхом видання альбомів та окремих листівок, ілюстрував книги Ю. Сіцинського, О. Прусевича.

1893 року М. Й. Грейм випустив альбом із 26 видами Кам'янця-Подільського, 1901 року — «Виды Ка-

менца-Подольського» із 24-х фотографій. Він автор 23 відомих видань. Негативи 62 краєзнавчих знімків та альбоми подарував музею.¹⁰³

Його роботи експонувалися на виставках у Львові (1895 р.), Києві (1897 р.), Варшаві (1900 р.) і були відзначені нагородами. Йому належала найбільша в місті колекція із 4000 монет і медалей, частину яких він передав музею. Опублікував 25 статей польською та російською мовами з питань нумізматики, був обраний членом семи наукових товариств.¹⁰⁴

Для музею, а отже для розвитку краєзнавства на Поділлі чимало зробив Леон Теофілович Раковський (1856—1908). Вихідець із с. Юрківці Кам'янецького повіту він з великою увагою ставився до вивчення минулого, збереження пам'яток історії та культури краю. Збирав етнографічний матеріал, у своєму фотопавільйоні виготовляв листівки із зображенням Кам'янця-Подільського і передавав музею. У 1904 році Подільське церковне історико-археологічне товариство обрало його своїм членом. Після смерті Л. С. Раковського за його заповітом дружина віддала до музейних фондів кілька десятків експонатів.¹⁰⁵

На початок 1896 року музей мав 4281 заоблікований предмет, у тому числі — 862 книги, 69 рукописів, 36 грамот та актів, більше 800 церковних речей, 40 картин, 398 фотографій, 1239 монет, медалей, інших предметів.¹⁰⁶

Подільський історико-статистичний комітет принципово підходив до охорони пам'яток минулого. Було встановлено порядок, за яким, щоб розібрати церкву, прихожани через благочинного мали звернутися в духовну консисторію, а та передавала клопотання для висновків Комітету. Тільки зробивши фотознімки, опис і переконавшись в абсолютній неможливості зберегти об'єкт, давалась згода на знесення.

Завдяки таким (досить повчальним для сучасників) порядкам збереглась фотографія і опис Святомихайлівської церкви с. Могилівки, що знаходилась нижче побудованої в 1838 році Дунаєвецької церкви та інших.¹⁰⁷ Отже, на цьому етапі в роботі Комітету започаткувався ще один, пам'яткоохоронний напрям краєзнавства.

Діяльність Комітету вийшла далеко за межі церковної історії. Це дало підставу єпархіальному керівництву порушити клопотання перед Синодом про його реорганізацію. У вересні 1903 року таке рішення було прийняте. Указ Синоду гласив: «Існуючий в м. Кам'яніці-Подільському єпархіальний історико-статистичний комітет перетворити в церковне історико-археологічне товариство і поданий Статут цього товариства затвердити».

У відповідності з Статутом відбулися вибори. Головою став протоієрей Ю. Й. Сіцинський, його заступником і казначеем — М. І. Яворовський, завідуючим бібліотекою — М. І. Бичковський. Наступний, десятий випуск праць членів товариства дістав назву «Трудов Подольского церковного историко-археологического общества (бывшего историко-статистического Комитета)» (1904). Уточнення та нумерація свідчили про наступність і розвиток діяльності попереднього колективу краєзнавців. Редактором решти випусків Трудів залишився Ю. Й. Сіцинський.¹⁰⁸ З цього часу починається третій і останній період діяльності дореволюційних краєзнавців Поділля (1903—1920 рр.), об'єднаних новим товариством.

Російсько-японська війна 1904—1905 рр., події революції 1905—1907 рр. посилили увагу громадськості до проблем політичного життя. У зв'язку з тим, що на Поділлі не було газети, а виникла потреба оперативно висвітлювати події не тільки церковного, але й світського життя, рішенням єпархіального з'їзду в жовтні 1905 року видання «Подольских епархиальных ведомостей», на сторінках якого за час існування (1862—1906 рр.) було надруковано близько 100 історико-статистичних нарисів про населені пункти Поділля, було припинено.

З січня 1906 року замість них почали видаватись журнал «Православная Подолия» і газета «Подолия». Редакційний комітет обох органів очолив Ю. Й. Сіцинський.¹⁰⁹ З того часу краєзнавча робота стала справою не тільки Товариства, а й колективів музею, редакцій періодичних видань.

Краєзнавством активно почало займатися товариство «Просвіта», що виникло в розпал революції 1905—1907 рр.

Кам'янець-Подільський осередок «Просвіти», створений в квітні 1906 року, звався «Подільське українське товариство «Просвіта».¹¹⁰ Її засновниками були лікар К. Г. Солуха (голова), М. С. Іванецький (заступник голови), учитель Кам'янецької жіночої епархіальної школи В. К. Стиранкевич (секретар) та Ю. Й. Сіцинський.

Статут товариства ставив завданням «піднесення культурного рівня і етнографічного добробуту населення Поділля», організацію бібліотек, шкіл, розповсюдження знань про свій край, його історію, фольклор. Згодом у місті було відкрито бібліотеку-читальню, торговий склад книг, книжковий кіоск «Просвіти»,¹¹¹ а також кілька філій і бібліотек у селах.

Наприкінці 1907 року губерньська адміністрація вдалася до репресій, вбачаючи в діяльності «Просвіти» небезпеку для державних устоїв. Раду «Просвіти» і його голову К. Солуху ледь не віддали до суду.¹¹² Подільського єпископа Парфенія, який організував переклад святого письма на українську мову, було терміново переведено до Тули. Місцеві власті почали цікавитися діяльністю інших добродійних товариств. Особливу недовіру викликало Могилів-Подільське навчально-просвітне і добродійне товариство.¹¹³ Ретельній перевірці були піддані й інші 45 організацій.

У березні 1908 року надійшов дозвіл на відкриття товариства, і кам'янецька «Просвіта» розпочала своє друге життя. Вона проіснувала до першої світової війни і була заборонена знову. Але й за цей час зробила чимало для поширення серед населення місцевої історії і фольклору.¹¹⁴

У 1912 році Подільське історико-археологічне товариство вступило в десятий рік свого існування та 38-ий рік від дня утворення Подільського епархіального історико-статистичного комітету.

У ньому налічувалося 6 почесних, 84 дійсних, 46 членів-претендентів на звання дійсних, всього — 136 осіб.¹¹⁵

Протягом 1911 року було завершено друкування XI-го випуску Трудів, який продовжив справу, розпочату VII випуском, і вмістив підготовлені Ю. Й. Сіцинським історичні описи церков і приходів Ушицького повіту.¹¹⁶

Керівництво Комітету виношувало плани будівництва приміщення музею. Щоб нагромадити кошти, єпархіальний з'їзд вирішив продовжити відрахування одного процента від прибутків свічного заводу на наступних п'ять років (1913—1918).¹¹⁷ Назва «Церковнос Древнехранилище» явно не відповідала змісту його роботи і співвідношенню церковних і нецерковних експонатів (останні склали дві третини). Тому 1912 року була проведена реорганізація Давньосховища, і воно стало називатися Музеєм Подільської губернії. Музей мав 2 бібліотеки — наукову та єпархіальну, до яких надходило 102 періодичних видання.¹¹⁸

У складній обстановці розпочали свою діяльність подільські краєзнавці 1914 року. Розпочалась перша світова війна, і бойові дії дуже швидко наблизились до кордонів Поділля. Глава Подільської православної церкви передав музею приміщення колишнього духовного училища. У серпні тут розмістилися на першому поверсі дві бібліотеки з читальним залом, на другому — музей. І все ж Ю. Й. Сіцинського не покидала думка про новий музей, на який вже було зібрано 14.606 крб. з 25 тис. необхідних.¹¹⁹

Протягом 1914 року готувався до видання XII випуск Трудів, вдалося надрукувати цікаву роботу І. Я. Сулковського «Судьбы православия в Подолии в период унии», в якій поряд з церковною хронікою подано чимало фактів з історії краю другої половини XVII—початку XVIII століття, періоду розрухи і спустошення Поділля.¹²⁰

Бойові дії наблизились до Кам'янця. У зв'язку з прифронтовим становищем міста губернські установи поступово евакуйовувалися, а функції губернського центру перебирала Вінниця.

1915 року вийшов останній друкований звіт Подільського церковного історико-археологічного товариства. Цього року евакуювалася і друкарня Свято-Троїцького братства, на яку спиралися кам'янецькі краєзнавці.

У 1916 році з великими труднощами вдалося завершити XII випуск Трудів. Це був останній том краєзнавчих праць подільських істориків-ентузіастів. Підводячи підсумки, редколегія вмістила в ньому перелік і зміст попередніх випусків.

У круговерті двох революцій, громадянської війни припинило роботу Подільське церковно історико-археологічне товариство — це унікальне краєзнавче об'єднання. Дослідники Баженов Л. В. Винокур І. С., Вінюкова В. М., Зінченко А. Л., Стельмашова А. І, та інші по-різному датують цю подію. Тут — 1917, 1919, 1920 і 1922 роки.

Сам Ю. Й. Сіцинський в автобіографії, написаній 15 червня 1919 року в зв'язку з переходом на роботу на історико-філологічний факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету, писав, що «...з 1890 по 1903 р. був членом-секретарем Подільського єпархіального історико-статистичного Комітету, а з 1903 р. і дотепер — головою Подільського церковного історико-археологічного товариства».¹²¹ У період революційних змагань робота Товариства почала згортатися і лише з відкриттям українського університету в Кам'янці-Подільському — дещо ожила. Однак 1920 року з реорганізацією університету і виїздом основного складу викладачів діяльність Товариства фактично припинилася.

Його діяльність надзвичайно плідна. Комітет об'єднав і виростив плеяду визначних дослідників краю, сприяв глибокому вивченню історії Поділля, публікації ґрунтовних досліджень, ввів у науковий обіг сотні раніш невідомих документів, на які спирались автори Хмельницького та Вінницького томів «Історії міст і сіл Української РСР», спираються дотепер подільські історики. Комітет, по суті, поклав початок організованому краєзнавчому руху на Поділлі, цьому великому регіоні України, ставши таким чином біля витоків українського краєзнавства.

Свій вклад у вивчення Поділля зробили земські установи. Вони виникли в пореформений період на підставі «Положення про губернські і повітові земські установи» від 1 січня 1864 року і в 60—90-х роках ХІХ ст. почали функціонувати в 36 губерніях європейської частини Росії, у тому числі — на Лівобережжі, півдні України, з 1911 року — на Правобережжі. На Подільську губернію земські реформи були поширені указом Сенату лише 14 березня 1911 року.¹²²

Губернські установи Подільської губернії займалися питаннями економіки, культури, медицини, проводили опис господарств, ґрунтів, відкривали земські народні школи, народні бібліотеки. У системі земських установ чимало зробив для розвитку медицини та освіти України подолянин, лікар і педагог М. І. Пирогов, попечитель Одеського, а потім Київського учбового округів. Але, не дивлячись на зусилля земств, стан освіти залишався низьким: 1909 року, наприклад, у Подільській губернії навчалось лише 39,4 відсотка дітей шкільного віку.¹²³

Земство вело також статистичний облік, чим сприяло статистичному аналізу різних сторін життя губернії, накопиченню даних для наукових узагальнень. Протягом 1913—1917 рр. видавало журнал «Экономическая жизнь Подольи». Він мав 1000-ий тираж, виходив спочатку раз на дві неділі, а далі — рідше: за 1915—1917 роки побачило світ 33 номери. Матеріали розміщалися по 16 рубриках і давали не тільки господарську інформацію, а й хроніку місцевого життя, огляд преси, літератури.¹²⁴

1912—1913 рр. губерньська земська управа здійснила ґрунтовне вивчення кустарних промислів. Було розповсюджено 2243 анкети, зроблено спеціальні поїздки, результатом яких стала цікава узагальнююча праця.¹²⁵ Подільське земство припинило діяльність у 1920 році, внісши свою долю у вивчення краю.¹²⁶

У 1911 році в Кам'янці-Подільському виникло товариство любителів і дослідників природи. Його засновник — професор Бучинський Петро Миколайович. Він народився в 1832 році в с. Довжок, що біля Кам'янця-Подільського. Навчався в Хотинській повітовій школі, Кам'янецькій гімназії. У 1871 році вступив до Київського університету, на медичний факультет, потім перевівся на природничий відділ фізико-математичного факультету. Потяг до природничих знань 1875 року привів його до Новоросійського університету, де в той час працювали О. Ковалевський, І. Мечников, І. Сеченов. 1878 року він закінчив університет і залишився в ньому професорським стипендіатом. Згодом отримав ставку консерватора зоологічного музею. 1891 року

захистив у Москві магістерську дисертацію, став викладачем університету. У 1894 році отримав звання доктора зоології. Багато зробив для створення в Одесі приморської зоологічної станції, 16 років був секретарем Новоросійського товариства природників, 10 років—його головою і редактором «Записок».¹²⁷

У 1910 році повернувся на Поділля і скоро став душею Товариства, яке об'єднало видатних дослідників професорів В. Д. Ласкарьова, А. І. Набоких, відомого ботаніка і дендролога, засновника кількох дендропарків С. С. Маковецького та інших.¹²⁸

Товариство подільських природодослідників та любителів природи почало діяти у вересні 1911 року, мало Статут і Раду, що спрямовувала його діяльність. 1912 року нараховувало 38 членів-засновників, 172 дійсних члени, 3 члени-співробітники, всього—213 чоловік.¹²⁹ Воно підтримувало зв'язки з 73-ма закладами і вченими товариствами, обмінювалося з ними своїми виданнями.¹³⁰

Подільські природодослідники обговорювали на засіданнях наукові доповіді і повідомлення, організовували екскурсії з метою вивчення флори і фауни краю, збору природничо-історичних предметів. Свої дослідження публікували в «Записках» товариства, яких вийшло 3 томи. Товариство мало бібліотеку, яка на 1 січня 1913 р. отримала від 68 установ Росії 1000 книг з питань природознавства.¹³¹

Завідуючий бібліотекою О. А. Прусевич опублікував в I та II томах «Записок» бібліографію природознавчої літератури. Зокрема, в II томі, в розділах «Метеорологія, кліматологія і гідрографія», «Хімія», «Мінералогія», «Фізична географія», було описано 478 назв книг.¹³²

1912 року разом з Товариством подільських лікарів була створена спільна лекційна комісія в складі 19 природодослідників і 8 лікарів. Очолив її П. М. Бучинський, його заступником був обраний В. Е. Александрович, секретарем—Ф. Я. Паскаренко. З листопада 1912 р. в Пушкінському будинку розпочалося читання безплатних лекцій, які публіка охоче відвідувала.¹³³

Товариство виступило ініціатором створення природничо-історичного музею. Це питання обговорювалося

8 червня 1912 року на одному із засідань, що проходило в залі Міської думи. Заслухавши доповідь члена товариства І. І. Дамберга, виступаючі запропонували створити комісію для організації музею в складі членів ради Владимирцева, Лехновича, Сіцинського, Туровича і підняти клопотання перед земською управою про виділення коштів на музей.¹³⁴ Пропозицію природодослідників 11 липня розглянули земські збори і прийняли рішення: «Організувати природничо-історичний музей при губернській управі, виділивши на цю справу в розпорядження губернської управи 1500 крб. із запасної суми кошторису 1912 р., просити Товариство подільських природодослідників влаштувати і обладнати на ці гроші такий музей.¹³⁵ Він мав складатися з трьох відділів: демографічного, культурно-історичного, природничо-історичного. Музей відкрився в 1912 році.

Особливою популярністю користувався його культурно-історичний відділ, який в 1914 році відвідало 2 тисячі чоловік. Тут можна було познайомитись з археологічними предметами, графічними, статистичними і фотографічними експонатами, досягненнями чоботарського, гончарного, ткацького, килимового, вишивального та інших ремесел. Зокрема,—актовими книгами дунаєвецьких чоботарів, прапором і цешкою дунаєвецького кушнірного цеху, колекцією смотрицьких гребінців, ювелірних виробів (намисто, дві обручки і дві пари кульчиків) із с. Блищанівки Ушицького повіту. Гончарство, у тому числі Смотрича, Миньковець, було представлено 759 експонатами. Музей передавав свої колекції вузам і школам.¹³⁶

Голова подільських природодослідників П. М. Бучинський викладав у Кам'янець-Подільському державному українському університеті, займаючи посади професора зоології, декана фізико-математичного факультету. У 1922—1923 рр. очолював інститут народної освіти. Він опублікував чимало праць, які сприяли науковому вивченню Поділля.¹³⁷

Важливою невід'ємною сторінкою історії Поділля є побут, звичаї, традиції, обряди, усна творчість. Етнографія і фольклор краю завжди викликали інтерес письменників, були складовою частиною роботи окремих дослідників, товариств, музеїв, друкованих органів.

І це пов'язано з цілим рядом обставин: високою поетикою фольклорних творів, своєрідністю регіону, який своїми кордонами торкався побуту, звичаїв, традицій сусідів, а отже ввібрав у себе особливості етнографії, фольклору східно- і західнослов'янських народів, зберіг окремі елементи польської, болгарської, російської, білоруської, тюркської культур.

Протягом 1849—1855 рр. в Подільській духовній семінарії діяв осередок, який займався вивченням різних сторін побуту і творчості жителів краю.¹³⁸

Степан Васильович Руданський (1834—1873) уклав двотомний збірник «Народные малороссийские песни, собранные в Подольской губернии» (1852), який засвідчив широку обізнаність автора з подільською пісенною творчістю, рукописними і друкованими збірками, що існували до цього. У ній 156 пісень, розділених на 2 великих розділи — родинно-побутові і соціально-побутові. Тут пісні любовні, весільні, великодні, козацькі, бурлацькі, чумацькі, рекрутські та інші.¹³⁹

Працюючи в Ялті, Руданський упорядкував ще один збірник «Копа пісень» (1861), куди ввійшли 30 пісень попередньої збірки, близько двох десятків нових записів і 7 авторських творів.¹⁴⁰

Близько 300 приказок С. Руданського було вміщено в збірнику Номиса «Українські приказки та прислів'я» (1864), чимало фольклорних творів, зібраних ним, — у збірнику М. Драгоманова «Малороссийские народные предания и рассказы» (1876).¹⁴¹

Уродженець Кам'янця-Подільського, семінарист, а згодом студент історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира В. К. Шейковський (1835—1903) протягом 1839—1860 рр. видрукував два випуски праці «Побут подолян», задуманої ним як енциклопедія народної творчості і, на жаль, незакінченої.

Понад 30 років працював він над українським словником («Опыт южнорусского словаря и опыт фонетики южнорусского языка»), зібрав близько 7 тисяч слів, що відбили особливості подільського діалекту. Однак, словник повністю не був надрукований. Окремі частини вийшли в 1883 і 1886 роках.¹⁴²

Певний внесок у скарбницю українського народо-

знавства зробив ще один відомий подолянин письменник А. П. Свидницький, (1834—1871). Поезія рідного краю, побут, звичаї і світогляд земляків знайшли відображення в його роботах «Відьми, чарівниці й упирі, чи ж то примхи і примхливі оповідання люду українського» та «Великдень у подолян» (1860), написаній з приводу «Побуту подолян» Каленика Шейковського. Остання була помічена І. Франком, який підкреслив, що праця «дає дуже красне свідоцтво, як пильно придивлявся Свидницький до життя і побуту рідного народу і якою гарячою любов'ю обіймав його».¹⁴³

Це не тільки рецензія на працю однокурсника, а й наукові роздуми над шляхами, системою збирання і класифікації етнографічного матеріалу, спроба комплексно в календарній послідовності подати опис подільських обрядів, звичаїв.

Викладач семінарії І. Данильченко (праця «Етнографічні відомості про Подільську губернію». 1869), ректор М. Симашкевич («Історико-географічний і етнографічний нарис Поділля». 1875—1876.) внесли свою долю в етнографічне дослідження краю.¹⁴⁴

Протягом 50—70 років ХІХ століття активно вивчав етнографію та фольклор Поділля А. І. Димінський (1826—1897). Він записав 467 подільських казок, 2000 народних пісень про сімейне життя, кохання і передав Подільському історико-статистичному комітету, частину з них потім опублікували етнографи М. Драгоманов і П. Чубинський.

Останній прилучив Димінського до співпраці з Російським географічним товариством в Петербурзі, за завданням і програмами якого Андрій Іванович вивчав окремі питання. З 1870 року він став його членом-співпрацівником, був нагороджений срібною медаллю цього Товариства.¹⁴⁵

«Коллекция подольских сказок, которые в 1850—60-х гг. собрал волостной писарь Дыминский» була опублікована в «Трудах этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный край» (I, II, СПб, 1872—1874).¹⁴⁶

Дійсний член Російського географічного товариства П. П. Чубинський протягом трьох експедицій в Півден-

но-Західний край зібрав близько 4 тисяч пісень (понад 400 пісень—в Ушицькому повіті), більше 300 казок, чимало матеріалів, що стосуються житла, одягу, їжі, звичаїв подолян.¹⁴⁷ Вони були опубліковані в семи томах протягом 1872—1878 рр.¹⁴⁸

Розгортанню дослідницької роботи в краї сприяв Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (1873—1876). Він сформував свій актив, розсилав етнографічні програми і зібрав цінний матеріал, що частково зберігся в рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки НАН України імені В. І. Вернадського.¹⁴⁹

Членом цього відділення був К. П. Михальчук (1841—1914), який в співдружності з П. П. Чубинським написав етнографічну розвідку «Поляки Південно-Західного краю». Вона вмістила подільські говірки, які ввібрала розмовна мова місцевого польського населення.¹⁵⁰

Збиранням фольклору займався ще один подолянин, студент Подільської духовної семінарії, а згодом Одеського університету С. О. Венгржиновський (1844—1913). Колекцію етнографічних матеріалів він передав Кам'янець-Подільському музею, записані подільські пісні — М. В. Лисенку. Свої спостереження, думки з приводу історії та етнографії краю викладав у статтях, що побачили світ на сторінках преси, зокрема—в «Киевской старине», «Трудах Подольского епархиального историко-статистического комитета».¹⁵¹

Важливу роль в етнографічному дослідженні краю відіграли «Подольские епархиальные ведомости». На їх сторінках з'явилися десятки матеріалів з етнографії Поділля, у тому числі С. Долинського, М. Верика, В. Гульдмана, І. Савича, Й. Ролле, М. Симашкевича та багатьох інших. Не обійшов етнографію і фольклор Поділля Ю. Й. Сіцинський. Більше 50 його праць пов'язані з даною тематикою.

Багатство матеріальної культури Поділля привертало увагу не тільки українських дослідників. У 1866 році до Москви, на етнографічну виставку, організовану університетом, було направлено з Летичева 7 фотографій, з Балти—національні костюми. Послали свої експонати ще 10 повітів Подільської губернії.¹⁵²

Етнографія і фольклор Поділля наклали відбиток на творчість багатьох польських авторів, істориків і письменників. У 1810 році в «Нарисах Західної України» зробив спробу охарактеризувати етнографію краю Ф. К. Гіжицький. Деякі відомості цього плану в своєму «Щоденнику подорожі із Вільнюса через Одесу до Стамбула» дав Ю. Сенковський. Певні історико-етнографічні відомості про Поділля вмістили «Статистичний, топографічний та історичний опис Подільської губернії» (Вільнюс, 1820—1822) В. Марчинського, «Польський народ, його звичаї, забобони» (Варшава, 1830) Л. Голомйовського, «Спогади Одеси, Едиссану і Буджаку» (Вільнюс, 1845—1846) Ю. Кршевського, «Картини Русі Червоної» (Познань, 1869) В. Завадовського та інші.¹⁵³

Чималий вклад у вивчення етнографії Поділля зробив випускник Подільської духовної семінарії — К. В. Широцький (1866—1919). Знання етнографії і культури дали йому можливість читати лекції з історії мистецтва в Київському та Кам'янець-Подільському університетах,¹⁵⁴ видати близько 150 наукових праць, у тому числі з етнографії Поділля.¹⁵⁵

Усна народна творчість була предметом особливої уваги композиторів П. Ніщинського, А. Коціпінського, В. Заремби, К. Стеценка, П. Чайковського, М. Леонтовича. А. Коціпінський, прибувши в 1845 році до Кам'янець-Подільського, не тільки працював у музичному магазині, давав уроки музики, а й збирав українські народні пісні, етнографічні матеріали, видав «Пісні, думки і шумки руського народу на Поділлі, Україні і Малоросії».¹⁵⁶ Його талановитий учень В. І. Заремба (1833—1902), вихідець з Дунаєвць, зробив музичну обробку багатьох народних пісень, на основі місцевого фольклору написав ряд музичних творів—романс «Дивлюсь я на небо», фортепіанні твори «Стоїть гора високая», «В кінці греблі», «Ой, місяцю, місяченьку! Не світи нікому», «Повій, вітре, на Вкраїну», «Козак виїжджає, дівчинонька плаче» та інші.¹⁵⁷

* * *

Отже, історія Поділля найдавніших часів відбилася в літописах, творах окремих істориків, письменників,

мандрівників. У сукупності з іншими науками (археологією, лінгвістикою, нумізматиною, етнографією, фольклористикою) вона може дати картину суспільного буття найдавніших подолян.

Планомірного, більш систематизованого характеру краєзнавство на Поділлі набуло в другій половині ХІХ століття. Спиралося воно на громадські засади. І, не дивлячись на участь у вивченні історії краю учених Петербурга, Києва П. Чубинського, П. Батюшкова, М. Петрова, В. Антоновича, Н. Молчановського, М. Грушевського та інших, наукового спрямування не знало.

Роль координатора практичної діяльності краєзнавців взяли на себе єпархіальне управління, Подільська духовна семінарія. Вони підпорядкували історико-етнографічні пошуки своїй меті — опису церков та приходів і, нерідко перебільшуючи їх роль і місце в історії Поділля, відсували на задній план економічне і політичне життя, намагалися не помічати класових суперечностей, викликаних жорстокою експлуатацією народних мас з боку поміщиків та царської адміністрації.

Духовне відомство та його установи виступили ініціаторами створення деяких спеціальних краєзнавчих структур—Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (з 1903 року—Подільське церковне історико-археологічне товариство), Давньосховища, друкованих органів — «Подольские епархиальные ведомости», «Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета» (з 1903 р. — «Труды Подольского церковного историко-археологического общества»).

Краєзнавці Поділля і їх твори зазнали впливу русифікації, що здійснювалася царськими властями на приєднаному до Росії Правобережжі. Українська мова була витіснена з ділового ужитку краєзнавців. Благодійницька роль російського царизму в історії Поділля значно перебільшувалася.

Однак, слід визнати великі заслуги духовного відомства, Подільської духовної семінарії, духовних училищ, їх працівників, багатьох священиків у зборі, систематизації, історико-статистичному описі як краю в цілому, так і повітів, парафій і церков, населених пунктів. В їх

діяльності відбилися тісні зв'язки між народною і церковною культурою.

На Поділлі сформувалася плеяда видатних краєзнавців-авторів багатьох праць про Поділля: П. Бучинський, В. Гульдман, М. Доронович, М. Орловський, Й. Ролле, М. Симашкевич, Ю. Сіцинський, Я. Яворовський та інші.

Певний вклад у вивчення Поділля внесли губернський статистичний комітет, земства, Товариство подільських природодослідників, організації «Просвіти», викладачі світських навчальних закладів. У вивченні етнографії, фольклору регіону—значний внесок таких діячів культури, як А. Свидницький, А. Димінський, С. Венгржиновський, К. Широцький, П. Ніщинський, А. Коціпінський, В. Заремба.

У дореволюційний період краєзнавство було справою окремих дослідників. Однак своєю наполегливою працею вони зуміли зберегти чимало давніх історичних та етнографічних пам'яток, зробити історико-статистичні описи краю, окремих населених пунктів і цим підготувати базу для наступних більш глибоких краєзнавчих досліджень, розгортання масового краєзнавчого руху.

КРАЄЗНАВСТВО ПОДІЛЛЯ**20—30 років ХХ ст.****1. КРАЄЗНАВЧИЙ РУХ У ПЕРШІ РОКИ
РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ**

1917 рік. Напружена боротьба різних політичних сил за утвердження своєї влади втягла в круговерть протиборства мільйони людей, порушила нормальне життя. Україна, ослаблена світовою імперіалістичною війною, переживала тяжкі наслідки розрухи, гострої нестачі найнеобхіднішого. Прагнення більшовиків утвердити свою владу в багатьох місцях наштовхнулося на рішучий опір сил, виразниками яких виступили українські партії, утворені ними Центральна Рада, Генеральний секретаріат, Гетьманський уряд, Директорія. Понад три роки на території країни точилися жорстокі бої, посилювалася розруха, гіршало становище широких мас трудящих. Це був один бік справи.

З другого — більшовики почали втілювати в життя висунуті в роки революції лозунги, демократичні гасла і заяви. У трудящих посилювалося прагнення до пізнання своєї історії, примноження духовних багатств. Зріс інтерес і до краєзнавства. На початку 20-х років у рядах краєзнавців України нараховувалося 150 тисяч чоловік.¹ У Кам'янці-Подільському з'явилося ще одне вогнище науки та освіти — державний український університет. Ідея його створення належала академіку В. І. Вернадському. Він домогся підписання 17 серпня 1918 року відповідного універсалу гетьманом П. Скоропадським. 22 жовтня відбулося урочисте відкриття нового навчального закладу.² На кінець року на трьох його факультетах

татах — історико-філологічному, фізико-математичному, богословському — навчалось 493 студенти.³

Університет прийняв у свої стіни талановитих учених, справжніх подвижників науки. Очолив колектив доктор філології, професор І. І. Огієнко. На історико-філологічному факультеті він читав курс історії української культури. Його книга «Українська культура» в 1918 році вийшла 100-тисячним тиражем. Вона ввібрала в себе чимало яскравих сторінок подільської історії та культури. Курс слов'янознавства, історію подільської мови та старо-церковно-слов'янську мову викладав приват-доцент М. О. Драй-Хмара.⁴ На кафедрі історії працював майбутній академік І. П. Крип'якевич.

Ректор залучив до викладання відомих професорів П. М. Бучинського, К. В. Широцького, О. З. Неселовського. 3 травня 1919 року в університеті, а потім в інституті народної освіти читав лекції з історії Поділля Ю. Й. Сіцинський. Перелік тем свідчить не тільки про уподобання приват-доцента, але й увагу, яка приділялась в університеті історії краю: «Загальний огляд історії Поділля», «Найдавніші сліди існування людини на Поділлі», «Стародавні племена і народи на Поділлі», «Початок християнства на Поділлі», «Побужжя і Пониззя за часів Галицького князівства», «Болохівські князі і Болохівська земля», «Князі Коріатовичі й заснування Кам'янця».⁵ Декан історико-філологічного факультету професор П. В. Клименко вивчав історію цехів і ремесел Поділля. Д. І. Дорошенко видав працю «Про минулі часи на Поділлі», Григор'єв-Наш — підручник «Поділля. Історико-географічний нарис».

Професорсько-викладацький склад вів широку лекційну роботу серед трудящих Кам'янця-Подільського, популяризував історію, географію, природу краю, мову й літературу, етнографічно-фольклорне багатство. Активними лекторами були П. Бучинський, В. Біднов, С. Бачинський, П. Клименко, Ю. Сіцинський. Слухачі захоплювалися лекціями останнього: «Історична доля м. Кам'янця», «Кам'янець, археологія та історичні пам'ятки», «Поділля та Кам'янець».

Тільки протягом 1919—1920 навчального року для жителів міста професурою університету було прочитано 478 науково-популярних лекцій, які прослухали 14875 чоловік.⁶

Університет активно підтримував краєзнавчі, культуротворчі організації, зокрема, Товариство подільських природодослідників, якому за клопотанням Огієнка І. І. уряд виділив 5 тис. крб., об'єднання «Просвіти». Огієнко І. І. мав тісні зв'язки з Подільським історико-археологічним товариством і 1919 року був обраний його дійсним членом.⁷

Питання краєзнавства знаходили відображення в діяльності університетського наукового товариства, п'яти томах «Записок Кам'янець-Подільського державного українського університету», особливо двох перших, де були вміщені матеріали про відкриття університету, наукові статті та річний звіт про роботу.⁸ Університет видавав щомісячник «Нове життя», орган спілки службовців, та науково-літературний журнал «Нова думка», орган студентської «Просвіти», географічного, історико-економічного, бібліотечного, архівного та інших гуртків. Вийшло три номери цього журналу з матеріалами про університетське життя, творами класичної літератури в перекладах студентів, а також працями студентів і викладачів.⁹

За короткий час університет спромігся видати чимало праць. Це — «Історія української мови» І. Огієнка, «Народність чи національність» Л. Білецького, «Що читати по історії України» В. Біднова, «Географія України», «Основи географії», підручник «Фізична географія» В. Гериновича, «Білоруси та їх національне відродження» Д. Дорошенка, «Слов'янознавство» М. Драй-Хмари, ряд літературознавчих праць професора П. Клепатського.¹⁰ Були готові до друку ще 10 праць восьми авторів, зокрема, М. Драй-Хмари — «Українці».

1919—1920 навчальний рік університет розпочав у складі п'яти факультетів (були відкриті сільськогосподарський та правничий факультети), мав 1401 студента. Найбільше студентів навчалось на фізико-математичному факультеті (478 чол.), історико-філологічному (338) та правничому (310).¹¹

5 вересня 1918 року почала діяти університетська бібліотека. Вона швидко поповнювалася різноманітною літературою: на 1 січня 1920 року було придбано 11.169 та одержано в дар 17.286 книг.¹² 120 книг, у тому числі 59 стародруків, передало університету історико-археологічне товариство. В середині 1920 року студенти п'яти факультетів мали для своїх потреб 33.258 примірників книг.¹³

З 28 липня 1920 року у вузі запровадили комісарський нагляд. Його здійснював студент А. Волянський, який ще за гетьманщини громив студентську українську та академічну громади.¹⁴ Був закритий богословський факультет, історико-філологічний і правничий злито в соціальний.¹⁵ Оголошений на 1920—1921 навчальний рік прийом носив своєрідний характер. До вступу запрошувалися в першу чергу діти з сімей трудящих, котрі стояли на радянській платформі, були членами партії або профспілки.¹⁶

У 1920 році за розпорядженням наркома освіти Гринька (№ 276 від 31 серпня) Кам'янець-Подільський державний український університет припинив діяльність. Він був реорганізований в Інститут теоретичних наук, на базі якого зразу ж розгорнули роботу інститут народної освіти та сільськогосподарський інститут.¹⁷

1917 року відродила діяльність «Просвіта». Її гуртки існували в Кам'янецькому державному українському університеті. 1920 року студентський літературно-науковий журнал «Нова думка» повідомляв про плани університетської «Просвіти» організувати подібні осередки в повітах, селах.¹⁸

У Жванці культурно - освітнє товариство імені І. М. Сташенка виникло 15 вересня 1918 року. На своєму засіданні жванецькі просвітники прийняли ухвалу просити ректора університету І. І. Огієнка бути «почесним довічним членом, порадиником і авторитетним заступником — оборонцем» їх товариства.¹⁹

У грудні 1918 року «Просвіта» виникла в селі Цівківці поблизу Нової Ушиці. Вона нараховувала 25 членів, яких очолював Іван Кутянський. Товариство створило бібліотеку, організувало вечори.²⁰

Товариство «Просвіта» діяло в Дунаївцях. Його члени проводили роботу в солдатських казармах, у селах.²¹

Авторитет «Просвіти» зростав. На початку 1922 року в Україні їх налічувалося близько 4500. Вони об'єднували 400 тис. чоловік. У липні 1920 року Політбюро ЦК КП(б)У схвалило директиву про «завоювання» «Просвіти». «Там, де «Просвіти» не піддаються впливові, зачиняти їх у державному порядку», — вимагала вона. У лютому 1922 року на Всеукраїнській нараді завідуючих відділами губкомів партії вже констатувалося: «Репрезентуючи інтелігенцію, ці «Просвіти» являють собою величезну загрозу Радянській владі і всьому пролетаріатові на селі». За оцінкою послідували висновки. 1923 року на селі залишилося всього 573 просвітницьких осередки. Скоро й вони припинили своє існування, у тому числі — на Поділлі.²² Припинили, щоб відродитись вчетверте в роки Великої Вітчизняної війни.²³

Краєзнавство на Поділлі набирало все більшої популярності. Однак історико-краєзнавчі пошуки не зразу набули чіткої організованості і системності. Поступово вироблялися напрями і форми роботи.

На становлення подільського краєзнавства справили помітний вплив всеросійські конференції — перша (1921 р.), друга (1924 р.), третя (1927 р.), четверта (1930 р.), створене при Головнауці Наркомосу Центральне бюро краєзнавства. Вони обговорювали злободенні проблеми краєзнавства, спрямовували діяльність краєзнавчого активу на розгортання досліджень, вивчення й упорядкування архівів, організацію комплексних експедицій, реставрацію пам'яток.²⁴

Науково-організаційним та координаційним центром краєзнавства в Україні на початку 20-х років виступила Всеукраїнська академія наук і діючі в її складі етнографічна комісія (1921 р.), музей-кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка (1921 р.), комісія краєзнавства (1922 р.), культурно-історична (1924 р.) та інші, які внесли певний вклад у вивчення Поділля, формування тут краєзнавчих осередків.

1926 року працівники музею-кабінету антропології та етнології вивчали гончарні промисли в с. Буднівка Гайсинського повіту. Експедиційне обстеження шести районів Поділля, у тому числі Кам'янецького та Проскурівського, 1927 року здійснила етнографічна комісія ВУАН.

Історія магдебурзького права на Поділлі, зокрема у Вінниці, стала об'єктом вивчення комісії західноруського та українського права. Результатом стало опублікування наукових книг, ряду статей, збірника документів «Цехова книга бондарів, стельмахів, столярів міста Кам'янця-Подільського від 1601 до 1803 р.».²⁵

23 січня 1926 року на засіданні ЦБК серед інших було відзначено непогану постановку краєзнавства в Кам'янці-Подільському та Вінниці.²⁶

Впродовж 1920—1922 рр. у цьому плані плідно працювало наукове товариство при Кам'янець-Подільському інституті народної освіти, а з 1922 року—науково-дослідна кафедра. Активно вивчав географію та етнографію краю В. О. Геринович.²⁷

Деякі функції координатора краєзнавчого руху взяло на себе створене 1925 року Кам'янець-Подільське при ВУАН наукове товариство. Воно нараховувало 97 членів. Очолював товариство професор О. Полонський, заступником був Ю. Сіцинський, ученим секретарем — В. Зборовець.²⁸ За період з 1925 по 1928 рр. воно провело 32 засідання, на яких було заслухано 38 доповідей, видало книгу В. Герасименка «Кармелюк в українській народній пісні», «Записки» (1928 р.).²⁹

Посилилася увага до краєзнавства з боку державних, громадських організацій Вінниці — губерньського центру Поділля. Ще 28 липня 1921 року колегія Подільської губнаросвіти розглянула питання про стан вивчення краю і прийняла рішення про необхідність широкого всебічного розгортання дослідницької роботи, створення для цього спеціального товариства, вироблення його статуту.³⁰

Найкраще цей намір втілила в життя Вінницька філія всенародної бібліотеки України, заснована відповідно наказу № 806 Подільського Губревкому від 23 вересня 1920 року. Роботу по організації здійс-

нював спеціальний комітет, головою якого був В. Ю. П'ясецький, секретарем—О. Г. Кицай.³¹

У березні 1921 року губземвідділ передав бібліотеці 5 тис. книг колишнього Подільського товариства сільського господарства, 4 тис. надійшло від Вінницької «Просвіти».³² У грудні 1920 року було набрано штат. Колектив очолив В. В. Пфейфер.³³

ВУАН прийняла пропозицію Подільського губревкому і визнала Вінницьку книгозбірню своїм філіалом. У березні 1921 року був відкритий читальний зал, не зважаючи на те, що протягом 1920—1921 рр. здійснювалося стихійне, епізодичне фінансування. З проханням розв'язати цю проблему, взяти бібліотеку на місцевий бюджет звертався до вінницьких керівників неодмінний секретар ВУАН А. Ю. Кримський.³⁴

На цей період припадає бурхлива діяльність Валентина Дмитровича Отамановського — одного з організаторів краєзнавчої роботи на Поділлі, українського історика, бібліографа. Родом він із с. Яблунівка Смілянської волості Черкаського повіту Київської губернії. Після переїзду батьків до Києва вступив до Києво-Печерської гімназії. Виявив неабиякі здібності в освоєнні мов, вивчив латинську, англійську, французьку, німецьку, польську. У 14 років заробляв на життя уроками. Гімназію закінчив із золотою медаллю.³⁵

Далі — навчання в Київському університеті, політехнічному інституті, участь в напівлегальній студентській організації «Українська громада», видання газети «Вільна думка», організація видавництва «Вернигора», служба в царській армії.

До Києва повернувся 1917 року. Поринув у політичне життя, став членом Центральної ради, працював у видавництві «Вернигора», журналі «Шлях», продовжував навчання на юридичному факультеті університету. Політичні події в столиці калейдоскопічно змінювалися. В. Д. Отамановський виїхав до Відня для продовження навчання. Завершивши трирічний курс у Віденському університеті, обрав темою дисертації історію магдебурзького права на Поділлі в XIV—XVIII ст. У червні 1920 року повернувся до Києва. Погодився з призначенням на Поділля і в липні 1920 року приступив

до роботи у Вінницькій сільськогосподарській кооперативній організації.³⁶

Хвиля національно-культурного відродження Поділля дуже швидко занесла його в новостворений центр краєзнавчого руху — Вінницьку філію ВНБ ВУАН. У грудні того ж року став старшим бібліотекарем філії. Його, киянина з чималими зв'язками, кілька разів направляли в центр для встановлення контактів з Академією наук, опанування методами обробки і використання фондів.³⁷ Бібліотека розширювалася. На 1 травня 1923 року нараховувала 100000 томів літератури. Зріс штат до восьми працівників.³⁸ Колектив очолив В. Д. Отамановський. Цього року бібліотека була переведена в двоповерхове приміщення «Мурів», зайняла сім кімнат, відкрила читальний зал на 30 місць.³⁹ У своїй структурі філія мала відділи:

1. Український — з підвідділами «Революція на Україні», «Шевченківський», «Подоліка».
2. Загальний.
3. Газетно-графічний — з підвідділом «Музикалія».
4. Рукописів на стародруків — з підвідділом «Раритети» (мав 90 унікальних рукописів і стародруків).
5. Відділ марксизму — утворився наприкінці 1923 р.⁴⁰

За 10 місяців 1923 року бібліотеку відвідало 4849 читачів, їм було видано 13325 книг.⁴¹ До бібліотеки надійшло 6047 книжкових одиниць. У підвідділ «Подоліка» — 200 книг і журналів від Ю. Й. Сіцинського. Серед них — «Подольские епархиальные ведомости», «Труды епархиального историко-статистического комитета», його особисті праці⁴². Філія отримувала 19 періодичних видань, в тому числі «Наша кузница», орган губкому Поділля, «Рабоче-крестьянская газета», орган губвиконкому, «Червоне село», орган виконкому для селян.⁴³

Справа ускладнювалася тим, що з другого кварталу 1923 року із-за відсутності коштів губвиконком припинив фінансування філії. Розпочалася смуга тривалої боротьби за врятування цієї важливої установи, у ході якої В. Д. Отамановський проявив неабиякі організаторські здібності. Він настирливо добивався для філії статусу державної бібліотеки, «фундамен-

тальної», писав листи в різні інстанції. Його підтримували інші організації, високо оцінюючи краєзнавчу, просвітницьку діяльність філії. Директор Подільського крайового музею Г. В. Брілінг, зокрема, 14 грудня 1923 року писав губполітосвіті: «Вінницька філія Все-народної бібліотеки, зібравши за три роки існування надзвичайно цінні відділи мистецтва, історії й будучи фактично крайовою бібліотекою, тим самим має всі дані до дальшого розвитку». ⁴⁴

Робота філії все більше концентрувалася на вивченні історії, пам'яток старовини, мистецтва і природи краю, удосконаленні бібліотечно-бібліографічної справи, популяризації знань про Поділля. Поступово підвідділ «Подоліка», що зібрав більше 1000 одиниць краєзнавчої літератури і об'єднав чимало любителів історії, переріс у центр історико-дослідницької праці. 15 березня 1924 року на його базі було відкрито Кабінет виучування Поділля, який очолив професор А. І. Ярошевич. Першими консультантами кабінету стали професор М. І. Безбородько, М. І. Білінський, В. Д. Отамановський, В. І. Рахинський. ⁴⁵

Актив кабінету вивчав історію, географію, природу краю, готував лекції, доповіді. А. І. Ярошевич у своїй доповіді «Доля лісів Поділля» закликав оберігати природу рідного краю. «Назва м. Вінниці, її походження та транскрипція» — тема виступу старшого бібліотекаря М. І. Білінського, «Будинок «Мури» та його історія» — І. Шиповича. ⁴⁶

Все більш помітну роль у краєзнавчому житті краю відігравав подолянин Микола Іванович Білінський. Він народився 1852 року у Вінниці, закінчив Подільську семінарію, історико-філологічний факультет Київського університету. Ще студентом прилучився до дослідництва, друкувався в тогочасних часописах. 1882 року був обраний членом Київської громади.

1910 року, переїхавши до Вінниці, працював у газетах «Вінницький голос», «Свободный голос», «Слово Подолии». ⁴⁷ З часу відкриття Вінницької філії всенародної бібліотеки ВУАН — бібліотекарем, старшим бібліотекарем відділів «Україніка», рукописів, стародруків, раритетів, науковим консультантом. Будучи секре-

тарем біографічного гуртка, що існував при бібліографічній секції Кабінету виучування Поділля, взяв активну участь у підготовці біографій більше 40 видатних діячів Поділля. Видав ряд праць.⁴⁸

З 16 по 21 лютого 1924 року в «Мурах» діяла виставка, присвячена 350-річчю надрукування в Україні першої книги. Вона справила великий резонанс, стала об'єктом 122 екскурсій для 5 тисяч відвідувачів.⁴⁹

Протягом 1924 року філія одержувала 30 періодичних видань, читальний зал видав 26775 примірників літератури.⁵⁰ До друку були підготовлені праці Л. Данилова «Клімат Поділля» та «Нарис дикої рослинності Поділля» О. Севастянова.⁵¹

Відділ «Україніка» був розширений підвідділами про Київщину, Одещину, Бессарабію, Чернігівщину, Волинь, Галичину, Прикарпатську Україну, Буковину, українську колонізацію в Америці. При загальному відділі розгорталися підвідділи по республіках.⁵² Розширював свою роботу Кабінет виучування Поділля, готував до видання «Бібліографію Поділля», організував читання циклу краєзнавчих лекцій, які постійно відвідували близько 350 чоловік. Вийшли з друку праці Л. Данилова, О. Севастянова.⁵³ Готувалися до видання ще 8 книг, у т. ч.—«Нариси з історії Поділля» Ю. Сіцинського. Вони мали скласти «Енциклопедію Поділлязнавства», розраховану на 16—18 випусків.⁵⁴ Передбачалося створення у Вінниці «Показового дослідного саду подільської флори» і відкриття там обсерваторії. Свої пропозиції Кабінет виучування Поділля у вигляді доповідної записки надіслав губвиконкомом і був підтриманий.

Губвиконком спеціальною постановою від 17 березня 1925 року відзначив: «Наукова краєзнавча та політосвітня праця Вінницької філії Всенародної бібліотеки має велике значення для Поділля, особливо ж для вивчення його продукційних сил».⁵⁵ Він визнав важливим утворення Кабінету виучування Поділля і показово-дослідного саду, обіцяв конкретну допомогу в його створенні.

Продовжило свою діяльність Кам'янець-Подільське товариство природодослідників під керівництвом професора П. М. Бучинського.⁵⁶ Губернський відділ народ-

ної освіти утворив секцію наукових працівників, яка об'єднала 49 дослідників, що займалися вивченням краю і популяризацією знань про нього.⁵⁷ У Кам'янці-Подільському був створений краєзнавчий відділ секції, який прагнув забезпечити розгортання краєзнавчого руху, формування мережі гуртків у закладах освіти. Секції природи, економіки й культури цього відділу очолювали В. О. Геринович, Р. Р. Заклинський, М. В. Курневич.⁵⁸

Великий вплив на подільське краєзнавство справила перша Всеукраїнська краєзнавча конференція, що проходила з 29 травня по 3 червня 1925 року в Харкові. Подільські краєзнавці делегували на неї В. Д. Отамановського, П. О. Севастянова та В. О. Гериновича.⁵⁹ На конференції було обрано Український комітет краєзнавства із 15 осіб, членом якого став кам'янчанин професор В. О. Геринович.⁶⁰

Комітет розробляв і направляв на місця методичні матеріали, проводив інструктивну роботу, вів облік краєзнавчих організацій, сприяв обміну досвідом між ними, їх організаційному і методичному зміцненню. Якщо 1925 року в Україні було 5 товариств, 11 гуртків у п'яти округах, то на 1 січня 1928 року кількість товариств зросла до 37, гуртків — до 30 у 22 округах. А на 1 січня 1929 року в 32 округах вже діяло 51 товариство і 658 гуртків.⁶¹

Велике значення для членів цих гуртків і товариств мало видання журналу «Краєзнавство», перший номер якого з'явився 1927 року. Він проіснував більше трьох років. За цей період вийшло 28 номерів: 3 — у 1927 році, 10 — у 1928 р., 10 — у 1929 р., 5 — у 1930-му. Журнал був ілюстрований, планувалося 10 щорічних номерів (крім літніх — липневого й серпневого). Він мав відділи: 1) Загальний, де висвітлювались теоретичні та загальні питання краєзнавства. 2) Методики краєзнавчої роботи. 3) Шкільне краєзнавство. 4) Наш край (поміщались матеріали з місць, пов'язані з вивченням окремих районів). 5) Життя краєзнавчих організацій. 6) Бібліографія. 7) Керівні матеріали. Редакцію очолював М. Криворотченко. Він же й був секретарем УКК.⁶²

На його сторінках не раз публікувались матеріали з історії Поділля, про діяльність місцевих краєзнавчих

формувань. Зокрема,—історичні розвідки В. Гериновича «Вірмени в Кам'янці»,⁶³ «Євреї в Кам'янці», «Кам'янець на Поділлі», «Наші Товтри».⁶⁴ Повідомлення про роботу кам'янецьких, кульчинських, шепетівських, проскурівських, маківських краєзнавців.

27 січня 1927 року УКК виробив примірний статут краєзнавчого товариства, опублікував його в першому номері журналу «Краєзнавство», розіслав усім окривконкомам.⁶⁵ Під його керівництвом сформувалася структура краєзнавчих організацій: окружні краєзнавчі товариства, районні чи міські краєзнавчі гуртки; наукові товариства при ВУАН; комісії краєзнавства; кабінети вивчення краю (при Вінницькій філії Всенародної бібліотеки України, Херсонському інституті народної освіти, Черкаському музеї); краєзнавчі семінари.

На Кам'янеччині організаційно-методичне керівництво краєзнавчим рухом здійснював окружний комітет краєзнавства, очолюваний В. О. Гериновичем. Він спирався на 12 районних організацій, 32 музеї, спеціальних районних уповноважених ОКК.⁶⁶ У 1928 році окружний комітет провів перереєстрацію членів краєзнавчих товариств, ввів універсальну облікову картку, розпочав звітно-виборну кампанію. 4 червня 1928 р. районна краєзнавча конференція пройшла в Макові, згодом—у Смотричі, Старій Ушиці та інших районах.⁶⁷

Різно зросла кількість краєзнавців. Якщо на кінець 1925 року Кам'янецький окружний комітет краєзнавства зафіксував 147 членів товариств (30 на одне товариство) і 120 членів гуртків (11 на гурток), то на 1 січня 1929 року вже було 18810 дослідників краю, пропагандистів його історії і культури. Це дало підставу Українському комітету краєзнавства зробити висновок: «Кам'янеччина провела найповніше організаційні форми, спроектовані ще на першій краєзнавчій нараді».⁶⁸

Успішно діяли наукове товариство в Шепетівці, бюро краєзнавства в Проскурівському педтехнікумі.

30 червня 1929 року в Кам'янці-Подільському відбулася окружна конференція за участю 118 делегатів. Обговоривши звіт, її учасники намітили план дальшої діяльності, зокрема,—розширення мережі краєзнавчих формувань, збільшення кількості членів. Оскільки в той

час змагання переносилось і в сферу громадської діяльності, то краєзнавці Кам'янецьчини викликали на змагання колег із Проскурівщини та Могилівщини.⁶⁹

У 20—30 рр., цей плідний період розвитку краєзнавства, дослідники Хмельниччини видали 23 книги і брошури, опублікували більше 200 статей, які висвітлювали різні сторони історії, археології, фольклору й етнографії краю.⁷⁰

Розгортало діяльність Вінницьке окружне краєзнавче товариство, утворене в жовтні 1925 року. Його очолили Ф. Самутин (голова), Б. Коган (заступник), Д. Шпанівський (секретар). 1926 року воно об'єднувало 18 структурних одиниць — районних та сільських товариств.⁷¹

У травні 1926 року було засновано Тульчинське краєзнавче товариство. На перших порах його очолював голова окружного виконавчого комітету М. Голубятников, відповідальним секретарем був П. Зельдович. З 12 членів-фундаторів воно виросло до 63-х наприкінці 1926-го, 109—1927-го, понад 200—1928 року. Вони працювали в секціях: природничій — 40 членів, історико-етнографічній — 79, економічній — 20. 68 краєзнавців вважалися кореспондентами товариства.⁷² Тульчинське товариство підтримувало тісні контакти з вінницьким Кабінетом виучування Поділля, Етнографічною комісією ВУАН. Почесними членами товариства були В. О. Геринович, О. В. Красівський, Ю. Й. Сіцинський. За ініціативою товариства в Тульчині був відкритий краєзнавчий музей, яким завідував один з активних членів товариства І. Ч. Зборовський.⁷³

1928 року відбувся з'їзд тульчинських краєзнавців, який заслухав звітну доповідь, ряд цікавих повідомлень, обрав новий склад правління: Самойлова—головою, Журавля, Соколова, Корженівського, Порубіновського, Нікітського, Зборовського, Ковердинського — членами.

Товариство домоглося реставрації будинку декабриста П. І. Пестеля, заснувало «Вісник Тульчинського окрвиконкому», на сторінках якого учитель К. Соколов опублікував статтю «Перспективи краєзнавчої

праці на Тульчинщині», В. Нікітський—«Декабристів рух на Тульчинщині». ⁷⁴

Під кінець 1928 року сформувався осередок краєзнавців у Могилеві-Подільському. До організаційного згуртування місцевих краєзнавців спонукав лист Народного Комісаріату освіти України, що надійшов до Могилівського окрвиконкому в березні 1928 року. У ньому йшлося про необхідність створення окружного краєзнавчого музею. ⁷⁵ Ініціативна група вирішила: «Зважаючи на актуальну потребу вивчення життя і природи Могилівщини та її продукційних сил, також охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи, конче треба заснувати краєзнавче товариство». ⁷⁶

Було розглянуто проект статуту товариства і доручено П. О. Маницькому, В. С. Парасунько, М. М. Радневичу, В. Ю. Свідзинському доопрацювати його. Крім того було визначено 10 фундаторів для підписання статуту і скликання установчої конференції. ⁷⁷

Плідну краєзнавчу роботу в цей час проводив завідувачий початковою школою в с. Озеринці на Могилівщині О. О. Кривицький — відомий дослідник, з 1928 року член Ради Всеукраїнського етнографічного товариства. На початку 20-х років він заснував в Озеринцях перший на Поділлі шкільний краєзнавчий музей, сформував учнівські фольклорно-етнографічні гуртки, члени яких збирали пам'ятки матеріальної і духовної культури краю. ⁷⁸

Його колега із с. Вила-Ярузькі цього ж району, директор школи і краєзнавець М. С. Котенко-Шевченко обладнав у школі археологічний та геологічний музей, кращий в Україні серед громадських музеїв. Він записав чимало українських пісень, казок, прислів'їв, приказок. ⁷⁹

Змістовну краєзнавчу роботу продовжувала вести Вінницька філія Всенародної бібліотеки України ВУАН, особливо її Кабінет виучування Поділля. Восени 1928 року перших відвідувачів прийняв створений тут музей друку. ⁸⁰ З кабінетом співробітничали дослідники Поділля, 50 наукових установ Західної Європи, Америки, Близького Сходу, близько 180 установ України та інших республік. ⁸¹

Кабінет розробив і поширив примірний статут окружного (районного) краєзнавчого товариства, орієнтовний план його роботи, програму збирання відомостей про край, рекомендований покажчик літератури про Поділля. В. Д. Отамановський вважав, що таким шляхом можна ліквідувати краєзнавчу неписьменність, «підвищити кваліфікацію з поділлязнавства всіх адміністраторів, службовців, вчителя, робітників землі і лісу».⁸²

Велику допомогу краєзнавчим організаціям надавали «Інформаційні огляди краєзнавчої праці на Поділлі», випуски праць, що мали скласти «Енциклопедію поділлязнавства». Серед них — праці А. Зекцера «1905 рік на Поділлі» (1925), В. Храновича «Ссавці Поділля» (1925), «Птахи Поділля» (1925—26), «Минуле фавни Поділля» (1925—26), «Нарис фавни Поділля» (1925—26), В. Отамановського «Краєзнавство на Поділлі» (1926), М. Білінського «Вінницький замок» (1926), «Краєзнавчий часопис» (1926), «Звіdomлення Вінницької філії Всенародної бібліотеки та Кабінету виучування Поділля» (1926, 1927), Ю. Сіцинського «Нариси з історії Поділля», Ч. 1 (1927) та інші. Шість праць були відзначені заохочувальними преміями всеукраїнських конкурсів.⁸³ Газета «Культура і побут» писала про працю В. Д. Отамановського «Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роль в краєзнавчій праці Кабінета виучування Поділля» (1926), що це «один із доказів великої активності краєзнавців Поділля», що «цю книжку слід використати краєзнавцям України для збагачення досвіду в їхній краєзнавчій праці на місцях.»⁸⁴

Поступово музейні установи Поділля, як і навчальні заклади, все більше ставали центрами, навколо яких гуртувався краєзнавчий актив. Так, зокрема було в Кам'янці-Подільському, де на початку 20-х років діяло три музеї: археологічний, природничий та мистецько-промисловий, підпорядковані створеному 1921 року Кам'янецькому повітовому комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи. У штаті археологічного музею, очолюваного Ю. Й. Сіцинським,

числилось 5 працівників, природничого та мистецько-промислового — по 4. Зарплата виплачувалася нерегулярно. Археологічний музей організував експедиції по збору етнографічного матеріалу, розкопки в кам'янецькій фортеці, селах Макові, Нігині, Приворотті. 1920 року до музею поступило 18 експонатів 1921-го — 180, 1922-го — 102. 1923 року музей вже нараховував 8695 експонатів.⁸⁵

Цікаву краєзнавчу діяльність розгорнув мистецько-промисловий музей та його завідуючий Володимир Миколайович Гагенмейстер (1887—1938) — випускник Петербурзького художньо-промислового училища. Оселившись у Кам'янці-Подільському в 1916 році, він очолив художню школу і разом із своїми вихованцями здійснював краєзнавчі експедиції по населених пунктах, робив замальовки й описи етнографічних об'єктів — хат, одягу, інтер'єру, зразків кераміки. Відкриті при школі мистецьке видавництво протягом 1921—1931 рр. випустило 132 книги, альбоми та інші видання. Серед них — «Розпис печі. Село Гута-Морозівська» (1922), «Стінні розписи. Село Цвіклівці» (1924), «Гончарство на Поділлі. Село Адамівка» (1927), «Зразки народного мистецтва на Поділлі» (1927), «Селянське подвір'я. Село Цибулівка» (1927), «Архітектура та стінні розписи синагоги містечка Смотрич» (1928). Зібрані матеріали, художні роботи, книги, альбоми, листівки, портрети, графіка знаходили місце в музеї, на виставках, розширювали знання про подільський край.⁸⁶

У травні 1919 року було відкрито музей у Вінниці. Ідея його створення носилась ще й до революції, її на VI чергових земських зборах висунули гласні Лозинський та Василевський.⁸⁷ Але втілили задум багатьох ревнителів старовини в життя юрист Г. В. Брілінг, художник В. О. Коренев, інспектор народосвіти П. І. Ординський. Спочатку музей було обладнано в квартирі В. О. Коренева, він став завідуючим, Г. В. Брілінг — заступником.⁸⁸ В умовах калейдоскопічної зміни властей у Вінниці більшість працівників народного музею виїхали (В. О. Коренев з сім'єю — аж до Варни), і в грудні 1919 року зібрання членів місцево-

го товариства охорони пам'яток мистецтва і старовини обрало Г. В. Брілінга директором музею.⁸⁹

Пізніше це стверджував у своєму «Короткому життєписі» сам Густав Вольдемарович: «В 1919 році разом з художником Кореневим В. О. заснував «Вінницький народний музей», яким з кінця того ж року й керував (першим завідуючим був Коренев)».⁹⁰

Над музеєм тяжіла загроза розграбування, реквізицій, тому експонати доводилось переховувати, всіляко оберігати від представників Директорії, білополяків та інших можновладців.

«В кінці 1920 р. поляки вивезли наш музей, після чого я заснував другий... Тяжкі умови перших років (1919—1922) відомі усім, хто працював у нашій галузі»,—зазначив Г. В. Брілінг.⁹¹

У жовтні 1922 року з посади директора Кам'янець-Подільського музею був звільнений його фундатор Ю. Й. Сіцинський. «Священослужитель не може завідувати радянською установою»,—говорилося в розпорядженні Вінницької губполітосвіти. Його турбувало не тільки те, що передавав музей молодому недосвідченому студенту першого семестру Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту, а, головним чином,—важкий стан музею. Ю. Й. Сіцинський звернувся з листом до Д. І. Багалія, просив його втрутитись, аби кам'янецький археологічний музей попав у надійні руки, отримав допомогу і був підпорядкований створеному для всіх музейних закладів України спеціальному компетентному органу.⁹²

Не в кращому стані був Вінницький музей. У доповіді губернській інспектурі наросвіти за 1923 рік директор музею свідчив, що у відділі чистого мистецтва експонуються дуже посередні картини, в історичному — цехові прапори та нумізматична колекція, археологічному — кістки мамонта і два-три десятки керамічних знарядь, у відділі прикладного мистецтва — кілька килимів. У штаті — 2 чоловіка. Коштів для розвитку немає.⁹³

У цей час розпочалася кампанія по вилученню церковних цінностей. Подільський губвиконком не включив до губернської комісії та місцевих «Трійок» жод-

ного музейного працівника. Вилучивши 130 пудів срібних виробів із 1048 церков, 81 костьола, 188 синагог та 22 монастирів, губвиконком звітував Раднаркому України, що серед них «цінностей для музеїв не виявлено», хоча серед речей тільки Літинського повіту був золотий хрест з 20 рубінами, який складав велику мистецьку цінність.⁹⁴

Більше того, 6 травня 1922 року комісія по вилученню церковних цінностей вторглася до кам'янецького археологічного музею і забрала чашу срібну 1754 року, 2 срібних хрести, 18 золотників, срібний ланцюжок від панагії, 1054 срібних монети, київську гривну. Протест Ю. Й. Сіцинського на адресу повіткому та губкому допоміг дещо повернути, але далеко не все.⁹⁵

У 1922 році музеї були підпорядковані Народному комісаріату освіти та його відділам на місцях.

Нарком освіти В. П. Затонський в листі до губвиконкомів у жовтні 1923 р. констатував, що з боку місцевих властей музеї не знаходять підтримки, їх приміщення не ремонтуються, штати недостатні і майже не оплачуються. Він просив «вжити заходів до попередження загибелі музеїв, і, головним чином, встановити необхідну охорону, щоби попередити їх розграбування».⁹⁶

У 1924 році на Поділлі діяли Вінницький губернський музей з історико-археологічним, етнографічним, керамічним, нумізматичним відділами, картинною галереєю та бібліотекою, Кам'янець-Подільські історико-археологічний з 9378 експонатами та природничий, що мав 4440 предметів.⁹⁷ Того року обидва кам'янецькі музеї були переведені в приміщення колишньої чоловічої гімназії і об'єднані в одну установу з двома відділами — археологічним та природничим. 1 лютого 1925 р. музей відкрив двері для екскурсантів. В його штаті було 7 чоловік, очолив колектив О. З. Неселовський.⁹⁸

Опанас Захарович Неселовський — відомий краєзнавець Поділля. З 1893 року читав історію в Подільській духовній семінарії. У 1918—1920 рр. — професор богослов'я Кам'янець-Подільського державного українського університету. Згодом працював у Кам'янець-Подільському інституті народної освіти. Був чле-

ном Подільського історико-археологічного товариства, з 1925 року — Кам'янець-Подільського наукового товариства ВУАН. Вивчав історію Поділля XVIII—XIX ст., залишив ряд цікавих праць. Вніс чималий вклад у музейне будівництво на Поділлі.⁹⁹

У травні 1926 року природничий відділ було передано сільськогосподарському інституту. В історико-археологічному музеї, що налічував 10129 експонатів і мав бібліотеку на 4730 книг, працювало 3 чоловіки. Вони здійснили сім етнографічних та археологічних експедицій і цього ж року були переведені в приміщення міського училища.¹⁰⁰

Кореспондент республіканської газети «Культура і побут», побувавши 1927 року в Кам'янці-Подільському, був вражений незадовільним станом Кам'янецької фортеці та історико-археологічного музею. Фортецю доглядав сторож з місячною зарплатою в 5 крб. Інтерес людей до цієї унікальної пам'ятки був великий. Протягом року фортецю стихійно відвідало 1700 чоловік.¹⁰¹

1929 року музей знову перебазовується — тепер у більш просторі приміщення працівників освіти на 46 кімнат (нині — будівельний технікум).¹⁰²

1936 року музей розширено за рахунок Петропавловського кафедрального костюлу, де були відкриті відділи зоології, геології, палеонтології, антропології, втеїзму. Сюди були перенесені архівні фонди музею.¹⁰³

У Вінниці діяв округовий музей, в якому 1927 року найцікавішим був етнографічний відділ, багатий вишивками, тканинами, глиняним посудом, іншими побутовими предметами. У 1926—1927 рр. тут побувало 19998 чоловік.¹⁰⁴ 7 листопада 1929 року музей запросив відвідувачів у нове приміщення в «Мурах».¹⁰⁵

У 1928 році розпочалася робота по створенню Могилів-Подільського краєзнавчого музею. Велику підтримку в цій справі знайшли місцеві ентузіасти з боку наркомату освіти. 5 березня 1928 року до Могилів-Подільського окрвиконкому надійшов лист з наркомату, в якому йшлося про необхідність створення протягом 1928—29 рр. окружного музею і виділення на це бюджетних асигнувань.¹⁰⁶ 18 січня 1929 року президія Могилів-Подільського окрвиконкому заслухала інформа-

цію В. Ю. Свідзинського і вирішила: «Приймаючи до уваги значення музею як одного із засобів вивчення продукційних сил в окрузі, поширення краєзнавчих дослідів..., вважати за необхідне негайно організувати музей округового значення».¹⁰⁷ На посаду завідуючого був висунутий О. В. Іванов. Укрнаука погодилася з кандидатурою.¹⁰⁸

Виділених з бюджету 1.835 крб. було явно недостатньо. Тому виконком залучив до матеріальної участі в створенні музею різні організації (Плодвинсок, Буряксок, цукроварню, гуральню, м'ясотрест, державні заготівельні органи, профспілки та інші), зобов'язав внести не менше 250 крб.¹⁰⁹ Комісія на чолі з інспектором народної освіти Бориндою підбрала приміщення, розпочала роботу по оформленню експозиції.¹¹⁰

Протягом 1926—1928 рр. були створені музеї в Бершаді, Гайсині, Краснопільці, Ольгополі.¹¹¹ 8 листопада 1927 року у Вінниці був відкритий меморіальний музей М. М. Коцюбинського.¹¹² 1930 року його відвідало 25 тисяч екскурсантів.¹¹³

У 1932—1933 рр. на території Вінницької області діяло 7 музеїв, Кам'янець-Подільської — 8.¹¹⁴

Краєзнавці Поділля брали активну участь в охороні пам'яток історії та культури. Значний вплив на пам'яткоохоронний рух справила лютнева буржуазно-демократична революція 1917 року. Вже весною в Києві почала діяти ініціативна група по створенню громадського центру координації зусиль охоронців пам'яток. 12 травня відбулися збори і було проголошено утворення Центрального Комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва на Україні (ЦКОПСІМУ). Серед членів комітету були подільяни Ю. Й. Сіцинський та І. Ч. Зборовський.¹¹⁵ Влітку в складі Генерального секретаріату народної освіти виник пам'яткоохоронний відділ. Роботу відділу і Комітету направляла спільна рада, очолювана М. Ф. Біляшівським.¹¹⁶

Почали формуватися відповідні структури на місцях. 28 квітня розпочало діяльність «Подільське товариство охорони культурно-історичних цінностей», яке ставило метою «збір і дослідження пам'яток в місцях їх зберігання, розвиток у населення естетичних смаків і при-

кладної художньої освіти». ¹¹⁷

Головним питанням того часу було збереження пам'яток, що знаходились у поміщицьких маєтках. Відділ охорони пам'яток Генерального секретаріату народної освіти 10 листопада надіслав губернським комісарам циркуляр про посилення пам'яткоохоронних заходів. На початку 1918 року голова Комітету Біляшівський М. Ф. закликав сільські комітети сіл Молочка та Пединка на Поділлі зберегти пам'ятки, що належали княгині Любомирській. Таке ж послання він направив у село Голубівка, де в поміщицькому палаці зберігалася цінна колекція археолога С. Мазаракі. ¹¹⁸

У ряді випадків такі заклики знаходили відгук. Подільський губернський комісаріат надіслав до відділу малюнок Г. І. Семиградського «Танець з мечами» з маєтку графа Орловського. В основному ці заходи були малодієвими. «Наша охорона має поки що характер тільки морального впливу», — визнавав сам М. Ф. Біляшівський. Громадянська війна зводила нанівець зусилля пам'яткоохоронців і привела врешті до розпуску їх структур. ¹¹⁹

Із встановленням радянської влади знову виникла необхідність у спеціальному органі, який би координував роботу по збереженню цінностей культури в межах України. У лютому 1919 року ним став Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМИС), який згідно Положення про комітет ставив своєю метою «реєстрацію, охорону, збір, вивчення і популяризацію всіх тих творів майстерності, які найбільш показові для свого часу і можуть служити свого роду документами з історії побуту і творчості». ¹²⁰

Вінницький губревком 16 квітня 1919 року звернувся до волосних ревкомів «вжити всіх заходів для збереження бібліотечно-історичних пам'ятників і предметів мистецтва, які зараз становлять народне надбання», у разі необхідності, командирувати навіть військові частини для попередження погромів. ¹²¹

ВУКОПМИС звернувся до губвиконкомів з пропозицією про створення відповідних місцевих структур.

7 травня 1919 року телеграма голови ВУКОПМІСу надійшла до Подільського губвиконкому: «Вживайте заходів охорони художніх цінностей садиби Ралії Мещерської та інших Жмеренського повіту. Організуйте комітет охорони пам'ятників мистецтва і старовини».¹²² Але в зв'язку з військовими діями на території краю тільки 3 березня 1921 року рішенням президії Подільського губревкому був створений губернський комітет охорони пам'ятників на чолі із заввідділом мистецтв губнаросвіти О. О. Найдишевим.¹²³ Були сформовані відповідні органи в повітах. У грудні 1921 року губернський комітет мав секції етнографічну, музейну, бібліотечну та пам'яток природи. Активну участь в його роботі брав Г. В. Брілінг. Планувалось відкрити такі комітети в Жмеринці, Бершаді, Летичеві, Могилеві.¹²⁴ Але роботу вони не розгорнули. Наприкінці 1921 року ВУКОПМІС, після утворення на його основі архівного управління і Головмузею при НКО УСРР, припинив діяльність.

19 листопада 1921 року Рада народних комісарів УСРР прийняла постанову «Про вшанування пам'яті українського композитора Миколи Леонтовича». У ній передбачалось у зв'язку з його трагічною загибеллю 23 січня 1921 року помешкання в Тульчині залишити за родиною і заборонялося виселення чи вселення будь-кого в це приміщення. Все майно композитора оголошувалося народним добром і обов'язок за його зберігання покладался на сім'ю.¹²⁵

У важкому стані опинився на цей час Тульчинський будинок декабристів. Тому 3 липня 1923 року Подільська губполітосвіта просила Головполітосвіту НКО виділити кошти на його ремонт. Відзначалося, що цей дім привертає увагу цінителів історії, сюди постійно прибувають учителі, учні. «У той же час вигляд цього будинку знаходиться в самому жахливому стані він напівзруйнований, з обваленою стелею і вибитими вікнами, поламаними дверима».¹²⁶ Пропонувалося відкрити тут музей. На ремонт, згідно кошторису, що додавався, губполітосвіта просила 34.031 крб.¹²⁷

Відповідь не забарилася. Беручи до уваги цінність такого пам'ятника, Головполітосвіта асигнувала 15.000

карбованців, менше половини потреби. Решту пропонувалося шукати в місцевому бюджеті.¹²⁸

Велику роботу по збереженню і популяризації пам'яток минулого здійснювала промислово-художня профшкола, яка мала на цей час керамічну, ткацько-килимарну, літографічну майстерні, готувала фахівців з кераміки, техніків-художників, літографистів, ткачів, вишивальниць. Вироби викладачів та учнів школи відзначалися нагородами виставок у Берліні, Ліоні, Москві, Києві.¹²⁹ Але колектив із 19 викладачів та майстрів на березень 1924 року вже п'ятий місяць залишався без зарплати.

З великим трудом після піврічної тяганини зусиллями директора школи В. М. Гагенмейстера було відкрито фінансування. Школа проіснувала ще 10 років, підготувавши кілька сотень цінних спеціалістів.

Прийнята ще в кінці вересня 1924 року постанова Подільського губвиконкому «Про охорону пам'яток революційної минувшини, старовини, мистецтва і природи» забороняла руйнування або перенос приміщень, збудованих до 1800 року без дозволу губнаросвіти. Місцеві органи зобов'язувалися взяти під особливу охорону будинок декабриста Пестеля в м. Тульчині, турецьку фортецю і турецький міст та деякі інші споруди в Кам'янці-Подільському, Мури та хатину М. Коцюбинського у Вінниці, рештки укріплень у Хмільнику.¹³⁰

1926 року при НКО УСРР було утворено Український комітет охорони пам'яток культури (УКОПК). Згідно Положення і статуту на нього покладалися науково-консультативні функції та об'єднання громадськості навколо охорони історико-культурних пам'яток. 1927 року Народний комісаріат освіти та УКОПК затвердили реєстр пам'ятників державного значення, в т. ч. по Вінниччині 5: «Мури», церкву-усипальницю М. І. Пирогова, Миколаївську дерев'яну церкву XVIII ст., костіол і синагогу XVIII ст. в селищі Яланець. Через два роки добавилось ще дві пам'ятки — братська могила борців за владу Рад і будинок-музей М. М. Коцюбинського.¹³¹ 1928 року постановою РНК УСРР Кам'янець-Подільський замок-фортеця став державним історико-культурним музеєм-заповідником.

Цьому передували наполегливі домагання багатьох цінителів старовини, підтримані пам'яткоохоронними органами. Голос на захист фортеці від руйнування одним з перших підняв Ю. Й. Сіцинський. Це він проінформував головного інспектора по охороні пам'яток культури УКОПК В. В. Дубровського про стан фортеці, запросив до Кам'янця-Подільського. В результаті — з'явилася стаття в республіканській газеті «Культура і побут», у якій В. В. Дубровський з тривогою писав про стан Кам'янецького замку. А на ім'я наркома освіти була підготовлена доповідна записка, в якій містився висновок: «Кам'янецький замок з фортифікаційними спорудженнями м. Кам'янця є видатною історико-культурною пам'яткою на території УРСР. Збереження її є завданням республіканського значення».¹³²

23 березня 1928 року протоколом 15/557 Раднарком затвердив постанову: «Беручи на увагу велике історико-культурне значення фортеці-замку у м. Кам'янці-Подільському, Рада народних комісаріатів УСРР на підставі постанови ВУЦВК і РНК УСРР «Про пам'ятки культури і природи», постановляє:

Визнати Кам'янецьку фортецю-замок в межах її мурів і земляних валів з усіма фортифікаційними спорудженнями м. Кам'янця, польською брамою, руською брамою і баштою Баторія історико-культурним заповідником державного значення, передавши його з усім майном, що має історико-культурне значення до відання Народного комісаріату освіти».¹³³

25 травня 1928 року на спільному засіданні Кам'янець-Подільського окрвиконкому та міської Ради було затверджено комісію для передачі фортеці НКО в складі голови Шехтера (від окрвиконкому), членів Неселовського (від НКО), Крупеника (окрадмінвідділ). 11 червня в присутності Сіцинського відбулася передача фортеці НКО, його представнику Неселовському, про що було складено відповідного акта.¹³⁴

Вченим охоронцем заповідника був призначений Ю. Й. Сіцинський, який суміщав цю роботу з обов'язками наукового працівника історико-археологічного музею.¹³⁵

Юхим Йосипович розгорнув бурхливу діяльність, тур-

бував про фінансові видатки на ремонт, реставрацію фортеці, утримання штату. Він видав 100 екземплярів листівок, які не тільки роз'яснювали значення фортеці, а й були свого роду першими охоронними знаками. Листівка повідомляла, що фортеця з 23 березня 1928 року відповідно постанови РНК УСРР стала Державним історико-культурним заповідником, застерігала: «забороняється нищити й псувати ці спорудження; забирати дерев'яний матеріал, камінь, цеглу, бляху, огорожу й зачистити брудом, сміттям і різними відходами. Охорона всього того, що входить до Держзаповідника є обов'язок кожного свідомого громадянина».¹³⁶ Він підготував матеріал з описом історії Кам'янецької фортеці, своєрідний путівник по заповіднику. Укрнаука просила ВУАН видрукувати його в кількості 400 примірників.¹³⁷

Історико-культурним заповідником був оголошений колишній Замок князів Острозьких у м. Старокостянтиніві. Він теж передався у відання НКО УСРР. Утримання споруд мало здійснюватися за рахунок держбюджету.¹³⁸

У вересні 1925 року В. Д. Отамановський, побувавши в Ялті, відвідав могилу Степана Руданського й будиночки, де мешкали С. Руданський та Л. Українка. Він виявив, що стан могили незадовільний, відсутня огорожа, надгробний пам'ятник надломлений. Старий або масандрівський цвинтар планувалося закрити, а отже, взагалі, забути могилу. Він звернувся до Українського археологічного комітету ВУАН, Укрнауки НКО, Українського комітету краєзнавства при Укрнауці з доповідною запискою «Про необхідність охорони могили Степана Руданського та будинків С. Руданського й Л. Українки в м. Ялті»: «Для забезпечення від цілковитої руїни і занедбання цих цінних для Поділля й усієї України пам'яток,— говорилося у ній,— Кабінет виучування Поділля при Вінницькій філії Всенародної бібліотеки України ВУАН вважав би за необхідне порушити перед відповідними установами Криму:

1. Про впорядкування могили Степана Руданського в Ялті й належну її охорону.

2. Звільнення помешкання в Ялті, де проживав в свої останні роки С. Руданський, його впорядкування та ус-

таткування (портрети, твори Руданського та ін.) в такий спосіб, щоб усе це нагадувало про письменника, його життя та твори. Те ж зробити і для помешкання Л. Українки.

3. Прибити на будинках, де мешкали С. Руданський і Л. Українка, таблиці з зазначенням, хто та коли проживав у них.

4. Включити ці пам'ятки до екскурсійної програми Крим-курсо подібно до того, як це зроблено з «кипарисом та гротом Пушкіна в Гурзуфі», будинком Чехова і ін. Це необхідно ще й з тих міркувань, що багато українців-подолян, що приїзять з Криму, зовсім не знають про ці цінні пам'ятки».¹³⁹

Укрнаука запросила проект надписів, і В. Д. Отамановський зразу ж надіслав їх:

—«Тут жив рр. 1869—1873 український письменник Степан Руданський з Поділля».

—«Тут жила рр. 1897—1898 українська письменниця Леся Українка (Лариса Косач-Квітка) з Волині».¹⁴⁰

Академія наук України виділила для цього 200 крб., і дорогі серцю кожного українця пам'ятні місця видатних діячів культури були порятовані від забуття.¹⁴¹

Прикладом активної участі громадськості в охороні пам'яток природи можуть бути дії жителів села Велика Кужелева Миньковецького району Кам'янець-Подільського округу за збереження вапнякової скелі. І. К. Матіящук, В. К. Остроушко, Ф. К. Блажеев 26 жовтня 1925 року звернулися до Комітету по охороні пам'яток культури: «В нашому селі В. Кужелева є вапнякова скала, на котрій збудована церква і є старовинні пам'ятники. По своїй живописності ця вапнякова скала є рідкість і повинна охоронятися для науки...»¹⁴²

На прохання Укрнауки Геологічний комітет направив до Великої Кужелеви вченого-геолога Вержиківського і той, згодом, інформував НКО: «Вапняна скеля в с. Велика Кужелева Миньковецького району Кам'янецької округи складається з так званого вапнякового туфу і являє дуже цікавий зразок такого типу утворень. Вона, безумовно, повинна рахуватися за пам'ятник природи і розробка її на вапно повинна бути припинена. В цій скелі велика кількість рослинних останків, а також

мушель наземних м'якунів і навіть скелетів ссавців і тому її цікаво дослідити з наукового боку. Крім того, утворення вапнякового туфу продовжується тут в сучасний момент і тому це місце являє подвійну цікавість, як пункт для (відвідування геологічними і загальноосвітніми екскурсіями).¹⁴³

Заступник наркома освіти Я. Ряппо та завукрнаукою В. Яворський звернулися до ВРНГ УРСР розірвати договір оренди з випалювачами вапна, або замінити їм місця видобутку сировини.¹⁴⁴ Лист за підписом наркома освіти Скрипника та голови Всеукраїнського комітету охорони пам'яток природи Полоза з вимогою припинення руйнації вапнякової скелі у Великій Кужелеві був направлений Кам'янець-Подільському окружному виконавчому комітету.¹⁴⁵

Краєзнавчий актив Поділля взяв активну участь в увічненні пам'яті М. М. Коцюбинського. Створена у Вінниці комісія, відповідальним секретарем якої був В. Д. Отамановський, внесла до органів влади ряд пропозицій про створення меморіального музею в будинку письменника, підготовку ювілейного видання «Тіней забутих предків».¹⁴⁶

У липні 1927 року рішенням Раднаркому був затверджений склад Центральної комісії для увічнення пам'яті М. М. Коцюбинського з нагоди 65-річчя від дня народження і 15-річчя смерті на чолі з М. О. Скрипником.¹⁴⁷ Центральна комісія виробила план, прийнявши чимало пропозицій вінничан. Передбачалося будівництво пам'ятника письменнику у Вінниці, встановлення погруддя в Шаргороді, пам'ятних дощок, присвоєння імені М. Коцюбинського вулицям у Вінниці, Одесі, Житомирі, Шаргороді, видання його творів, праць про ювіляра.¹⁴⁸ 8 березня 1928 року вона слухала звіт Вінницької комісії (доповідач В. В. Отамановський).¹⁴⁹

Багато зробив для увічнення пам'яті брата Х. М. Коцюбинський, який прибув до міста на прохання окрвиконкому, передав музею ряд речей, а згодом очолював його¹⁵⁰. Тривалий час подоляни збирали кошти на пам'ятник письменнику. 17 вересня 1929 року відбулася його урочиста закладка.

Була впорядкована могила композитора П. І. Ніщин-

ського в с. Ворошилівці, взятий під державну охорону склеп видатного російського хірурга М. І. Пирогова під Вінницею.¹⁵¹

Краєзнавці зробили свій внесок у вшанування заслуг Д. К. Заболотного. Данило Кирилович Заболотний — подолянин, народився в с. Чоботарівка Крижопільського району на Вінниччині в бідній селянській родині. Він став видатним ученим-мікробіологом та епідеміологом, президентом Академії наук України, членом ВУЦВК та ЦВК СРСР. Працюючи комісаром освіти та охорони здоров'я Ольгопільського повіту, він дбав про ремонт і опалення шкіл, придбання меблів, книг, приладів, проводив санітарно-освітню роботу серед населення. Допомогавав жителям Чоботарівки в благоустрої села, відкрив профшколу, надавав медичну допомогу землякам, брав на своє утримання дітей бідняків, підтримував матеріально.¹⁵²

Раднарком України затвердив заходи, підготовлені комітетом по увічненню пам'яті Д. К. Заболотного. Ними передбачалося перейменування села Чоботарівки в Заболотне, оголошення садиби, де він народився, заповідником республіканського значення, будівництво в рідному селі академіка будинку науки й здоров'я, присвоєння його імені мікробіологічному інституту в Києві, Одеському медінституту та Одеському ботанічному саду. Наркомату освіти було запропоновано збудувати в 1931 році семирічку.¹⁵³

13 січня 1930 року було встановлено стипендії імені академіка Д. К. Заболотного, в тому числі для студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти та Тульчинського педтехнікуму.¹⁵⁴

Однак заплановані роботи в с. Заболотне йшли повільно. Тому делегат XII з'їзду Рад України голова Крижопільського райвиконкому Чурсинов і член Заболотнівської сільради Гезима відзначали в доповідній, що обіцяне будівництво інтернату на 80 місць для Заболотнівської профшколи механізації, обладнання майстерні, лабораторії припинилося. Вони просили виділити 105 тис. крб. на 1931 рік, щоб до другої річниці від дня смерті Д. К. Заболотного завершити роботу.¹⁵⁵

Для вирішення поставлених питань в село прибув ди-

ректор Київського мікробіологічного інституту імені Д. К. Заболотного М. В. Стадниченко. На місці він підібрав на посаду завідуючого заповідником Івана Тодорова, охоронця садиби—Максима Заболотного, небожа академіка. Було складено дефектного акта на ремонт будинку, де народився Данило Кирилович. Вирішено збудувати біля хати склеп з надгробною плитою, але без тіла Заболотного.¹⁵⁶ Вінницький окрвиконком звернувся до комісії з пропозицією про відкриття в місті медичного інституту імені Д. К. Заболотного. Але рішення намічених заходів надовго затягнулося.¹⁵⁷

Життя ставило перед пам'яткоохоронцями все нові і нові проблеми, які потребували вирішення.

Щоразу відчувалася потреба в спеціальному органі, і 31 серпня 1940 року Раднарком постановив організувати Комітет охорони та збереження історико-культурних, архітектурних і археологічних пам'ятників на чолі з відомим письменником П. Й. Панчем.

30 вересня 1940 року питання про такий комітет обговорювалося на бюро Вінницького обкому партії. 1940 року комітети були створені при Кам'янець-Подільському та Вінницькому облвиконкомах.¹⁵⁸ Але розгорнути роботу вони не встигли — прийшла війна.

* * *

Отже, 20-і роки відкрили нові можливості для плідного розвитку краєзнавства на Поділлі. Важливу роль у збиранні кращих сил дореволюційних істориків, молодих науковців відіграв Кам'янець-Подільський державний український університет, очолюваний професором І. І. Огієнком.

Були сформовані нові краєзнавчі осередки — комітети, товариства, гуртки, підпорядковані Всеукраїнській академії наук, Українському комітету краєзнавства, створеному 1925 року.

Краєзнавча робота концентрувалася по таких напрямках:

- вивчення, охорона і збереження пам'яток історії та культури;
- розгортання музейної справи;
- видання і пропаганда краєзнавчої літератури.

Над вивченням минулого краю плідно працювали представники старшого покоління подільських краєзнав-

ців — Ю. Й. Сіцинський, П. М. Бучинський, В. М. Гагенмейстер, К. В. Широцький. У той же час гуртувалася нова паросль дослідників Поділля — І. І. Огієнко, Д. І. Дорошенко, В. О. Геринович, П. Г. Клепатський, І. П. Клименко, Е. Д. Сташевський, на Вінниччині — В. Д. Отамановський, М. І. Білінський, І. Ч. Зборовський, Г. В. Брілінг, Ю. С. Александрович та інші.

Краєзнавчий рух набрав більш масового характеру, охопив різні верстви інтелігенції, представників інших верств населення, які по мірі ліквідації неписьменності все більше прилучалися до культурних надбань, турбувалися про їх примноження. Цей рух міг би принести більш вагомні результати, якби на історичне краєзнавство не обрушились жорстокі репресії кінця 20-х — початку 30-х років.

2. ЗГОРТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ, ЙОГО ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

Кінець 20-х—початок 30-х років — особливий період в житті країни. Він став переломним і в долі краєзнавчого руху. Почалося втілення в життя планів соціалістичного будівництва в сталінському аранжуванні. Всебічного поширення набули адміністративно-командні методи керівництва, і краєзнавство з його демократичними принципами організації ніяк не відповідало ідеологічним догмам, які почали нав'язуватись.

1929 рік оголошений роком «великого перелому», призвів до посилення репресивних методів управління. Дошкульних ударів зазнали промисловість, сільське господарство, духовна сфера. Позиція Сталіна, висловлена на XVI з'їзді ВКП(б), вилилась у красномовну формулу: «Репресії в галузі соціалістичного будівництва є необхідним елементом наступу».¹⁵⁹ Вона виразно проглядалась у так званій «шахтинській справі», «спецеїдстві», боротьбі проти «зміновіхівства» і була добре засвоєна його поплічниками на Україні.

Міфічна справа «Спілки визволення України» (СВУ), масові арешти представників інтелігенції, під які попав один з кращих краєзнавців Поділля директор Вінницької філії Всенародної бібліотеки України ВУАН

В. Д. Отамановський. Він був заарештований 26 серпня 1929 року.

Почалися тривалі й жорстокі допити. Від Отамановського вимагали визнання академіка С. І. Єфремова керівником СВУ, свідчень про зв'язки з центром, підпільну сітку на Вінниччині. Через два тижні Валентин Дмитрович заявив слідчому, що він «ніколи не збирався скидати український уряд нашої СРР, ніколи не належав до контрреволюційних організацій та й сама така діяльність мені не властива. Я є культурник й дослідник від природи, а тому просто абсурдно ставити мені такі звинувачення».¹⁶⁰

В. Д. Отамановському приписували зв'язки із закордоном, бо знайшли листи й журнал «Нові шляхи», що видавався у Львові Ф. Колесою, не забули його співробітництва з видавництвом «Вернигора», участі в студентському гуртку. Під ярлик «націоналізму» була віднесена його пропозиція впорядкувати могили галицьких солдатів, що померли у Вінниці від тифу. Ще 1925—1926 рр. Кабінет виучування Поділля готував хронологію основних подій в краї за період 1917—1921 рр. Було записано 124 події, робота продовжувалася. Слідчі розцінили її як контрреволюційну, ідеологічно шкідливу.¹⁶¹ Від нього вимагали назвати прізвища співучасників, серед яких слідчому дуже хотілося бачити Ю. Й. Сіцинського, засновника Тульчинського краєзнавчого музею І. Ч. Зборовського, директора Вінницького музею Г. В. Брілінга та інших. Але він заперечував як і свою, так і їхню участь у невідомій йому контрреволюційній організації.

Методи слідства того часу нині відомі. Не дивно, що академік Єфремов «показав» на Отамановського, «показав» його протизаконні зв'язки з центром київський священнослужитель В. М. Чехівський. 14 листопада 1929 року Отамановський у відчаї написав слідчому: «Безвинно ув'язнений вже скоро 3 місяці, я не почував вже ніякого прив'язання до життя й відчуваю, як руйнується мій інтелект, а я сам стою на межі божевілля. Щоб припинити ці моральні муки, я готовий підписати вам чистий бланк або навіть написати свідчення по вашій вподобі, щоб таким чином уможливити скоріше моє засудження, бо далі терпіти не можу й волю смерті».¹⁶²

10 січня 1930 року з'явилося його «каяття», «визнання» причетності до СВУ, провини перед владою. Однак, крім прізвища Єфремова, він не назвав нікого, твердив, що склад СВУ йому невідомий, та і «мої націоналістичні хитання були інколи непомітні навіть для мене самого, і я щиро вважав себе за людину радянської орієнтації». ¹⁶³

На прикладі В. Д. Отамановського добре проглядається технологія масового психозу, який роздмухувався засобами масової інформації. 4 квітня 1930 року вінницька газета «Червоний край» облила брудом свого колишнього активного дописувача, автора 72 наукових розвідок, редактора 23 видань Кабінету виучування Поділля, опублікувавши репортаж з допиту Отамановського під заголовком «Контрреволюціонери з СВУ перед радянським судом». 20 квітня 1930 року в цій же газеті було вміщено виступ адвоката Отамановського: «Процес СВУ: перед вироком жовто-блакитним контрреволюціонерам». Через кілька днів та ж газета повідомила вирок у справі СВУ. З 5 тисяч звинувачених у справі Спілки визволення України було засуджено 45 невинних людей. «Гран-опера СВУ, на лібретто ДПУ» — таку влучну характеристику цьому судилищу дали сучасники. Отамановського засуджено на 5 років суворої ізоляції з поразкою в правах на 2 роки. ¹⁶⁴

Після арешту В. Д. Отамановського Кабінет був закритий. Почалася чистка фондів Вінницької філії від «контрреволюційної» літератури, вилучення раритетів і т. д.

В. Д. Отамановський відбув п'ятирічний строк, але 1 липня 1934 р. ОДПУ прийняло рішення вислати його в Татарію. Справа в тому, що якраз 1934 року почалася активна чистка Всеукраїнської академії наук, її наукових підрозділів, у тому числі й бібліотеки. Зокрема, в останній було виявлено близько 40 «ворогів», які «гноїли книги, консервували дуже цінні старі більшовицькі видання, не допускали до бібліотек червоноармійців та робітників, саботували наукову роботу, консервували книги актуальні, політично витримані». Був заарештований і директор бібліотеки С. П. Пастернак. ¹⁶⁵

Доля В. Д. Отамановського склалася так, що в Ук-

раїну йому випало повернутися лише 1958 року. До цього працював співробітником бібліотеки Казанського університету, заступником директора, викладачем латинської мови в Краснодарі, Ташкенті, Сімферополі, Саратові. 1946 року захистив кандидатську дисертацію «Вінниця, як тип українського міста Південного Правобережжя XIV—XVII століть», 1956-го — докторську на тему: «Міста Правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII — до кінця XVIII сторіччя». Написав понад 30 наукових праць. Повернення на схилі літ на рідну землю, викладання в Харківському медичному інституті викликали новий приплив енергії. Однак, підірване роками поневірянь серце не витримало — 1964 року Валентина Дмитровича не стало. У серпні 1989 року він був реабілітований рішенням Верховного суду України.¹⁶⁶

Процес над Спілкою визволення України дав можливість органам ДПУ нанести удар і по системі освіти, зокрема вищої школи. На Поділлі до відповідальності було притягнуто 160 «ворожих елементів», що склало більше 5 процентів викладачів і студентів 8 закладів: Кам'янець-Подільського і Бердичівського педінститутів, Вищої комуністичної сільськогосподарської школи, Вінницького педагогічного технікуму, шовкотехнікуму та інших. Останні два були закриті.¹⁶⁷

Почалася нічим не виправдана реорганізація вузів, мета якої полягала не в удосконаленні структури чи навчально-виховного процесу, а нейтралізації «ворожих елементів» з числа дореволюційної професури. Університети, за словами голови управління професійної освіти НКО України Я. П. Ряппо «цитаделі ворожої буржуазно-кадетської професури»,¹⁶⁸ були ліквідовані взагалі. Їх історико-філологічні та юридичні факультети перетворювалися, як і сталося з Кам'янець-Подільським державним українським університетом, на педагогічні інститути, економічні і статистичні — в інститути народного господарства, медичні — у медінститути. Скорочувалася кількість студентів, строки їх навчання. 1935 року, наприклад, Вінницький педінститут був реорганізований із чотирирічного в дворічний.

Гонінь зазнали національні навчальні заклади, зо-

крема Вінницький єврейський педагогічний технікум, польські школи. Наступна хвиля репресій практично розтрощила Вінницький обласний відділ народної освіти. Було заарештовано 32 учителі шкіл міста, 24 викладачі і 14 студентів Вінницького медінституту. В педінституті був репресований ряд викладачів та його ректор І. Р. Малий.¹⁶⁹

Репресій зазнав також колектив Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Ще 1922 року був заарештований приват-доцент П. Г. Клепатський.¹⁷⁰ Вихідець із Київщини він навчався на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету. Ще студентом написав наукову роботу про Київську землю так званої Литовської доби, яка була висунута на здобуття Золотої медалі й опублікована окремою книжкою.¹⁷¹ Деякий час викладав в Одесі, а коли був оголошений конкурс на вакантні посади в новоствореному державному українському університеті, переїхав до Кам'янця-Подільського, обійняв посаду приват-доцента. Хоча арешт 1922 року був короткочасним—його перебування в місті стало неможливим, і він переїхав до Полтави, де завершив докторську дисертацію. 1931 року знову заарештований у справі «Спілки визволення України». Із-за відсутності будь-яких доказів — випущений. Переїхав до Мелітополя, зазнав цькування і в стінах Мелітопольського педінституту, і в пресі. Після постанови міського партійного комітету КП(б)У, в якій місцевий педінститут звинувачувався у відсутності «критично-партійного ставлення до старих, неперевірених фахівців», вимушений в пошуках роботи їхати далі, вглиб Росії. Зупинився в Оренбурзі, отримав посаду професора історії Татаро-Башкирського педінституту.¹⁷²

Працював у Дагестані, знову в Оренбурзі, в Соль-Ілецьку, де ледь влаштувався учителем середньої школи. Але й це не принесло порятунку. У травні 1936 року його арештували і привезли до Дніпропетровська. На цей раз звинуватили в створенні і організації діяльності мелітопольської «німецько-української контрреволюційної організації, яка проводила вербування контрреволюційних кадрів та підготовку їх до збройного повстання проти радянської влади на випадок війни».

П. Г. Клепатський звинувачувався також у тому, що «у своїй педагогічній діяльності навіював студентам троцькістські погляди і контрреволюційні ідеї». Результатом цих інсинуацій був п'ятирічний строк виправно-трудових таборів з позбавленням прав на 3 роки. Його скарга в касаційний суд завершилась переглядом справи в квітні 1938 року і... збільшенням строку ув'язнення до 7 років. Так і загубилися в гулагівських в'язницях сліди видатного вченого й активного подільського краєзнавця.¹⁷³

12 грудня 1932 року зазнав арешту В. О. Геринович. Його, галичанина, до Кам'янця-Подільського покликala благородна справа національно-культурного будівництва в Україні. У липні 1919 року він був призначений приват-доцентом кафедри географії природничого відділу фізико-математичного факультету університету. Ректор університету, він же й міністр народної освіти УНР, професор І. І. Огієнко не помилився у виборі викладача. Володимир Олександрович розгорнув цікаву роботу, підготував посібники «Географія України», «Основи географії», «Фізична географія» — підручник, «Фізична географія» — курс лекцій.¹⁷⁴

З головою поринув у краєзнавчу діяльність, співробітничав з науковим товариством університету, а потім — інституту, входив до складу науково-дослідної кафедри. 1925 року брав участь в роботі Харківської краєзнавчої наради, став членом Українського комітету краєзнавства, очолив Кам'янець-Подільський окружний краєзнавчий комітет.¹⁷⁵

На жаль, ці плodотворні зусилля були обірвані несподіваним арештом і багатомісячними допитами, у ході яких він «визнав» свою причетність до контрреволюційної організації. У травні 1931 року стався вибух невдоволення селян Тернави, що на Дунаєвеччині, у ході якого загиули активісти колгоспу «Комунар» О. Ю. Дубань, В. І. Єфимович, брати Бутельські. В. О. Геринович був звинувачений в його організації.¹⁷⁶ Важко хворого професора, виключеного з партії, було засуджено на 10 років виправно-трудових таборів.¹⁷⁷

Був репресований колишній приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету письменник М. Драй-Хмара.¹⁷⁸ Від рук енкаве-

дистів загинув вчений-історик Євген Дмитрович Сташевський, подолянин із Зінькова нині Віньковецького району Хмельницької області. По закінченні Київського університету розпочав наукову діяльність, став екстра-ординарним професором. Викладав у Новоросійському університеті, читав курс лекцій з історії в Кам'янець-Подільському українському університеті. Близько 15 років віддав праці в Академії наук.

12 червня 1938 року Сташевський був заарештований за «участь» в різних контрреволюційних організаціях — Союзі відродження, Київському обласному центрі дій, Спілці визволення України. Відмовлявся підписувати звинувачення — його катували. Це підтвердив і вбивця вченого, слідчий III відділу НКВС УРСР Гармаш: «Я в період допитів спільно з заступником начальника відділення Комаровським за санкцією начальника відділу Троїцького застосував до Сташевського методи фізичного впливу. До нас це застосовував сам Троїцький. Після застосування до Сташевського фізичних методів впливу він сів на стілець і тут же впав зі стільця, вдарившись головою об залізний кут печі, помер».¹⁷⁹

Сталінська репресивна машина не обминула музейні заклади Поділля. Її жертвою став патріарх подільського краєзнавства Ю. Й. Сіцинський, археолог, історик, етнограф і музеєзнавець, автор більше 180 друкованих праць. Його заарештували в 1930 році, але через кілька місяців звільнили. Був і другий арешт. Зломлений фізично, Юхим Йосипович кілька останніх років з ліжка не вставав. Був вигнаний з власного будинку по вулиці Петровського, знімав кімнату у віддаленому Підзамчі, передмісті Кам'янця-Подільського. Там і помер 1937 року розбитий паралічем і жорстокою несправедливістю безжальної репресивної влади.¹⁸⁰ Ім'ям Ю. Сіцинського названа вулиця в Кам'янці-Подільському. 1994 року на могилі дослідника встановлено пам'ятник роботи художника Б. М. Негоди.

Були заарештовані й розстріляні директор Кам'янецького музею А. Беньковський та його колеги.¹⁸¹

1933 року був «викритий» осередок Української військової організації (УВО) у Вінниці. Його організація приписувалася викладачу інституту, заступнику директора Вінницького краєзнавчого музею Нарушкевичу.

9 грудня 1933 року був заарештований Г. В. Брілінг, звинувачений в участі в Українській військовій організації. 66-річного музеєзнавця було піддано жорстоким тортурам, після чого він «зізнався» в існуванні «контр-революційного гуртка». У своєму «Поясненні» підкреслював: «Музей Вінницький створив своїми руками, помічників у мене не було. Результатом своєї роботи пишаюся: Вінницькому музею зможуть заздрити багато центральних музеїв. Про цю мою роботу все місто знає. Сотні тисяч слухачів пропустив я через цю школу культури...»¹⁸² Цього разу доказів для суду виявилось замало, і Густав Вольдемарович був звільнений.

Шалена кампанія по запровадженню в музейну справу марксистської ідеології вилилася в боротьбу з «речовим фетишизмом», «захисниками старого мотлоху». Був звинувачений в націоналізмі директор Вінницького музею Висоцький, наступні керівники і співробітники музею Лабунський, Михайловський, Довальчук.¹⁸³

1940 року був знову заарештований Г. В. Брілінг. Сімдесятирільохрічну людину засудили на п'ять років концентраційних таборів суворого режиму, де він помер.¹⁸⁴

Політика центральних властей формувала відповідне ставлення до музеїв місцевих органів влади.

Незважаючи на зусилля працівників, у вкрай незадовільних умовах функціонував Проскурівський музей: його антропологічний відділ розміщався в двох кутках міста, сільськогосподарський — у «Господарях», санітарно-гігієнічний — у темній підвальній кімнаті будинку адмінвідділу, мисливський — у будинку канцелярії ВУСОУ.¹⁸⁵ Музей мав перспективи. Тільки антропологічний відділ, що нараховував 295 експонатів, за перше півріччя 1929 року відвідало 2044 чоловіки. Керівництво музею добивалося від Укрнауки НКО муміфікованого трупа для огляду екскурсантами. І його передача з Чернігівського держмузею була реальною справою, але музей не відповідав вимогам, необхідним для збереження мумії.

Спеціальна комісія в складі Іллюшиної, Добровольської і Чіченка обслідувала музей, підготувала доповідну. Її розглянула секція наросвіти міськради і передала до президії міського органу влади. На жаль, і доповід-

на комісії, і висновки секції залишилися без реагування.¹⁸⁶

Утисків зазнав Тульчинський музей, 1928 року, у короткі строки, створений ентузіастом краєзнавчої справи Іполітом Чеславовичем Зборовським. Спочатку він розміщувався в шести кімнатах приміщення Талмуд-тори, мав природничий, історико-етнографічний та економічний відділи.¹⁸⁷ Але скоро був переведений в колишнє приміщення окрвиконкому, яке виявилось гіршим від попереднього, а згодом—виселений з нього без надання іншої площі. Новий завідуючий музею Маковей звертався до Київської краєвої інспектури, народного комісаріату освіти України, ЦК КП(б)У, але місцеві органи влади не спішили з реагуванням.¹⁸⁸ Фундатор Тульчинського музею зазнав репресій.¹⁸⁹

«Коли в Україні приблизно з 1930—1931 рр. почалася боротьба з українським буржуазним націоналізмом, яка досягла потім апогею під керівництвом Постишева, починаючи з 1933 р., я вважав, що це — величезна політична помилка, розквіт великодержавництва, русифікаторства... Я обурювався масовими арештами, проведеними серед української інтелігенції—інсьменників, учених, художників, працівників театру і музики, музейних робітників, фактичним закриттям ряду передових, з моєї точки зору, інститутів, наукових закладів, ліквідацією цілих галузей культурної роботи...».¹⁹⁰ Це свідчення про настрої інтелігенції і погром, якого зазнала історико-культурна галузь, належить мистецтвознавцю, музейнику, пам'ятникоохоронцю Ф. Л. Ернсту, діяльність якого тривалий період була зв'язана з Поділлям.

Працюючи інспектором Київської крайової комісії по охороні пам'яток історії та культури, він не раз піднімав голос на захист подільської історії й мистецтва, виїжджав на місця, втручався в конкретний перебіг справ з метою захисту народних цінностей.

25—27 квітня 1929 року він побував у Могилеві-Подільському, де з відома окрвиконкому комунальники приступили до розборки Ратуші. Вивчивши обстановку, доповідав наркомуну освіти України: «Архітектура ратуші — чисто барокова і являється одним з гарних зразків цивільного барокового будівництва на Україні».¹⁹¹

Спираючись на цей висновок, НКО звернувся до Могилів-Подільського окрвиконкому з проханням не зносити цінну історико-архітектурну споруду. А коли це не допомогло і були зняті деякі будівлі, що прилягали до Ратуші, НКО надіслав листа до ВУЦВК.¹⁹²

З участю Ф. Л. Ернста було зупинено руйнування скелі в селі Велика Кужелева Миньковецького району Кам'янець-Подільського округу — цінної пам'ятки природи,¹⁹³ архітектурної та історичної пам'ятки — будинку в Кам'янці-Подільському, де 2 березня 1917 року було прийнято резолюцію недовір'я царській владі.¹⁹⁴

У жовтні 1933 року Ф. Л. Ернст був заарештований, обплутаний контрреволюційними звинуваченнями і засуджений трійкою до трьох років виправно-трудових таборів. У липні 1941 року його заарештували знову і звинуватили в контрреволюційній діяльності, зраді Батьківщині. 10 жовтня 1942 року Особлива нарада при НКВС винесла рішення: «Ернста Федора Людвіговича, він же Львович, за зраду Батьківщини і антирадянську агітацію — розстріляти». 28 жовтня 1942 року вирок було виконано.¹⁹⁵

Не краще обійшлася доля з І. Ю. Куликом, письменником, головою Спілки письменників України (1932—1935), з 1929 року головою Українського комітету охорони пам'яток культури.

Вироблена під його керівництвом концепція діяльності УКОПК, проголошена 12 травня 1924 року в доповіді на першому пленумі новоствореного органу, засвідчила, що до пам'яткоохоронної роботи прийшов знавець справи, палкий поборник історико-культурної спадщини українського народу: «...Не можна будувати нового без достатнього вивчення старого, без опанування того величезного досвіду, що нам дають попередні покоління...»; «Нам треба всіляко переборювати зневажливе ставлення до цієї роботи»; «...Крім культур безпосередньо українських, досліджувати цілу низку проблем, зв'язаних з розвитком культури окремих численних націй, які мають своє значення і представництво серед населення України»; «...Особливу увагу звернути ...на охорону, облік і дослідження пам'ятників історії нашої революції, історії революційних рухів на Україні взагалі»; «Нам треба притягти, (до пам'яткоохорон-

ної роботи — В. П.) перш за все, найближчі культурні установи, музеї, краєзнавчі комісії, притягти робітничі клуби, сільбуду, культурно-освітню організацію, пресу, письменницькі організації та ін.».¹⁹⁶ Ці основоположні ідеї пам'яткоохоронної роботи не втратили актуальності й сьогодні.

Кулик не тільки проголосив принципи діяльності УКОПК, а й всією наступною діяльністю втілював їх в життя, піклувався охороною будинку П. І. Пестеля в Тульчині, створив фототеку на 1800 пам'яток, сприяв реставрації Софійських фресок, мозаїк, пам'ятників в Умані, Бердичеві, Шепетівці, Старокостянтиніві, підготував до видання 51 художньо-наукову листівку, провів чимало іншої роботи по вивченню і популяризації пам'яток України.¹⁹⁷ 27 липня 1937 року його заарештували, звинуватили в шпигунстві на користь Англії, керівництві націоналістично-троцькістською організацією, підготовці терористичних актів проти керівників комуністичної партії і Радянської влади. 10 жовтня 1937 року І. Ю. Кулик загинув.¹⁹⁸

Сталінські репресії не обминули вихідця із с. Лисець Дунаєвецького району Хмельницької області наркома світи України В. П. Затонського. При його підтримці в буремні роки громадянської війни вдалося врятувати чимало пам'ятників історії і культури. Він причетний до створення в лютому 1919 року Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини в структурі Наркомату освіти, прийняття першого в Україні пам'яткоохоронного декрету Раднаркому від 1 квітня 1919 року, взяв згідно цього закону охорону мистецьких та історичних реліквій під егіду Наркомату освіти.

В. П. Затонський підтримав наукових і культурних діячів у їх домаганнях недопустити збитків культурі республіки під час вилучення 1922 року церковних і музейних цінностей, сприяв поверненню з Москви в Україну вивезених туди високохудожніх пам'яток. 1923 року за завданням Раднаркому України вивчав стан архітектурно-історичних споруд Києво-Печерської Лаври.¹⁹⁹

Разом з тим його позиція з ряду питань виявилася хиткою, непослідовною, відбивала конкретно-історичну обстановку. 9 березня 1923 року він писав: «Наркомос

за станом своїх ресурсів, не лише капітальним ремонтом, але, навіть, і обстеженням Софійського собору в Києві і Покровської церкви на Полтаві зайнятись не може. Якщо дійсно стан їх складає небезпеку в розумінні повного руйнування, пропоную залучити до обслідування місцеві губвиконкоми, в розпорядженні яких мають відповідні технічні сили. Можливо, з'ясується необхідним в результаті прийняти які-небудь заходи; але якщо буде хоча б найменша можливість відкласти витрату коштів на ремонт згаданих храмів до кращих часів, доведеться це зробити. Життя висуває перед нами багато завдань, ще більш важливих і невідкладних, ніж врятування пам'ятників старовини».

Така непослідовність у вирішенні пам'яткоохоронних проблем в 30-і роки призвела до загибелі багатьох перлин національної культури, зокрема — Михайлівського Золотоверхого собору, Братського собору та інших.²⁰⁰

Зайняти іншу позицію він не міг з огляду на час. Інша позиція означала б тоді відступ від лінії комуністичної партії. Сутички з Сталіним і в роки громадянської війни, і пізніше йому, члену уряду України, Політбюро ЦК КП(б)У, коштували життя.

Весь час Володимир Петрович підтримував зв'язок з рідним краєм. Не раз зверталися до нього земляки в громадських і особистих справах і знаходили підтримку. У лисецькому музеї ще й досі зберігається патефон, подарований ним культармійцям села. 1970 року в Хмельницькому відкрито гранітне погруддя Затонського, 1977 року — бюст у рідному селі. Його ім'я носить лисецьке колективне господарство і місцева середня школа.²⁰¹

Зазнав переслідувань і М. Я. Рудинський (1887—1953) — видатний учений, археолог, дослідник палеолітичної стоянки біля с. Студениці, що на Кам'янецьчині.²⁰² У 1934 році він був засуджений до трьох років заслання.²⁰³

Демократичні засади краєзнавчої пам'яткоохоронної роботи все більше контрастували з командно-адміністративними методами, що запроваджувалися в галузь культурного будівництва. Були репресовані члени УКОПК — В. Дубровський, Й. Гермайзе, С. Таранушенко. На початку 30-х років комітет припинив діяльність. Під пра-

пором боротьби з пережитками минулого нищились церкви. ЦК ВКП(б), Народний комісаріат Робітничо-селянської інспекції СРСР у Листі від 12 квітня 1931 року зажадали від Наркоматів освіти республік переглянути всі дореволюційні пам'ятники, що знаходяться в містах, з метою переведу в лом.²⁰⁴ В інтересах індустріалізації знімалися дзвони, вилучалися з музейних фондів мистецькі вироби з кольорових металів.

1933 року було закрито Кам'янець-Подільську промислово-художню школу — кузню фахівців прикладних видів мистецтва, репресовано її директора В. Гагенмейстера.

Відчутного удару зазнало краєзнавство в зв'язку з «викриттям» так званої Польської організації військової. 1936 року в справі ПОВ на Поділлі проходило близько 600 чоловік, сімдесят відсотків репресованих склали педагоги.²⁰⁵ У 1938 році тільки в Дунаєвецькому районі в цій же справі було заарештовано 49 чоловік, у т. ч. 6 учителів-пропагандистів історії краю, його звичаїв, традицій, обрядів. Серед них — В. М. Барановський, В. А. Білецький, В. А. Дашкевич, Е. Л. Хіхловський, В. А. Левандовський, С. А. Трояновська. 40 чоловік були розстріляні, серед них 5 учителів.²⁰⁶

Український комітет краєзнавства під тиском партійних настанов взяв курс на згортання історико-етнографічної роботи і переведення її в русло дослідження продуктивних сил. Цей курс чітко відображав журнал «Краєзнавство», орган УКК: «Краєзнавцям довелося зробити велику роботу в справі переключення уваги з традиційних галузей як-от: археологія, антропологія, етнографія, на сучасні актуальні, як — виробничі сили, розшарування села, ефективність колективізації».²⁰⁷

Редактор журналу і вчений секретар УКК М. Криворотченко в статті «На порозі третього року» писав про відставання краєзнавчої роботи від завдань соціалістичного перетворення життя, намічених партією, бо на 1 червня 1929 року УСРР мала 36 процентів сколективізованих господарств, а краєзнавчі організації не мали не те що їх опису, а й реєстру. «Отже на краєзнавців лягає особливо відповідальний обов'язок — мобілізувати всі краєзнавчі сили по районах, організувати їх, спра-

вити їхню працю в бік дослідження сировинної бази... Краєзнавчі товариства мусять поставити перед собою завдання дослідити всі підвалини організації районного господарства, зміцнення і збільшення районного бюджету, ...мусять у своїй роботі досягти сучасних більшовицьких темпів», — вимагав УКК.²⁰⁸

Однак і ці намагання виявилися непотрібними сталінському керівництву. Краєзнавство, що будило національну свідомість, не відповідало намаганням сталінського режиму створити централізовану державну систему. 1930 року на догоду владі IV Всеросійська конференція вивела центральне бюро краєзнавства з підпорядкування Академії наук, товариства на місцях замінила краєзнавчими бюро, які до середини 30-х років в основному згорнули роботу.²⁰⁹ 1937 року постановою Раднаркому СРСР була ліквідована й решта краєзнавчих організацій.²¹⁰ По сфабрикованих справах були репресовані керівники УКК Яворський, Криворотченко, більшість членів Комітету.

* * *

Кінець 20-х — початок 30-х років став межею, за якою краєзнавство очікував розгром. Демократичні принципи його організації, широке дослідження героїчного минулого України, її регіонів не відповідали курсу партії на злиття націй і народностей під егідою Росії.

Репресій зазнали провідні подільські краєзнавці і вчені В. О. Геринович, П. Г. Клепатський, В. Д. Отамановський, Ю. Й. Сіцинський, Є. Д. Сташевський та ін.

Великих втрат було завдано системі освіти і, в першу чергу — вищій школі. До кримінальної відповідальності в справі Співки визволення України на Поділлі було притягнуто 160 викладачів та студентів, а в зв'язку із справою видуманої Польської організації військової заарештовано понад 600 подолян, здебільшого учителів та викладачів національних шкіл і технікумів, працівників органів освіти.

Були розгромлені музейні кадри, в ході неодноразових ревізій знищені рідкісні експонати, цілі експозиції Вінницького, Кам'янець-Подільського, Тульчинського, Могилів-Подільського краєзнавчих та інших музеїв, репресовані досвідчені музеєзнавці.

Був паралізований і такий напрям краєзнавства, як пам'яткоохоронна робота.

Сталінське оточення силами НКВС зуміло зняти пласт інтелігенції, вихованої на традиціях відданості науковій істині, і створило умови для появи нового покоління інтелігенції, яке в загальній масі сприйняло і, свідомо, чи з огляду на криваву долю попередників, підтримало офіційний курс. А це в наступні роки призвело до непоправних наслідків.

Пряме знищення сотень представників наукової, культурно-освітньої інтелігенції, заборони і страх на багато років паралізували краєзнавство — могутнє джерело національного духу, патріотизму.

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ В 50—НА ПОЧАТКУ 90-х рр.

І. ДАЛЬШЕ РОЗГОРТАННЯ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО ПОШУКУ

Діяльність попередніх поколінь краєзнавців дала досвід, створила фундамент відродження поділлязнавства в післявоєнний період. Відбувалося воно в жорстких умовах, викликаних репресіями 30—40 — початку 50-х років. Важких втрат Поділля завдала німецько-фашистська окупація, що тривала з липня 1941 р. до весни 1944 р. На Вінниччині фашисти спалили і розграбували 433 школи, 22 технікуми, медичний і педагогічний інститути.¹ У м. Вінниці, тільки по вул. Леніна, було спалено 80—90 процентів будинків. У с. Борщагівка Погребищенського району зірвані барельєфні зображення з пам'ятників Кочубею та Іскрі, побудованих у 1908 році.² Фашисти вивезли найбільш цінні музейні експонати. Була знищена бібліотека Кам'янець-Подільського учительського інституту.³ Постраждали архіви. Загалом, Вінниччина і Хмельниччина зазнали руйнації, яка обрховується відповідно в 24,1 млрд. крб. і 18,5 млрд. крб.⁴ На фронтах Великої Вітчизняної війни, у партизанських загонах і підпільних групах загинули десятки тисяч учителів, викладачів вузів, працівників архівних, музейних, культосвітніх установ. Все це завдало відчутного удару історико-краєзнавчому рухові.

Однак краєзнавча робота не припинялася навіть у роки війни. Свої дослідження краєзнавці підпорядковували визволенню — у героїчному минулому шукали джерела подвигу тогочасному. Улітку 1942 року Наркомат освіти України рекомендував науковим та культурно-освітнім установам «посилити збирання матеріалу з історії краю й про участь місцевого населення у Великій Вітчизняній війні».⁵

11 серпня 1944 року Раднарком України прийняв постанову «Про збирання фольклору, створеного за

час Вітчизняної війни, та проведення республіканської наради практиків-збирачів фольклору». Нею доручалося органам освіти і культури на місцях широко залучити учителів і працівників будинків народної творчості до збирання фольклору часів війни. Кращим фольклористам було встановлено премії.⁶ Почався збір й систематизація матеріалів про звірства окупантів, героїчну боротьбу населення в тилу і на фронті. 1947 року цінну добірку листів з фашистської неволі видав подолянин, вихідець із м. Дунаївці Хмельницької області, Ф. П. Шевченко, нині доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України.⁷

Після визволення Поділля почалося відродження архівної справи, яка теж зазнала непоправних збитків. Велику кількість документів, що залишилася в установах, було знищено. Було втрачено близько 1200 фондів, у тому числі 53 дореволюційних, загальним обсягом 230 тисяч справ Проскурівського архіву.⁸ Були зруйновані два сховища Кам'янець-Подільського обласного історичного архіву. Фашисти вивезли до Німеччини вагон давніх актів.⁹ На Вінниччині окупанти знищили 257 архівних фондів (43 тисячі справ).¹⁰

Наприкінці серпня 1944 року Раднарком України прийняв постанову «Про заходи по створенню документальної бази по історії України та історії Вітчизняної війни і впорядкуванню архівного господарства УРСР». Ставилось завдання протягом 1944 року провести ремонт архівних приміщень і розпочати впорядкування матеріалів. Документи окупаційних властей мали бути передані до архівів НКВС. З метою підготовки кадрів планувалося щороку випускати 15—20 істориків-архівістів, відкрити аспірантуру при Центральному державному історичному архіві.¹¹

На кінець 1945 року в Кам'янець-Подільському обласному архіві вже було зосереджено 10465 одиниць збереження, 459 назв газет, 482 брошури, 216 книг, 108 плакатів, 632 листівки, 2424 фотографії, 19757 листів, 832 спогади про німецьку неволю.¹² За 1946—1950 роки архів прийняв більше 200 тисяч одиниць збереження, у тому числі—50 тисяч од. зб. з Центрального історичного архіву, 11183 — з Ростова, 24630 — від

Кам'янець-Подільського райдержархіву, 2250 — Ізяславського, 1374 — Дунаєвецького.

Організовувалось змагання за кількість і якість упорядкованих справ. 1950 року колектив Кам'янець-Подільського облархіву упорядкував 101744 од. зб. — по 4239 на кожного працюючого, провів наукову експертизу 58693 од. зб., за що був нагороджений перехідним Червоним прапором Міністерства внутрішніх справ,¹³

18 квітня 1956 року Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про заходи по впорядкуванню режиму зберігання і кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств» і зобов'язала обласні виконавчі комітети покращити матеріальну базу, роботу з дослідниками, здійснити видання документальних збірників. Суворо заборонялося використовувати і публікувати матеріали, «які до цього часу мають безумовно таємний характер».¹⁴ Так узаконювались спецхрони, які ховали правду про злочини тоталітарного режиму по відношенню до власного народу.

1956 року вінницькі архівісти видали збірник «Революційні події 1905—1907 рр. на Поділлі», хмельницькі—«Боротьба за владу Рад на Поділлі» (1957) та «Поділля у роки громадянської війни» (1959), опублікували в пресі 72 матеріали.¹⁵

1958 року уряд затвердив мережу державних архівів республіки, 1959-го — Положення про районні та міські держархіви. А в квітні 1960 року передав архівні управління з-під влади органів внутрішніх справ безпосередньо обласним Радам депутатів трудящих, утворивши архівні відділи облвиконкомів. Це позитивно вплинуло на збереження і використання фондів.

На 1 січня 1960 року Державний архів Вінницької області мав 500 тисяч справ та довідкову бібліотеку на 5 тисяч книг. А Державний архів Хмельницької області на 1 січня 1963 року впорядкував 945689 справ, у т. ч. дореволюційних фондів — 587770.¹⁶ Ця документальна база склала основу дальшого розгортання історико-краєзнавчих досліджень.

Відновлювали роботу музеї — важливі осередки краєзнавства, які в роки війни теж зазнали непоправ-

них втрат. Це добре ілюструє історія Вінницького краєзнавчого музею. Уже в перший день окупації міста, 20 листопада 1941 р., фашисти ввірвалися до музею, в якому забарикадувалися директор Подольський В. І. та співробітниця Т. М. Тимофієва, почали бити експонати, грабувати.¹⁷ 19 вересня 1942 року за наказом штадт-комісара Маргенфельда з музею були забрані п'ять картин, ряд керамічних виробів.¹⁸ У листопаді 1943 р. німці підпалили сусідній будинок. Вогонь перекинувся на приміщення музею, потерпіла бібліотека та відділи історії, природи. Згодом уповноважений рейхскомісара України забрав ряд предметів кераміки, килими, вишивки, нумізматичну колекцію. Було відібрано для відправки до Німеччини 43 ящики цінних предметів. А загалом музей поніс збитків у тогочасних грошах на суму 308500 крб., втратив 6 художніх полотен, 60 килимів, 1000 предметів кераміки, 1000 вишивок, 500 писанок, 1000 нумізматичних одиниць.¹⁹

Не в кращому стані виявилися музеї Хмельниччини. Був зруйнований Шепетівський музей М. Островського, розграбований Ізяславський краєзнавчий музей.²⁰

Кам'янець-Подільському музею було нанесено збитків на суму 6270562 крб. (у цінах 1947 року).²¹ З нього були вилучені нумізматичні колекції з найдавніших часів до XVIII ст., твори живопису, скульптури відомих майстрів, історичні документи, предмети етнографії.

Улітку 1944 року розпочали роботу по відновленню Кам'янець-Подільський, Проскурівський та Старокостянтинівський музеї.²² У вересні 1944 року прийняв відвідувачів Вінницький краєзнавчий музей. Вони мали змогу оглянути зали революції і Великої Вітчизняної війни та відділи історії, природи, художній.

1946 року директор Кам'янець-Подільського музею Ф. А. Приходько добився закладу статусу республіканського, повернення під експозиції колишнього музейного приміщення — кафедрального костьолу, розширення штату до 7 чоловік. Якщо 1944 року музей прийняв 2840 відвідувачів, то 1946-го — 17601.²³

Поповненню музеїв сприяла постанова Раднарко-

му УРСР від 10 листопада 1944 року «Про повернення музейних експонатів», яка вимагала сприяти поверненню до музеїв розграбованих експонатів.²⁴ Планом відбудови й розвитку народного господарства на 1946—1950 рр. передбачалося за п'ятирічку довести кількість музеїв до 159. Держава брала на себе видатки на реставрацію довоєнних і будівництво нових музеїв.²⁵ Відбулася реорганізація управління музейною справою. Постановою Вінницького облвиконкому № 536 від 10 травня 1945 року було утворено обласний відділ культурно-освітніх закладів, до складу якого ввійшов інспектор по музеях.²⁶ Відповідні структури були створені на Хмельниччині.

1944 року Рада Міністрів СРСР прийняла рішення про створення в с. Шереметка під Вінницею меморіального музею — садиби М. І. Пирогова. Через три роки, 13 вересня 1947 року, військово-медичний музей Збройних Сил СРСР в садибі «Вишня», де провів останні роки засновник військово-польової хірургії М. І. Пирогов, був відкритий.²⁷ Музей-садибу склали будинок, де Микола Іванович прожив останні 15 років, будинок-аптека, територія в 16 гектарів та склеп з набальзамованим тілом ученого. У парку встановлено бюст Пирогова роботи скульптора І. Крестовського.²⁸

Весною 1948 року був відкритий музей О. В. Суворова в селі Тиманівка Тульчинського району Вінницької області. Він зібрав біля 700 експонатів про життя полководця, його службу протягом 1796—1797 рр. на Поділлі. Музей одним з перших удостоївся звання народного.²⁹ І все ж постанова Ради Міністрів УРСР від 20 лютого 1950 року «Про заходи по впорядкуванню мережі і профілів державних музеїв Української РСР і поліпшенню їх діяльності», відзначаючи деякі успіхи музейної справи (на 1 січня 1950 року відновили роботу 114 державних музеїв із 174 довоєнних), відмітила, що виконками Вінницької та Кам'янець-Подільської областей не забезпечили музеї придатними приміщеннями. Ставилось завдання в першому півріччі 1950 року виділити хороші приміщення Кам'янець-Подільському, Вінницькому та Проскурівському музеям, дати пропозиції щодо доцільності збереження Могилів-Подільського та Ізяславського музеїв.³⁰

Вінницький та Кам'янець-Подільський облвиконко-

ми прийняли постанови, в яких намітили заходи по вдосконаленню діяльності музеїв. У Вінницькій області на 1 січня 1950 року їх було п'ять (обласний краєзнавчий, Вінницький літературно-меморіальний М. М. Коцюбинського, меморіальний музей академіка Заболотного в рідному селі, Тульчинський на Могилів-Подільський краєзнавчі), у них — понад 12,5 тисячі експонатів. 1949 року їх відвідало 47 тисяч чоловік.³¹ Три державних музеї діяло в Кам'янець-Подільській області.³²

Вінницький облвиконком ставив завдання організувати в кожному районному центрі, в будинках культури, школах, клубах краєзнавчі гуртки, збір матеріалів, відкриття громадських музеїв.

1959 року в с. Ободівка Тростянецького району на Вінниччині з'явився музей історії сільськогосподарської комуни, створеної 1924 року за ініціативою Г. І. Котовського. Він зібрав 3000 документів. Музей удостоївся звання народного, а його директор В. Х. Бабенко — ряду Грамот.³³

1954 року виникли краєзнавчий музей в с. Потоки Жмеринського району, музейна кімната М. Островського у Вінницькому педінституті.³⁴

Позитивний вплив на розвиток музейного будівництва справив наказ Міністра культури УРСР «Про створення музейних кімнат у сільських клубах». Державним музеям було рекомендовано надавати дійову допомогу представникам громадськості в створенні музеїв.

У лютому 1958 року відбулася нарада у Вінниці, де 200 активістів-краєзнавців розглянули стан краєзнавчої роботи в області і завдання по її вдосконаленню. У зверненні учасників наради підкреслювалось винятково важливе значення музеїв і музейних кімнат у виховній роботі, наголошувалось на необхідності збору в них відповідних матеріалів, відкритті нових експозицій.³⁵

До кінця 50-х років на Вінниччині за допомогою державних було створено 15 громадських музеїв,³⁶ у тому числі музей С. В. Руданського (1959) в Хомутинях Калинівського району. Великий вклад у

його відкриття внесла завідуюча бібліотекою Євгена Всеволодівна Грош. Допомогли Л. Дмитренко, І. Коцюбинська, О. Гончар.³⁷ З'явилися краєзнавчі музеї в селах Кукавка, Озаринці та інших населених пунктах області.³⁸ Вони ставали осередками краєзнавства.

У звіти про роботу музеїв було введено розділ «Краєзнавча робота». Там концентрувалися дані про роботу державних і громадських музеїв, проведення обласних та районних краєзнавчих нарад, семінарів, видання методичних посібників та рекомендацій, організацію краєзнавчих гуртків і т. п. На 1 січня 1963 року музеї Вінниччини мали 23,2 тисячі експонатів, число відвідувачів за рік склало 82,1 тисячі.³⁹

Однак музейна робота сковувалась певними ідеологічними вимогами, догматизмом і схематизмом висвітлення історії.

У повоєнні роки на хвилі патріотичного піднесення, викликаного перемогою над фашизмом, зросла увага до пам'ятників історії і культури. Рани, завдані війною майже кожній українській сім'ї, біль втрат закликали до увічнення пам'яті загиблих, героїв битв з ворогом. Та й органи влади були зацікавлені у відновленні й збереженні пам'яток культури, зруйнованих окупантами, використанні їх у вихованні трудящих. На жаль, створений 31 серпня 1940 року Комітет охорони і збереження історико-культурних, архітектурних і археологічних пам'ятників УРСР у складі видатних діячів науки і культури (П. Й. Панч, М. П. Бажан, О. О. Богомолець, О. П. Довженко, А. Ю. Кримський, М. П. Компанієць, І. В. Моргілевський, П. Г. Тичина, Ю. І. Яновський, Г. В. Головка, Ф. М. Колесса та інші) своєї роботи після війни не відновив. І все ж уряд вжив ряд заходів для розгортання пам'яткоохоронної роботи. 6 грудня 1945 року була утворена Комісія по охороні пам'ятників культури і старовини при Раді Міністрів Української РСР, на яку покладался нагляд, координація роботи державних органів, причетних до будівництва, використання та охорони культурних цінностей, розгляд і схвалення проектів реконструкцій, забудов.⁴⁰ Було затверджено «Положення про пам'ятники культури і старовини».⁴¹

2 вересня 1944 року виконком Вінницької міської Ради створив комісію для уточнення і виявлення архітектурних, художніх та історичних пам'яток, а 18 серпня 1945 року виділив 7.500 крб. для встановлення меморіальних дощок у місцях, що мали історичне значення.⁴² Рішенням Вінницького облвиконкому 31 серпня 1946 року було затверджено список пам'яток республіканського значення на території області. У їх числі — Немирівське городище, наскальне зображення в с. Буша Ямпільського району, приміщення тюрми в Літині, де був ув'язнений У. Кармалюк, музей-садиба М. Коцюбинського.⁴³

Однак і в цей період мало місце неухвалне, а подекуди варварське ставлення до пам'яток старовини. 1945—1946 рр. були розібрані і використані як будівельний матеріал цегляні стіни вінницьких Мурів, замкова стіна XVII ст. у Тульчині. Такі факти спостерігались в інших районах. 30 грудня 1948 р. Рада Міністрів УРСР постановою «Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури на території Української РСР» засудила байдужість місцевих органів у цій справі. Охорона пам'яток культури, нагляд за їх утриманням та збереженням покладалась на виконкоми обласних, міських, районних та сільських Рад депутатів трудящих, керівництво і контроль — на Комітет у справах культосвітніх установ при Раді Міністрів УРСР. Протягом 1949 року пропонувалося здійснити облік пам'яток.⁴⁴

Відповідні постанови прийняли облвиконкоми. Вінницький виконком обласної Ради депутатів трудящих 14 липня 1950 року підкреслив неприпустимість використання пам'яток не в цілях культурно-освітньої роботи, заборонив розкопувати, заорювати археологічні пам'ятки. Був затверджений новий реєстр пам'яток історії, архітектури і мистецтва, що включив 188 об'єктів, 55 пам'яток місцевого і 133 — республіканського значення.⁴⁵

Особливо пожвавилась краєзнавча діяльність на Поділлі в середині 50-х років. Досліджувались місця козацьких боїв. Було встановлено обеліск на місці битви під Батогом біля с. Четвертинівка Тростянецького району, виділено 6000 карбованців на пам'ят-

ник Данилу Нечаю на його могилі, відкрито обеліск на честь битви козаків під проводом Івана Богуна з польською шляхтою під Вінницею.⁴⁶

16 січня 1954 року Проскурів перейменований на м. Хмельницький, а Кам'янець-Подільська область — у Хмельницьку. У грудні 1953 року в обласному центрі був відкритий пам'ятник Богдану Хмельницькому, згодом — у Білогірському, Дунаєвецькому, Старокостянтинівському, Старосинявському районах. Одинадцять колгоспів та радгоспів були названі ім'ям гетьмана.⁴⁷

Загалом, на Україні в 40—50-х роках у пам'яткоохоронну справу було вкладено понад 150 млн. крб.⁴⁸ За рахунок цього тільки на Вінниччині відкрито в 40-х роках 46 пам'ятників, 50-х—215.⁴⁹ Поліпшилося їх використання у виховній роботі.

І все ж краєзнавчі дослідження 40—50-х років носили вузькотематичну спрямованість, пошуковці дуже обережно підходили до вибору проблем вивчення. Морально-психологічний шок, викликаний репресіями 30—40-х років, тривав. Це особливо прослідковується в тематиці наукових доповідей і повідомлень викладачів та студентів Кам'янець-Подільського та Вінницького учительських інститутів, робота яких була відновлена рішенням РНК УРСР у червні—липні 1944 року.

У 1946—1947 навчальному році в Кам'янець-Подільському учительському інституті функціонувало два наукових історичних гуртки, що об'єднували 49 студентів першого та другого курсів. Теми їх рефератів—загальноісторичні.⁵⁰ Серед 12 виступів, зроблених на науковій студентській конференції в наступному навчальному році, — жодного по краєзнавству. Не спостерігалось краєзнавчих тем у переліку лекцій для населення міста.⁵¹ Повний відрив від місцевої історії мав місце в діяльності відповідних студентських об'єднань Вінницького педінституту і в 1950—1951 навчальному році. Ось тематика доповідей, політінформацій, наукових повідомлень: «Про день народження товариша Сталіна», «Вчення товариша Сталіна про мову», «Образи В. І. Леніна і Й. В. Сталіна в українській радянській поезії», «Велика перемога китайського народу» і т. п. Зрідка пробиваються теми героїзму в роки Великої Вітчизня-

ної війни, про життя Миколи Островського, чие ім'я носив інститут.⁵²

Після вигнання окупантів відновили роботу 1422 загальноосвітні школи Хмельниччини. 1945—1946 навчального року в них діяло 220 історичних гуртків, якими було охоплено 5428 учнів. Школярі теж готували повідомлення і доповіді на теми всесвітньої історії, обходячи небезпечний краєзнавчий аспект.⁵³

Лише після смерті Сталіна в наукову діяльність вузів проникає краєзнавча тематика. У наукових гуртках Кам'янець-Подільського педінституту з'являються теми «Революційний рух на Поділлі в 1905 р.», «Народна мова села Виселок-Вільний Хмельницької області».⁵⁴ У вересні 1954 року Вінницький педінститут провів наукову конференцію, присвячену 50-річчю М. Островського. Студентська наукова конференція, цього ж року заслухала повідомлення студента В. П. Шевчука «Розвиток промисловості і формування пролетаріату на Поділлі у 80—90 роках ХІХ ст.» та студента В. Л. Мукоїда про підсумки літньої краєзнавчої експедиції.⁵⁵ Краєзнавчі матеріали публікувались у «Наукових записках», що почали виходити в 50-х роках. Зокрема, в третьому випуску було опубліковано 7 великих матеріалів, у т. ч.— «Аграрний рух на Вінниччині під час революції 1905—1907 років» О. І. Пщука, «Класова боротьба робітників цукрових заводів Правобережної України в 60—80-х роках ХІХ ст.» А. І. Калюжка.⁵⁶

Активізувалося археологічне вивчення краю. 1946—1950 рр. у Подністров'ї працювала комплексна археологічна Південноподільська (Дністровська) експедиція, очолювана професором М. І. Артамоповим. У її складі були як російські, так і українські археологи. Вони дослідили палеолітичні стоянки біля с. Лука Врублівецька Кам'янець-Подільського району. Тут же були розчищені і досліджені ранньо-трипільські поселення землеробів V—III тис. до н. е. Ці матеріали лягли в основу докторської дисертації археолога С. М. Бібікова, яку він захистив 1953 року.⁵⁷

Не дивлячись на спроби офіційних властей, партійних органів під виглядом боротьби з пережитками минулого відправити в небуття цілий пласт народної куль-

тури—пісенної, обрядової, традиційно-побутової, фольклористи-ентузіасти зберігали, записували і пропагували усну народну творчість. У 40—50 роках активно діяв на терені фольклористики учитель Г. Т. Танцюра (1901—1962). Він народився і жив у с. Зятківцях нині Гайсинського району Вінницької області, де тільки від своєї сусідки Явдохи Сивак—бабусі Демидихи протягом дванадцяти років записав 1080 пісень, 156 казок, байок та переказів, 394 прислів'я, 45 загадок.⁵⁸ 1950 року він передав Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України 2435 пісень, 1536 прислів'їв, приказок, 615 загадок і байок, 200 творів дитячого фольклору, 55 дитячих ігор,⁵⁹ які склали окремий фонд Г. Т. Танцюри — понад 10 тисяч архівних аркушів, видав ряд книг та збірників.⁶⁰ Доробок Г. Т. Танцюри знайшов високу оцінку М. Т. Рильського, який назвав його «єдиним зразком в історії української і світової фольклористики».⁶¹

Інтерес до минулого краю вилився в дослідження історії міст, сіл, підприємств. 1959 року силами учителів під керівництвом обласного Інституту вдосконалення учителів було зроблено опис 746 сіл, колгоспів і шкіл Хмельницької області. Окремі із них—про смт. Гриців, с. Росоша Хмельницького, с. Голосків Кам'янець-Подільського районів—друкувалися в районних та обласній газетах.⁶²

Могутнім стимулом дальшого розвитку краєзнавчого руху став процес підготовки історії міст і сіл України, який втягнув у науково-пошукову роботу нове покоління науковців, педагогів, любителів історії.

Робота над багатотомником зайняла 12 років. Умовно вона може бути поділена на три етапи:

I — 1962—1964 рр. — розробка наукових і методичних принципів видання, організаційна робота;

II — 1964—1967 рр. — підготовка нарисів і довідок, їх апробація та наукове редагування;

III — 1967—1974 рр. — видання «Історії міст і сіл Української РСР».

Уже в червні 1962 року Вінницький та Хмельницький обкоми партії розглянули завдання, що витікали

із відповідної постанови ЦК КПУ, затвердили редакційні колеги, які очолили у Вінницькій області А. Ф. Олійник, у Хмельницькій — М. І. Мехеда.⁶³ У містах і районах були створені комісії по підготовці нарисів і довідок, визначені їх автори.

Розпочалась розробка методичних принципів, формування джерельної бази, здійснення цілого ряду організаційних заходів. У травні 1963 року Хмельницька обласна редколегія провела своє перше засідання за участю завідуючих відділами райкомів партії. За районами були закріплені представники редколегії, за Дунаєвецьким, наприклад, — М. Г. Хотюн, директор Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника, Городоцьким — С. Д. Бабишен, завідуючий облвно.⁶⁴

Діяльність стала більш предметною, коли із Києва надійшли «Методичні вказівки по написанню «Історії міст і сіл Української РСР». У них давалась вичерпна відповідь на організаційно-методичні питання, що виникали особливо на початковому етапі роботи над нарисами.⁶⁵

Однак, справі заважали адміністративно-територіальні зміни, що почалися 1963 року, поділ обкомів, облвиконкомів на промисловий та сільськогосподарський, відповідні реорганізації в районах. Деякі районні комісії припинили діяльність. Поділ редколегій виявився недоцільним і на початку 1964 року почалося їх злиття. Приміром у Вінниці об'єднану редколегію із 15 осіб було сформовано спільним рішенням бюро сільського та промислового обкомів партії 6 березня 1964 року. Тоді ж члени обласної робочої групи були закріплені за районами.⁶⁶

Велика увага приділялась створенню джерельної бази томів. Цю роботу здійснювали, в першу чергу, архівні установи, бібліотеки, музеї, академічні інститути.

Державні архіви формували географічні каталоги і тільки за другу половину 1962—1963 рр. склали 280 тис. карток.⁶⁷

Архівісти Хмельниччини встановили зв'язки з ветеранами — безпосередніми учасниками подій. Колишній помічник комісара 7-ої армії Південно-Західного фрон-

ту Ю. Д.Краснов та колишній помічник комісара 3-го Кавказького артилерійського корпусу П. М. Селіванов-Лолодзе передали обласному держархіву 165 сторінок спогадів.⁶⁸ Прислужилися справі документальні збірники, підготовлені в 50-і роки. Колектив постійно займався виявленням і обробкою фондів. За 1962—1970 рр. на картковий облік було взято 59,5 тисячі документів.⁶⁹ Працівники архіву здійснили 9 поїздок в архівні установи Києва, Харкова, Львова, Житомира. Було скопійовано більше 600 документів і матеріалів.⁷⁰ Підготовлено перелік фондів і книг, обов'язкових при написанні історії міст і сіл, написано розділ «Джерела та їх використання» до обласних вказівок. Особливо плідно трудився заступник директора облдержархіву І. В. Гарнага і як член облредколегії, і як автор семи нарисів, рекомендацій по написанню довідок про села—центри сільрад. Таких довідок згодом працівники архіву підготували 459, або 700 сторінок машинопису. У томі вони зайняли 96 сторінок—14 процентів книги.⁷¹ Фотолабораторія передала облредколегії понад 170 фотодокументів, знайдених у фондах архіву. Великий вклад у формування джерельної бази і написання історії міст і сіл Хмельницької області внесли працівники архіву І. І. Кириченко, А. І. Мамалига, Г. В. Вітряна, Ц. М. Фірштейн, В. С. Ралко.

Не менше зробили архівісти Вінниччини. Вони створили картотеку із 127 тисяч карток, допомогли авторам нарисів і довідок використати 304 фонди 20 архівів.⁷² 8 працівників архівів були залучені до написання нарисів і довідок. Багато зусиль до цього доклали А. М. Бабенко, Е. П. Ковальова, В. І. Кравчук,⁷³

Велику допомогу авторам нарисів і довідок надали бібліотеки. У виявленні друкованих джерел, їх описі, створенні краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату брало участь більш як 5 тисяч бібліотечних працівників різних рівнів і відомств. Вони надали можливість краєзнавчому активу в період підготовки «Історії міст і сіл Української РСР» використати 385 документальних збірників, 1458 одиниць матеріалів преси, більше 2800 офіційних матеріалів-звітів, доповідей, протоколів, повідомлень, 8670 назв наукової літерату-

ри, 5400 статистичних видань та статистичних оглядів, 976 довідників, понад 10 тисяч краєзнавчих видань та матеріалів, більше 500 назв наукових та громадсько-політичних журналів.⁷⁴

У Хмельницькій обласній бібліотеці імені Островського для послуг авторів тому було відкрито краєзнавчу кімнату, в якій зібрано 1400 примірників краєзнавчої літератури, весь комплект «Архива Юго-Западной России», «Подольских епархиальных ведомостей», «Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета», журналу «Экономическая жизнь Подолии». Працівники обласної книгозбірні здійснили 14 виїздів у бібліотеки Ленінграда, Києва, Одеси, Львова, Житомира, створили дві картотеки — систематизовану і географічну — на 13 тисяч карток, переглянули й описали 900 книг. Фондами довідкового апарату бібліотеки скористалися 209 авторів, їм було видано 26080 книг, надано 77 консультацій.⁷⁵ Авторським групам було надіслано 264 списки літератури з окремих питань, зведений список літератури радянського часу на 1393 назви,⁷⁶ видана 391 бібліографічна довідка. З 1960 року почали видаватись бібліографічні покажчики «Література про Хмельницьку область», видруковані ретроспективні покажчики «Історія міст і сіл Хмельницької області» в трьох томах та «Радянська Хмельниччина. Бібліографічний покажчик літератури».⁷⁷ Загалом краєзнавчий каталог обласної бібліотеки склав 33 тисяч карток.⁷⁸

Вінницька обласна наукова бібліотека імені К. А. Тімірязєва відібрала 5 тисяч примірників книг та журналів, у тому числі—1200 дореволюційних видань, виготовила тематичну картотеку, видала тематичний покажчик «Література до написання історії міст і сіл Вінницької області».⁷⁹ Авторським групам був направлений список меморіальних дощок, встановлених у населених пунктах області (описано 28 дощок),⁸⁰ список видатних осіб, які жили і працювали на Вінниччині.⁸¹ На жаль, у цьому документі не знайшлося місця для інформації про видатних краєзнавців-вінничан В. Д. Отамановського, Г. В. Брілінга, котрі зробили дуже багато для збереження історичної спадщини Поділля. Чимало праці до створення краєзнавчо-бібліографіч-

ного апарату доклали В. М. Нестеренко, З. Ф. Погута. Робота по формуванню джерельної бази дала можливість виявити нові матеріали, пробудила інтерес багатьох людей до справ, що творилися за столами українських літописців 60-х років.

Ознайомившись із статтею голови Головної редколегії П. Т. Тронька в газеті «Известия», начальник історичної групи Військово-Морського Флоту кандидат військово-морських наук полковник Н. М. Гречанюк (родом із селища Теплик Вінницької області), наприклад, запропонував свої послуги. Він наголошував на необхідності покращити висвітлення подвигу героїв флоту, бо «Україна—це не тільки земля, суша, а й моря і ріки,—це порти і військово-морські бази, за які йшли вперті, кровопролитні бої, бо тисячі моряків-українців доблесно билися за Україну, і багато з них склали свої голови у водах Чорного і Азовського морів». Зауваження і пропозиції земляка були враховані. Копія листа з вказівкою П. Т. Тронька поліпшити висвітлення морської історії України була направлена на місце.⁸²

Робота над нарисами йшла складно. Строки їх здачі редколегіями не раз зривалися, бракувало досвіду, не вистачало матеріалів.

Хмельницька обласна редколегія проводила наради, інструктажі, підготувала і направила на місце план статті про район, матеріал про досвід Кам'янець-Подільського району по написанню довідок з історії сіл, пам'ятку для районних комісій та авторських груп «Про організацію та методику підготовки нарисів з історії міст і сіл Хмельницької області».⁸³

7 квітня 1966 року за підписом голови обласної редколегії М. І. Мехеди в райони пішов лист про підготовку довідок про населені пункти — центри сільрад, по яких не писалися нариси. Ставилась вимога до 25 квітня, практично за дві неділі, скласти довідку, відповівши на 46 питань, даних у переліку.⁸⁴ Рекомендації по написанню довідок зробив І. В. Гарнага. Він же дав зразок — 2,5 сторінки речень, в які треба було вписати свої дані.⁸⁵

Довідку про с. Михайлівку Дунаєвецького району Хмельницької області, наприклад, склали І. О. Корчин-

ський, Т. С. Уляницький, І. А. Штефурак, підписали голова сільради В. В. Лисак, голова колгоспу І. Г. Камінський.⁸⁶ Отже, навіть цих 2,5 сторінки вимагали кропіткої праці, колективних зусиль і персональної відповідальності за достовірність.

Велику допомогу авторським колективам подавала Головна редколегія. На її вимогу 30 квітня 1966 року було надіслано до Києва 6 нарисів і 29 довідок Кам'янець-Подільського району, 5 нарисів і 19 довідок—Червоногородського. Рецензії допомогли зорієнтуватися в написанні наступних нарисів.⁸⁷

За завданням обласної редколегії доктором історичних наук, професором Кам'янець-Подільського педінституту Л. А. Коваленком був підготовлений нарис про м. Ізяслав, заступником директора облархіву І. В. Гарнагою — про с. Нігин, видруковані окремими брошурами для зразка.⁸⁸

На початку 1967 року був виданий пробний том по Харківській області. Розпочався третій, завершальний період роботи, час остаточної доробки нарисів і довідок, добору ілюстрацій і публікації томів.

Напруга в роботі наростала із місяця в місяць. У січні 1968 року Хмельницька редакційна колегія провела в Кам'янці-Подільському виїзне засідання з участю представників установ, що брали участь у підготовці тома.⁸⁹

4 вересня 1968 року при редколегії було утворено робочу науково-редакційну групу з 9 чоловік на чолі з професором Л. А. Коваленком.⁹⁰ Доценту педінституту І. С. Винокуру було доручено написати археологічну частину нарисів про область. Заново перероблені нарисів про Кам'янець-Подільський, Білогір'я, Вінківці, Дунаївці, Волочиськ, Нову Ушицю, Слауту, Жванець, Летаву, Маків.⁹¹

Головна редколегія вивчила стан підготовки тому про Вінницьку область і заслухала відповідне питання на своєму засіданні. Інформація голови облредколегії А. Ф. Олійника і, особливо, співробітників відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР М. Ф. Котляра та І. М. Шекери засвідчила, що справа рухається повільно і недостатньо організовано. Цілий ряд на-

рисів був незавершений, рукописи про м. Бар і с. Липовець визнані найслабшими.⁹²

Напружена робота йшла і над томом по Хмельницькій області. 16 квітня 1969 року Хмельницька обласна редколегія затвердила рукопис тому і направила до Інституту історії АН України. Всього було подано 58 нарисів, 20 довідок по районах, 441—про села — центри сільських Рад. Матеріали були прорецензовані, обговорені на засіданні відділу історії міст і сіл і з серйозними зауваженнями в першу чергу завідуючого І. С. Слабеєва та відповідального за том наукового працівника Л. В. Олійника повернуті назад.⁹³

Доопрацьований рукопис тому про Хмельницьку область у квітні 1970 року був знову переданий на редагування. Редакційна група (В. Б. Рибка, Л. С. Некрасова, Б. В. Гордієнко, Л. А. Сухих, З. В. Шлапакова) ознайомила з ним, рекомендувала скоротити нариси про область, Дунаївці, Волочиськ, села Лісоводи, Летава та інші. У вересні 1970 року ця група прибула до Кам'янця-Подільського і в облдержархіві провела зустрічі майже з усіма авторами нарисів. Відбулася звірка дат, прізвищ.⁹⁴

5 травня 1971 року стало пам'ятною датою для Хмельницької редакційної колегії. Заслухавши питання «Про рекомендацію до набору тому», вона постановила «всі матеріали, що підготовлені до видання, затвердити і рекомендувати до набору».⁹⁵ 18 травня 1971 року том був підписаний до друку, а наступного 1972 року — побачив світ. У ньому вміщено 50 нарисів про міста, районні центри і села, 459 довідок про центри селищних і сільських Рад, 276 фотоілюстрацій, 22 карти, 12 кольорових вклейок. Обсяг тому склав 76 друкованих аркушів, тираж—15 тисяч примірників.⁹⁶

Вінницькому авторському активу на заключному етапі подавала допомогу редакційна група УРЕ — В. Х. Косян, О. П. Вержбицька, І. Р. Дурнев, Н. П. Кот, М. Д. Семенчук. Редагування зайняло 11 місяців. 20 серпня 1971 року том був схвалений, 11 січня 1972 року підписаний до друку. Цього ж року п'ятнадцяти-тисячний тираж обсягом 84,42 друк. аркушів дійшов до своїх читачів. Том умістив 55 нарисів, 601 довідку, 296 фотоілюстрацій, 32 карти, 12 кольорових вклейок.⁹⁷

1974 року вийшов останній том — по Кримській області. Робота над «Історією міст і сіл Української РСР» завершилася. Друк здійснила Харківська книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе. Двадцятишеститомник умістив 1341 нарис, 8319 довідок, 9116 фотографій і малюнків, 318 кольорових і чорно-білих вклейок, 620 карт і картосхем.⁹⁸

Видання отримало високу оцінку як у країні, так і за рубежом, 1976 року відзначене Державною премією. Близько 100 чоловік удостоїлись високих нагород, почесних звань.⁹⁹

«Історія міст і сіл Української РСР» знайшла високу оцінку зарубіжних істориків. Вони визнали високий рівень розвитку краєзнавства в Україні, започаткування нового напрямку в українській історіографії і пов'язували це явище з іменем академіка НАН України П. Т. Тронька, голови Головної редколегії видання, вклад якого 1976 року відзначено Державною премією СРСР. Петро Тимофійович уважно стежив за ходом підготовки Вінницького і Хмельницького томів історії міст і сіл, подавав організаційну і методичну допомогу, тримав тісний контакт з головами обласних редколегій А. Ф. Олійником, М. І. Мехедою, їх помічниками Г. А. Лютвортом, Д. М. Галаєм. У своїх працях «Летопись дружбы и братства», «Шляхами народного подвигу» високо оцінив вклад подолян у видання двадцятишеститомника.

У робочому кабінеті П. Т. Тронька є полиця томів «Історії міст і сіл Української РСР» з пам'ятними надписами. Висловлюючи вдячність Голові Головної редколегії за постійну допомогу і підтримку, хмельничани, зокрема, написали: «Шановний Петро Тимофійович! На знак глибокої поваги даруємо Вам книгу, в якій розповідається про героїчне минуле і сучасне орденоносною Хмельниччини». Відповідний запис є у томі Вінницької області.

Видатний учений і державний діяч, доктор історичних наук, професор, академік Національної Академії наук, завідуючий відділом Інституту історії України НАН України, голова Всеукраїнської спілки краєзнавців, Заслужений діяч науки і техніки України Петро Тимофійович Тронько вніс помітний вклад у вивчен-

ня минулого українського народу, справив благотворний вплив на розвиток історичної науки всіх регіонів України, у тому числі — Поділля.

У його біографії є такий рядок: «У ніч з 2 на 3 липня 1941 року біля Залісецького лісу, що в Дунаєвецькому районі на Хмельниччині, попав під сильне вороже бомбардування, зазнав перших військових випробувань». Це було перше знайомство з Поділлям, яке ледь не вартувало життя. Учасник Великої Вітчизняної війни Петро Тимофійович Тронько пройшов фронтовими дорогами від західного кордону до Сталінграда, а звідти—до Києва, в який вступив у перших рядах визволителів, нагороджений 9 орденами, 16 медалями, але це перше бойове хрещення запам'ятав найсильніше. У 1994 р., через 49 років, він побував у Залісцях, на місці, де пролилась кров його однополчан, на землі, яка і для нього могла стати межею між минулим і майбутнім.

У 1961—1978 рр., будучи заступником Голови Ради Міністрів Української РСР, не раз був у Хмельницькій, Вінницькій областях, подавав допомогу у вирішенні самих різноманітних справ. У санаторії Міністерства оборони «Хмільник», що в м. Хмільник на Вінниччині, є пам'ятна плита про заснування 1970 року санаторного парку головним лікарем Д. Т. Тронько. Левову долю зусиль до облаштування цієї пам'ятки природи доклав і Петро Тимофійович.

Очолюючи в 1967—1988 рр. Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури подав допомогу в збереженні і реставрації Кам'янецької та Меджибізької фортець, дослідженні ставки Гітлера під Вінницею і встановленні пам'ятника розстріляним полоненим, що будували її, у відкритті пам'ятників М. О. Некрасову в Немирові, В. П. Затонському — у Хмельницькому, У. Кармалюку — в Летичеві, реставрації будинку Пестеля в Тульчині.

Свого часу, у період воєнничого походу проти церков і соборів, схвалив ідею збереження унікальної пам'ятки церковного зодчества — Маківської церкви на Дунаєвеччині, її реставрації і перетворення в картинну галерею. З відкриттям галереї побував у Макові, допо-

міг поповнити виставочні експозиції полотнищами відомих художників. Так була врятована від знесення ще одна пам'ятка архітектури. Сьогодні Маківська церква використовується за призначенням.

П. Т. Тронько — автор більше 500 наукових робіт, у тому числі — десяти монографій. У книзі «Подвиг твоїх батьків» він торкається подій Великої Вітчизняної війни в нашому краї, становлення Проскурівського партійно-комсомольського підпілля на чолі з Храновським, боротьби підпільних комсомольських організацій Городоцького, Меджибізького, Сатанівського районів Кам'янець-Подільської області, Літинського — Вінницької проти фашистських окупантів, показує героїзм підпільника офіцера Порфирія Цапка з Сатанова, учителя Федора Цісаря з Турчинець, самопожертву їх матерів, які загинули, не видавши місцезнаходження синів. У монографії — розповідь про партизанське з'єднання Одухи, Кузовкова на Славутчині, участь подолян Маші Пилипчук, Івана Солодковського, Василя Порики та Василя Колесника в Русі Опору у Франції, подвиг комбата Івана Тоткайла у врятуванні Риги від зруйнування фашистами.¹⁰⁰

Остання праця автора «Краєзнавство у відродженні духовності і культури. Проблеми і перспективи» відбиває також краєзнавчий пошук подолян, їх місце в духовному відродженні України.

Академік П. Т. Тронько брав участь в організації і відкритті Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування. Підготував ряд науковців з числа подолян. Серед його вихованців докторант Л. В. Баженов, кандидати історичних наук В. С. Прокочук, В. О. Савчук.

Петро Тимофійович — організатор шести Всеукраїнських наукових конференцій з питань історичного краєзнавства, очолював оргкомітет п'ятої конференції, що проходила восени 1991 року в Кам'янці-Подільському, відкривав її, виступав з доповіддю. Брав участь у науково-практичній конференції «Поділля в роки Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.» (м. Дунаївці, 1992 р.).

Як голова Всеукраїнської спілки краєзнавців був на установчих зборах істориків-краєзнавців Дунаєвецького

району, благословив створення нової районної організації ВСК, дав настанови.

У зв'язку з 70-річчям українського краєзнавства близько 50 істориків були відзначені різними нагородами, у тому числі професору Кам'янець-Подільського педінституту І. С. Винокуру було присвоєно звання Почесного члена Всеукраїнської спілки краєзнавців, ректору цього інституту професору А. О. Копилову і завідуючому Дунаєвецьким райвідділом освіти, голові районної організації ВСК — Заслуженого працівника народної освіти України. Відзнак удостоїлись голова Хмельницької обласної організації ВСК І. Т. Буб'яков, активісти краєзнавчої справи Л. В. Баженов, С. С. Оліневич, В. О. Соха.

Із завершенням багатотомника розпочався новий етап його впливу на розвиток історичного краєзнавства, виховання трудящих.

У «Вінницькій правді», «Радянському Поділлі», в районних та багатотиражних газетах були вміщені нариси і довідки про населені пункти Гайсинського, Ілнеського, Мурованокуриловецького, Теплицького, Шаргородського районів Вінницької та міста Шепетівка, Полонне, Городок, Слаута, селища міського типу Вінківці, Гриців, Понінка, Ярмолинці Хмельницької області. Нарис про село Нігин Кам'янець-Подільського району з'явився в «Архівах України».¹⁰¹ Не менший вплив на патріотичні почуття мало обговорення нарисів і довідок на зборах колективів.

Зріс краєзнавчий актив, число цінителів історії — літописців рідного краю. Тільки в Хмельницькій області до підготовки тому було залучено близько 5 тисяч чоловік, з яких 71 процент — учителі, близько 10 процентів — учені, архівісти, працівники музеїв, бібліотек.¹⁰² Якраз у цей період розпочалася краєзнавча діяльність С. К. Гуменюка, відомого Подільського дослідника, І. А. Стасюка, І. І. Сохатюка, С. С. Оліневича, В. І. Сохи, І. Т. Буб'якова. Авторами нарисів стали викладачі Кам'янець-Подільського педагогічного інституту М. Ф. Александра, Л. В. Баженов, І. С. Винокур, А. П. Гаврищук, І. С. Зеленюк, Л. А. Коваленко, А. О. Копилов, Б. М. Кушнір, Ф. П. Лаптін, А. Ф. Су-

ровий, Ю. Н. Скринник, О. Л. Степенко, Д. В. Ярош — з Хмельницького інституту побутового обслуговування, В. М. Голєв — з Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту, І. В. Гарнага, А. І. Мамалига — з облархіву, журналіст І. П. Гасюк та інші,¹⁰³

Близько 2 тисяч науковців та краєзнавців були залучені до написання тому про Вінницьку область.¹⁰⁴ Добре попрацювали комісії Гайсинська (голова П. Д. Косенко), Мурованокуриловецька (І. Д. Богуцька), Чечельницька (Д. Н. Старий).¹⁰⁵

У ході написання історії міст і сіл України почали з'являтися нові краєзнавчі формування. 1963 року на базі Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту засновано Кам'янець-Подільський відділ Географічного товариства, яке очолив доцент М. М. Бабанський,¹⁰⁶ 22 лютого 1964 року за ініціативою Кам'янець-Подільського педінституту, Хмельницького обласного краєзнавчого музею, Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника, обласного державного архіву створено історико-краєзнавче товариство, яке очолили І. С. Винокур, С. К. Гуменюк.¹⁰⁷

1965 року на базі Кам'янець-Подільського педагогічного інституту були започатковані подільські історико-краєзнавчі конференції, на яких обговорювались актуальні питання історії краю, доповіді і повідомлення з найважливіших проблем краєзнавства.¹⁰⁸ Ще в час роботи над томом «Хмельницька область» було проведено три конференції, заслухано 183 доповіді і повідомлення, видано 8500 примірників тез обсягом 34 друкованих аркуші.

8—9 червня 1972 року відбулася перша Вінницька історико-краєзнавча конференція. Її скликали педагогічний інститут, краєзнавчий музей, обласні організації товариств «Знання та охорони пам'ятників історії і культури». На пленарному та секційних засіданнях було заслухано 102 доповіді та повідомлення з історії, археології, економіки, етнографії та фольклору, літературознавства. Учасники конференції оглянули трипільське поселення Кліщів і Немирівське скіфське городище, внесли

пропозиції про дальше їх вивчення з метою створення археологічного комплексу.¹⁰⁹

Робота над «Історією міст і сіл Української РСР» дала поштовх виданню історико-краєзнавчої літератури. Якщо 1964 року в Україні було випущено 85 назв книг, то 1966 року—вже 160. Тільки з історії міст і сіл, фабрик і заводів протягом 1962—1974 рр. видано 161 книгу.¹¹⁰ А взагалі, у 60—70 роках у республіці вийшло 700 назв краєзнавчої літератури загальним тиражем більше 20 млн. примірників.¹¹¹

За матеріалами, зібраними в процесі підготовки тому «Хмельницька область» був підготовлений ряд монографій, методичних посібників.¹¹²

Чимало авторів нарисів та довідок продовжили розробку краєзнавчих тем і захистили дисертації. Матеріали з історії Поділля обрали темами докторських дисертацій І. С. Винокур, О. М. Приходнюк, В. А. Смолій, В. І. Тищенко, П. Ф. Щербина, кандидатських — О. І. Андрушко, Л. В. Баженов, В. П. Воловик, С. К. Гуменюк, П. С. Григорчук, А. Л. Зінченко, О. М. Завальнюк, А. Ф. Суровий, А. М. Тростогон, О. Т. Щур, всього — більше 200 дисертантів.¹¹³

На основі зібраних матеріалів ще в час творення 26-томного літопису було відкрито 196 громадських музеїв на 1.5 млн. експонатів, 2089 музейних кімнат.¹¹⁴ Кількість державних музеїв збільшилася із 132 у 1960 році до 147 — у 1970 р.¹¹⁵

У цей період на Хмельниччині були відкриті музей Дунаєвецької суконної фабрики (1968 р.), історії села Макова Дунаєвецького району (1970 р.), на Вінниччині — музей Степана Руданського в с. Хомутиці Калинівського району (1969 р.). Кількість громадських музеїв на Хмельниччині за десятиріччя активної роботи над історією міст і сіл зросла вдвоє і склала 1975 року—117, у Вінницькій області—500. Методичну допомогу їм подавали 3 державних музеї в Хмельницькій області, 17 — у Вінницькій.¹¹⁶

Підготовка багатотомної історії відіграла важливу роль в удосконаленні форм охорони пам'яток історії і культури, їх пропаганди. Були створені обласні і районні організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Разом з тим, сам багатотомник не позбавлений недоліків. На його зміст наклав відбиток принцип партійності, класового підходу. Слабо розкрита козацька доба — важливий етап української історії, багатоплановість і складність процесів, що проходили в Україні 1917—1920 рр., у період колективізації. Зовсім не висвітлені голодомор 1932—1933 рр., репресії 20—30-х, 50—60-х років. Час дав нові матеріали з історії Поділля так званої монгольської доби, його перебування в складі Литви, Польщі, взаємозв'язок церковної і народної культур. Все це вимагає на перший план серед інших монументальних історичних досліджень поставити доопрацювання і перевидання «Історії міст і сіл України».

* * *

Оглядаючи післявоєнний краєзнавчий процес на Поділлі, неможливо не помітити:

— що проходив він у складній обстановці. Ще свіжими в пам'яті тогочасників були репресії проти істориків-учених та краєзнавців. Великих втрат закладам науки і культури, кадрам завдали війна 1941—1945 рр., окупація, повоєнна розруха і голод;

— краєзнавча робота в 40—50 роках ледь жевріла в закладах освіти, культури, архівах, музеях. «Безпечною» темою була Велика Вітчизняна війна, героїзм радянських людей в тилу і на фронті. Ці матеріали нагромаджували архіви, бібліотеки, на їх основі оформлялися експозиції музеїв, читалися лекції, доповіді, захищалися дисертації, видавалися книжки;

— з другої половини 50-х років поступово почав відступати шок, завданий репресіями, у краєзнавчий рух втягувалося нове, повоєнне покоління дослідників-працівників бібліотек, музеїв, архівів, учителів, викладачів вузів, розвивалася пам'яткоохоронна робота. На сторінках газет і журналів почали з'являтися нариси з історії окремих населених пунктів, фабрик і заводів;

— поворотним пунктом у розвитку подільського краєзнавства стала підготовка і видання історії міст і сіл Вінницької та Хмельницької областей, що ввійшли до 26-томника «Історія міст і сіл Української РСР».

Роки праці над томами згуртували кількатисячний загін пошуковців, учених і аматорів, сприяли розвитку архівної, музейної, бібліотечної справи, пам'яткоохоронної роботи;

— у той же час ініціативу і творчість дослідників сковували ідеологічні догми, в архівах і далі залишалися недоступними фонди, що стосувалися визвольних змагань українського народу 1917—1920 рр., колективізації, голодомору 1932—1933 рр., сталінських репресій. Це накопичувало так звані «білі плями» в історичних виданнях, породжувало постійні запити читачів, недовіру до істориків-краєзнавців, вимагало відкриття заборонених тем.

2. НАЙВАЖЛИВІШІ НАПРЯМИ КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ В 70-х — НА ПОЧАТКУ 90-х РОКІВ

У 70—80 — на початку 90-х рр. дальшому розвитку краєзнавчого процесу сприяли:

— зростання освітнього рівня народу, збільшення кількості осіб з вищою, середньою спеціальною та загальною середньою освітою;

— використання державними органами краєзнавства, музейної, пам'яткоохоронної, культурно-освітньої роботи для патріотичного виховання трудящих;

— викриття застійних явищ в соціально-економічному житті, розпаду союзної держави, утворення незалежної України, розв'язання складних проблем національно-культурного відображення;

— досвід дванадцятилітньої роботи над «Історією міст і сіл Української РСР». 1979 року за рішенням Президії АН УРСР в Інституті історії АН УРСР був створений відділ та наукова рада по координації історико-краєзнавчих досліджень, 1990 року — Всеукраїнська спілка краєзнавців, діяльність яких позитивно вплинула на розвиток як наукового, так і громадського краєзнавства.

У цей час дальшого розвитку набула мережа музеїв — важливих осередків краєзнавства, удосконалювались існуючі, з'явилися нові форми музейної роботи.

1977 року в с. Марківці Теплицького району на

Вінниччині був відкритий меморіальний музей М. Д. Леонтовича.¹¹⁷ 1978 року в Україні вже діяло 149 державних і 3 тис. народних музеїв, біля 20 тис. музейних кімнат. Вони зосередили 5 млн. експонатів. Протягом року їх оглянуло біля 30 млн. відвідувачів.¹¹⁸ Кількість державних музеїв за десятиліття (1970—1980 рр.) зросла на 20 — із 147 до 167.¹¹⁹

Оновився після капітального ремонту та реконструкції Вінницький обласний краєзнавчий музей. Його експозиційна площа зросла більш як у шість разів і склала понад 2400 квадратних метрів — 20 експозиційних, виставочний та лекційний зали.¹²⁰ На початку 80-х років музей взяв під опіку на правах відділів Меморіал революційної і бойової слави Вінниці, музей декоративно-прикладного мистецтва, Тульчинський музей П. І. Пестеля, Тиврівський краєзнавчий музей, музей Героя Радянського Союзу і національного героя Франції Василя Порика в с. Порик Хмельницького району.

Провідна роль серед музейних закладів Хмельниччини належала Кам'янець-Подільському історичному музею-заповіднику. Понад 90 тисяч його експонатів розташовувались у п'яти приміщеннях. 1982 року тут відкрився художній відділ.¹²¹ 1985 року кількість експонатів досягла 94 тисячі, що дало можливість перевести музей у другу категорію.¹²² Підвищився інтерес до музею з боку відвідувачів, кількість яких зросла від 119 тисяч у 1970 році—до 275 тисяч у 1987-му.¹²³ Там виховалася плеяда музеєзнавців — Г. М. Хотюн, Т. А. Сис, Н. К. Козлова, О. П. Кисельова, С. Е. Баженова, В. П. Соловей, Л. П. Станіславська, Л. І. Кучугура,—яка справляла помітний вплив на краєзнавство південної частини області. Музей має бібліотеку на 20 тис. книг, яку очолює активний популяризатор краєзнавчої спадщини Поділля В. М. Вінюкова.

У гіршому становищі опинився Хмельницький краєзнавчий музей. Протягом свого існування він зазнавав неодноразових реконструкцій, у роки Великої Вітчизняної війни був знищений, а тому формувався практично заново. 1955 року отримав більше за площею приміщення. Але за постановою облвиконкому 19 травня 1971 року був закритий на реконструкцію. 1979 ро-

ку будинок музею, як непридатний, був знесений. Фонди частково перевезені до Меджибізького музею, решта — у приміщення по вулиці Гагаріна, 16.¹²⁴ Тому працівники музею зосереджували головну увагу на зборі експонатів (1976 року їх було зібрано 1547, 1977 р. — 2091, 1978 р. — 2201, 1979 р. — 1751, 1980 р. — 969),¹²⁵ наданні методичної допомоги Меджибізькому музею та художньо-меморіальному музею Г. С. Верейського в тематичному плануванні експозицій, організації виїздів автомузею, вагон-музею, читанні лекцій, виступах у пресі з краєзнавчими матеріалами. 1980 року було опубліковано 16 статей. На 1 вересня 1980 р. у Хмельницькій області діяло також 10 районних громадських музеїв.¹²⁶

1982 року ЦК КПРС прийняв постанову «Про поліпшення ідейно-виховної роботи музеїв», що, безумовно, стимулювало розвиток музейної справи. Тоді в Хмельницькій області діяло три державних музеї — обласний краєзнавчий з відділами — Шепетівським, Меджибізьким, Волочиським історичними музеями, Хмельницьким художньо-меморіальним музеєм Г. С. Верейського, Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник, Шепетівський музей Миколи Островського.¹²⁷ Обласний краєзнавчий музей знаходився в тимчасовому приміщенні. Йшло оформлення Віньковецького, Старокостянтинівського, Чемеровецького і Дунаєвецького районних музеїв.¹²⁸ Діяв 351 музей на громадських засадах, у тому числі 10 народних.¹²⁹ Музей історії с. Лісоводи Городоцького району розміщувався в 6 залах, в селищі Смотрич та с. Підлісний Мукарів Дунаєвецького району — в окремих приміщеннях. Однак, більшість музеїв займала, як правило, одну кімнату. Методичний відділ обласного музею розробив ряд посібників, рекомендацій на допомогу їм. Проводились екскурсії, тематичні вечори, зустрічі. Музейними працівниками було прочитано 3518 лекцій і проведено 2335 різних масових заходів.¹³⁰

У Вінницькій області 1986 року функціонувало 6 державних,¹³¹ 628 громадських музеїв та музейних кімнат, 14 з яких мали звання народних.¹³²

1987 року, після 17 років поневірян, у пристосованому приміщенні відкрив власні експозиції Хмельницький обласний краєзнавчий музей. Однак і це помешкання — тісне, фонди збереження ютяться в сирих напівпідвальних кімнатах, питання про обласний музей у Хмельницькому не знято з порядку дня. На 1 січня 1992 року в області діяло 315 громадських музеїв і музейних кімнат, 163 з яких розміщувалися в закладах освіти. 13 музеїв носили звання народних. Йшла паспортизація громадських музеїв. Наказом № 185 від 30 грудня 1991 року по Хмельницькому обласному управлінню культури 66 з них були зняті з обліку.¹³³

З проголошенням незалежності України розпочалося національно-культурне відродження, повернення до власної історії, раніш забороненого пласту національних обрядів, традицій. У цих умовах музейні заклади почали вивчення тих сторінок історії краю, які донедавна були «білими плямами», збір нових матеріалів і переобладнання експозицій.

Хмельницький обласний краєзнавчий музей виробив перспективний план розвитку власної бази, оновлення експозицій підпорядкованих йому відділів. Зокрема, Волочиський музей має формувати експозицію, що відіб'є історію прикордонної території, Дунаєвецький — археологію та історію культури Поділля, Меджибіж — історію фортеці, етнографію краю, Самчики — історію садово-паркової архітектури, Славута — історію підпільно-партизанського руху, Слобідка Шеліхівська — життя і творчість на Поділлі Анни Ахматової, Старокостянтинів — історію міста, Шепетівка — історію молодіжного руху.¹³⁴ Оскільки недалеко та й більш віддалене минуле краю потребує певного забезпечення експонатами, яких, на жаль, бракує, ухил береться не на цілісний показ, а на висвітлення окремих проблем, в першу чергу, — фольклорно-етнографічного характеру. 27 серпня 1992 року Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник відкрив експозиції саме такого плану.

Музеї стали активними учасниками й організаторами різних краєзнавчих конференцій. Сьома Вінницька обласна краєзнавча конференція була присвячена

70-річчю краєзнавчого музею. У Кам'янці-Подільському в 1990 році відбулася наукова конференція з нагоди 100-річчя заснування історичного музею-заповідника. Конференції підсумували наслідки практичної діяльності, узагальнили досвід музейного будівництва на Поділлі. 1993 року Хмельницький обласний музей провів конференцію з приводу 60-річчя голодомору 1932—1933 рр.,¹³⁵ Вінницький — присвячену 100-річчю від дня народження видатного краєзнавця Поділля, репресованого в 30-і роки, Валентина Дмитровича Отамановського.¹³⁶

В умовах, коли в селах, на підприємствах не існує осередків Всеукраїнської спілки краєзнавців, зникли одні й послабили свій вплив інші чинники, громадські музеї стали своєрідними центрами краєзнавства на місцях. Таку роль виконують музей Мелетія Смотрицького в смт. Смотрич на Хмельниччині, М. П. Стельмаха — у Дяківцях, краєзнавчий музей с. Яромирка Городоцького району Хмельницької області, створений 1958 року і очолюваний М. В. Підкуймухою. Продовжується робота по створенню музеїв відомих подолян. Музеї письменників Івана Сварника та Володимира Бабляка обладнані в селах Лисогірка та Великий Жванчик Дунаєвецького району. 27 серпня 1993 року, у день святкування 500-річчя м. Хмельницького, відкрито музей «Літературна Хмельниччина».

У той же час ряд раніш створених музеїв занепадає. Це стосується музею Степана Руданського в с. Хомутинці Калинівського району Вінницької області. За 3 місяці до 160-річного ювілею письменника там протікав дах, у кількох місцях обвалилася стеля. Велику незручність для відвідувачів складає режим, за якого у вихідний день — неділю музеї закриті. Відчувається недостатнє фінансування, організаційно-методичне керівництво музеями, слабкий контроль їх діяльності з боку органів культури.

Велику краєзнавчу роботу ведуть пам'яткоохоронні організації. Ще з другої половини 40-х років громадськість ставила перед урядом питання про утворення республіканського пам'яткоохоронного органу. 28 серпня 1965 року Рада Міністрів УРСР прийняла постанову про створення Добровільного товариства охорони

пам'яток історії та культури Української РСР. У грудні наступного року відбувся його установчий з'їзд, затверджено статут. Першим головою правління товариства був обраний директор Інституту історії АН УРСР професор К. К. Дубина, з 1967 по 1988 рік його очолював академік П. Т. Тронько, з 1988-го головує академік П. П. Толочко.¹³⁷

1966 року створена Хмельницька обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії і культури (УТОПІК). 30 листопада 1966 року Вінницька установча конференція, що зібрала 96 делегатів і стільки ж запрошених,¹³⁸ обрала правління та президію з 11 чоловік. Головою правління став відомий краєзнавець професор Василь Митрофанович Борщевський, заступниками — краєзнавці Й. О. Бугацький, І. І. Заєць, Л. О. Сахневич, утворено 7 секцій. Вже через 2 місяці обласна організація зареєструвала 347 пам'ятників. У числі перших акцій — виділення коштів на бюст Руданського і його музей в с. Хомутинцях, пам'ятник І. Гонті в с. Гонтівці Могилів-Подільського району.¹³⁹

Новоутворені органи головним завданням поставили виявлення, збереження, охорону і популяризацію пам'ятників історії та культури, що складає один з важливих напрямів краєзнавчої роботи.

Вінницькі пам'яткоохоронці протягом першого десятиліття поставили під державну охорону 515 пам'ятників, виділити 0,5 млн. крб. на будівництво 150 пам'ятників.¹⁴⁰ На 29 березня 1974 року 515 тисяч членів товариства були об'єднані в 3 тисячі первинних організацій.¹⁴¹

Активісти УТОПІК зробили немало для виявлення та вивчення пам'яток історії Великої Вітчизняної війни, встановлення імен загиблих воїнів. З цією метою використовувалися різноманітні форми роботи, зокрема, — рух слідопитів.

Перший загін слідопитів на Хмельниччині виник 1964 року, напередодні 20-річчя Перемоги, у Красилівській СШ № 1 і нараховував 25 піонерів 1972 року слідопитів вже налічувалося 327. Вони відшукали 36 сімей загиблих, зав'язали з ними листування, а з 32 — провели зустрічі.¹⁴²

У 1971—1972 навчальному році в школах Вінницької області діяло 3600 експедиційних загонів, які вивчали і описували бої полків Б. Хмельницького, І. Богуна, М. Кривоноса, Д. Нечая, відшукували імена загиблих у Великій Вітчизняній війні.¹⁴³ Слідопити с. Михайлівського Шаргородського району встановили імена 205 загиблих воїнів, за що отримали подяку Міністра оборони СРСР.¹⁴⁴ Група «Пошук» Вінницького педінституту зібрала дані про більш, ніж тисячу загиблих воїнів. У травні 1986 року на Меморіалі Слави міста були викарбувані їх імена. 80 родин одержали повідомлення про місце поховання.¹⁴⁵

За більш як чверть століття своєї діяльності організації та активісти УТОПІК (на грудень 1991 року ця добровільна організація нараховувала 15 млн. чоловік, об'єднаних у 69 тис. первинних осередків) добилися взяття на державний облік 121500 пам'ятників.¹⁴⁶

Плідною роботою відзначена діяльність більшості з 3340 первинних організацій товариства охорони пам'яток Хмельниччини, 640 тисяч їх членів.¹⁴⁷ За 25 років існування товариства колективні члени витратили на пам'яткоохоронство 2,5 млн. крб., споруджено і реконструйовано 1500 пам'яток. Проведена велика просвітня робота: прочитано близько 250 тисяч лекцій про пам'ятники та пам'ятні події Хмельниччини, проведено 3 тисячі науково-практичних конференцій, 200 тисяч тематичних вечорів, 300 тисяч зустрічей біля пам'ятників, видано 55 плакатів, 35 буклетів, 28 методичних посібників, 10 книг тиражем понад 700 тисяч примірників. Регулярно ведеться обласний радіожурнал «Пам'ять», де учасниця Великої Вітчизняної війни О. О. Савчук із знанням справи веде рубрику «Радіо-меморіал — «Всіх поіменно».¹⁴⁸

Активними організаторами і учасниками пам'яткоохоронної роботи виступали голова обласної організації УТОПІК А. А. Городецька, заступник голови І. Т. Буб'яков, члени правління С. К. Гуменюк, І. С. Винокур, І. А. Стасюк, М. В. Макухін, Е. П. Дмитришен та інші.

За цей же період понад 600 тисяч вінницьких пам'яткоохоронців, об'єднаних у 3502 первинних організації

взяли під охорону 3700 пам'ятників і пам'ятних знаків, витратили на будівництво і реконструкцію пам'ятників більше 3 млн. крб., біля 2 тисяч пам'ятників і пам'ятних знаків встановлено на честь Великої Вітчизняної війни.¹⁴⁹

За ініціативою та участю обласної організації встановлено пам'ятники Марку Вовчку, Степану Руданському, декабристу Павлу Пестелю, відкрито музеї Марку Вовчку, С. Руданському, Ю. Смоличу, М. Трублаїні, Я. Шпорті, «Літературна Немирівщина», музей авіації у Вороновиці.¹⁵⁰

Активно діяла секція пам'яток літератури, фольклору та етнографії, очолювана доцентом Вінницького педінституту А. М. Подолинним. Вона організовувала експедиції для вивчення і збору пам'яток етнографії і фольклору, об'єднала десятки ентузіастів, серед яких Ганна Максимівна Яремчук, збирачка і виконавець народних пісень, Володимир Максимович Перепелюк, кобзар, протягом 26-ти років учасник Державного народного хору ім. Г. Верьовки, автор близько 100 пісень та дум, ряду книг, Євдокія Василівна Горб, учителька. Зібрані нею фольклорні шедеври ввійшли до збірника «Народные песни Белгородской области», «Зацвіла калина», «Колядки та щедрівки», «Жартівливі пісні», «Танцювальні пісні», а також стали основою написаних нею повістей «Тривожна юність», «Не здаюсь!», «Світи, моя зоре», «Незримий поєдинок», «Хлопець з Вільшанки». Марія Оксентіївна Руденко, майстер народної творчості, заслужений працівник культури УРСР, Володимир Петрович Вовкодав, збирач фольклору про Устима Кармалюка.¹⁵¹

У Вінницькому обласному архіві зберігаються особові фонди збирачів УНТ (більше 1300 справ) Є. В. Горб, М. О. Руденко, М. В. Рябого, А. А. Присяжнюк.¹⁵² Особовий фонд Є. В. Горб, наприклад, нараховує 1071 справу, де сконцентровані документи і матеріали за 1904—1987 рр., понад 100 спогадів, біля 500 пісень, 400 прислів'їв і приказок, 50 легенд і бувальщин.¹⁵³

Секція пам'яток археології (керівник І. І. Заєць) паспортизувала майже 1500 поселень, городищ і кур-

ганів, добилася встановлення на багатьох із них охоронних знаків. 1984 року археологи відкрили поховання сарматського вождя (I ст. н. е.) біля села Пороги Ямпільського району, 1986 року розкопали чудові вироби епохи бронзи XII—IX ст.ст. до н. е. Експоновані обласним краєзнавчим музеєм вони привернули увагу гостей та жителів міста Вінниці, яке 18—19 вересня 1993 року відзначало своє 630-річчя.¹⁵⁴

На Вінниччині близько 300 архітектурних пам'яток, які складають симфонію в камені, є «застиглою музикою», «очима епохи». Антирелігійна п'ятирічка 1932—1937 років та й наступний період так званого воєнного атеїзму завдали великої шкоди витворам церковної архітектури. Сьогодні чимало виправлено, ряд церковів і костьолів відновлено на попередніх фундаментах, відреставровано. Але в кризовий період розвитку України залишилися поза увагою чимало унікальних архітектурних пам'ятників, зокрема фамільний костьол зі склепом для поховань магнатів Потоцьких у с. Печери Тульчинського району, палац Ланге XVIII ст. у с. Нападівка Липовецького району, не завершена реконструкція приміщень Потоцьких у Тульчині та ряд інших.

У нових політичних умовах в організаціях УТОПІК відбуваються складні процеси. Важке економічне становище, переоцінка цінностей, що проходить у свідомості людей, різко знизили кількість організацій і членів УТОПІК.

Розпочалася війна пам'ятників. У Тульчині та Дунаївцях вона вилилася в осквернення пам'ятників радянських часів, знос пам'ятників В. І. Леніну в Хмельницькому та Кам'янці-Подільському.

Тому головна рада Українського товариства охорони пам'яток історії і культури шукає засіб оновлення форм, змісту і напрямів роботи. Третій пленум головної ради 20 грудня 1991 року розглянув питання про роль пам'яткоохоронців у національно-культурному відродженні. Створено Центр пам'яткознавства, відновлено журнал «Київська старовина», діє секція «Некрополі України», експедиція «Січі Запорізькі», здійснюються заходи по увічненню жертв сталінських репресій та голодомору 1932—1933 рр.¹⁵⁵

У Хмельницькій та Вінницькій обласних організаціях робиться спроба відкрити виробничі структури, розгорнути видавничу діяльність. У пошуку виходу з становища — відповідальний секретар Вінницької обласної організації Л. П. Ящук. За цих обставин продовжується робота по виявленню, вивченню та увічненню історичних подій та героїв, а отже—дослідженню історії краю.

У Вінниці секція пам'яток історії, очолена професором М. М. Кравцем, розробила програму «Часи козацькі», закликала громадськість до збору коштів на спорудження пам'ятників та пам'ятних знаків у селах Красному Тиврівського району, Стіні Томашпільського району, Івану Богуну — у м. Вінниці, Данилу Нечаю — у смт Брацлаві, меморіальних дощок у Барі і Буші.¹⁵⁶ Ведеться робота над томом зводу пам'яток історії та культури, видано методичні та документальні матеріали до нього.¹⁵⁷

Здійснюють перебудову Хмельницькі пам'яткоохоронці. З участю обласної організації 1990 року відкрито курган козацької слави на місці Пилявської битви в Старосинявському районі, пам'ятник жертвам голодомору — у с. Вихривці Дунаєвецького району.

У Вінниці при історико-краєзнавчому товаристві «Поділля» виникла організація «Меморіал» і повела роботу по увічненню пам'яті жертв сталінських репресій.

Покращується робота архівів Поділля, використання їх фондів — важливої джерельної бази краєзнавства.

У сховищах Державного архіву Вінницької області — біля 5 тисяч фондів на 900 тисяч справ, 220 тисяч фотодокументів, більше 100 фонодокументів, 70 особових фондів. Здійснено мікрофотокопіювання більше 20 тисяч справ, виготовлено 3 млн. негативів.¹⁵⁸ Нині Державний архів Хмельницької області має понад 1,6 мільйона одиниць зберігання, особові фонди письменників В. П. Беляєва, В. М. Баженова, художників В. К. Розвадовського, Д. І. Брика, С. В. Кукурузи, генерала І. С. Осліковського, краєзнавців Ю. Й. Сіцинського, С. К. Гуменюка.¹⁵⁹ І все ж, нам здається, робота по формуванню особових фондів

славетних земляків тут проводиться явно недостатньо. Взяти хоча б краєзнавців Поділля, яких за даними Л. В. Баженова, нараховується 692.¹⁶⁰ Який клад знаходиться в їх домашніх архівах! Відсутні в архіві фонди обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, обласної письменницької організації.

В арсеналі архівістів є чимало цікавих форм використання і популяризації фондів, а отже — проведення краєзнавчої роботи. Це екскурсії, виставки, зустрічі, лекції, виступи в пресі, по радіо, допомога в оформленні музейних експозицій, робота з листами і зверненнями трудящих.

Цінну роботу по накопиченню спогадів провів Державний архів Літинського району Вінницької області. Завідуюча Н. М. Черниш разом з редакцією місцевої газети відкрили рубрику «Коллективна книга-правдою відтворимо історію». Надіслані читачами матеріали публікувались у газеті і лягли у фонди архіву. Випускникам Літинської середньої школи № 1 надана можливість на базі архівних документів готувати реферати, повідомлення з різних питань.¹⁶¹

Історією стала участь радянських воїнів в афганських подіях. 2632 юнаки Вінниччини виконували там військовий обов'язок, 123 — загинули. Збір листів, спогадів, фотографій, посвідчень, віршів, малюнків провели архівісти Ямпільського, Козятинського, Могилів-Подільського районних державних архівів З. Д. Маркитан, С. А. Політанська, Л. П. Дубровська.¹⁶²

Завідуюча Могилів-Подільським міським архівом С. М. Талмазан збрала 5200 анкет учасників Великої Вітчизняної війни, чимало з них знайшли використання на уроках мужності та при організації документальної виставки.¹⁶³

Наші архіви бідні на документи, що відтворюють трагедію людомору 1933 року. Завідуюча Бершадським районним архівом О. Д. Кізлова надолужила цю прогалину збором спогадів. «Мої виступи та заклики на офіційних нарадах, засіданнях не дали ніякого результату, — розповіла Олена Денисівна. — І тоді пішла я по домівках, до ветеранів сільськогосподарського виробництва, вчителів, лікарів, до тих, хто на той час

працював у селі». А відтак з'явилися спогади, які активно використовуються для підготовки статей, лекцій, рефератів, проведення тематичних вечорів.¹⁶⁴

Безумовно, такий досвід заслуговує поширення, у тому числі й на Хмельниччині, де в силу деяких обставин (кілька років зайняла перевозка фондів обласного держархіву з Кам'янця-Подільського до Хмельницького, у новозбудоване приміщення), справа загальмувалася. Особливо на рівні районних держархівів, які ближчі до подій, до людей.

І, взагалі, постановка архівної справи на Поділлі, за нашими спостереженнями, має чимало резервів. Потребують доповнення і перевидання путівники по фондах, раніш видруковані архівами збірники документів потребують перевидання—орієнтовані на ідеологію і політику свого часу вони затушовують деякі сторінки нашої історії. Є конча потреба розв'язати проблему взаємовідносин працівників Держархіву Вінницької області з предстаниками релігійних громад, що претендують на своє колишнє приміщення, поліпшити базу Кам'янець-Подільського філіалу Державного архіву Хмельницької області, що знаходиться в старому, занедбаному костьолі францісканців XII ст.

Важливими центрами краєзнавства залишаються Вінницький та Кам'янець-Подільський педагогічні інститути, і в першу чергу, їх історичні факультети.

Зокрема, істфак Вінницького педінституту поновив роботу в 1973 році (1953 року він був об'єднаний з філологічним, а 1956 — вінницькі студенти-історики денної та заочної форм були переведені до Одеського університету), його очолював П. С. Григорчук, з 1977 року — О. Г. Лойко. 1975 року створено кафедру історії СРСР та УРСР (завідуючий — І. Т. Шульга) та кафедру загальної історії (М. М. Кравець).¹⁶⁵

Доля історичного факультету Кам'янець-Подільського педінституту теж складна. Підготовку істориків здійснював історико-філологічний факультет. 1964—1965 навчального року на цьому факультеті виник історичний відділ, а 1968 року за рішенням ради інституту з'явився історичний факультет.¹⁶⁶

Дослідницька робота у вузах здійснювалася різно-

сторонньо: підготовка дисертацій на краєзнавчу тематику, студентські наукові історичні гуртки, наукові конференції, видання наукових праць, викладання курсу історичного краєзнавства на істфаці, організація археологічних експедицій тощо.

Кам'янець-Подільські історики видали 12 томів наукових записок, в яких поступово, з номера в номер, все настирливіше пробивало дорогу краєзнавство, об'єктивна трактовка історичних подій.

Добре поставлене в обох вузах археологічне вивчення краю. У Кам'янець-Подільському педінституті вже 30 років археологічні експедиційні загони очолює завідуючий кафедрою Східної Європи і археології професор І. С. Винокур. У педінституті працює група археологів — А. Ф. Гуцал, В. П. Мегей, М. Б. Петров, І. І. Щегельський, В. І. Якубовський — випускників та вихованців І. С. Винокура. Це дає підстави говорити про археологічну школу професора І. С. Винокура. До неї тісно примикають археолог Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника Л. І. Кучугура, співпрацівник обласного краєзнавчого музею, дунаєвчанин В. А. Захар'єв. І. С. Винокур та його вихованці стали авторами ряду цікавих видань.¹⁶⁷ У Вінниці археологічні дослідження очолили І. І. Заєць, П. І. Хавлюк. Постійні археологічні експедиції дали матеріал для відкриття на історичному факультеті археологічного кабінету, періодичних виставок археологічних пам'яток, взяття на облік більше 200 пам'яток трипільської культури Вінниччини.¹⁶⁸

Близько 30 років читається курс «Історичне краєзнавство» на історичному факультеті Кам'янець-Подільського педінституту. У ході лекцій, семінарів, практичних занять, екскурсій до архіву та музею-заповідника студенти вивчають основи краєзнавства, методику створення шкільного музею, родоводу, збору етнографічних, фольклорних матеріалів.¹⁶⁹

Для оприлюднення результатів краєзнавчих пошуків, дискусійного розгляду гострих наукових проблем використовуються краєзнавчі конференції. Протягом 1965—1990 рр. на історико-краєзнавчих конференціях, що проходили в Кам'янці-Подільському, заслухано більше 950 доповідей і повідомлень, опубліковано тези

тиражем більше 13 тисяч примірників загальним обсягом 81 друкарський аркуш. На 12 Вінницьких обласних історико-краєзнавчих конференціях протягом 1983—1993 рр. заслухано близько 1400 доповідей і повідомлень. Лише за 1980—1985 рр. співробітники Вінницького педінституту опублікували понад тисячу назв праць, серед яких 13 монографій, 18 збірників, 12 підручників і навчальних посібників.¹⁷⁰

Кам'янець-Подільський педінститут став співорганізатором обласної олімпіади «Народознавство Поділля», яка втягнула в краєзнавчий пошук сотні учнів загальноосвітніх шкіл. Публікація відповідей по кожному туру і загальних результатів в обласній газеті «Подільські вісті», видання брошури «До питань з народознавства Поділля» (матеріали на допомогу вчителю) сприяли поширенню народознавства серед молоді.

Певну краєзнавчу роботу проводить Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут. Історія краю тут досліджується в ході підготовки студентських рефератів, вивчення факультативного курсу «Історія Поділля», проведення конференцій. Діють краєзнавчі гуртки, музей.¹⁷¹

Відмітною рисою краєзнавства початку 90-х років є намагання спрямувати його в русло національно-культурного відродження України, що почалося ще задовго до 24 серпня 1991 року — проголошення її незалежності.

Приклад перебудови роботи демонструє Інститут історії України НАН України, правління Всеукраїнської спілки краєзнавців (ВСК). З їх ініціативи видано збірник нарисів та документів «Репресоване краєзнавство» (Київ, 1991), прийнято постанову Президії Верховної Ради України № 2256-XII від 6 квітня 1992 року та постанову Кабінету Міністрів України № 530 від 11 вересня 1992 року про видання багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Вийшов перший номер заснованого Інститутом історії України НАН України, Службою безпеки України, Всеукраїнською спілкою краєзнавців журналу «З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ». Проведено шість Все-

українських конференцій з історичного краєзнавства, відроджено журнал «Краєзнавство».

Тема репресій на Поділлі знайшла широке висвітлення в пресі, на сторінках збірників тез доповідей останніх наукових конференцій.¹⁷²

22 січня 1993 р. розпорядженням представника Президента України в Хмельницькій області створена обласна редколегія тому «Реабілітовані історією» по Хмельницькій області.

Краєзнавці Поділля вивчають факти голодомору 1932—1933 років. Книгу свідчень очевидців опублікував журналіст В. П. Мацько.¹⁷³ Збірники документів підготували Хмельницький та Вінницький облархіви. Ці питання були в центрі наукової конференції «Голод 1932—1933 рр. на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки», проведеної 20 жовтня 1993 року Хмельницьким обласним краєзнавчим музеєм. Знайшли вони відображення в тезах V Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства, що відбулася 1991 року в м. Кам'янці-Подільському,¹⁷⁴ республіканської наукової конференції, проведеної 27 травня 1993 року в м. Дунаївці.¹⁷⁵

Серйозно досліджується козацька доба в історії України. Уточнюються місця козацьких битв періоду визвольної війни 1648—1654 рр., йде увічнення їх подвигів. У квітні 1992 року в м. Дунаївці Хмельницької області під егідою Всеукраїнської спілки краєзнавців, Кам'янець-Подільського педінституту, Дунаєвецьких райвідділу освіти і центральної районної бібліотеки проведена науково-практична конференція «Поділля в роки визвольної війни українського народу 1648—1654 років».¹⁷⁶ Серію наукових праць про розвиток соціальної боротьби в ході визвольної війни 1648—1654 рр. та її вплив на процес державотворення в Україні, внутрішню і зовнішню політику уряду Б. Хмельницького підготував і видав професор Кам'янець-Подільського педагогічного інституту В. С. Степанков. Він став першим лауреатом премії імені Михайла Грушевського, присудженої йому Президією НАН України.¹⁷⁷ Нові альтернативні підходи простежуються при розгляді проблеми визвольних змагань в Україні 1917—1920 рр.,

колективізації, селянської боротьби під проводом Устима Кармалюка, становища церкви на Поділлі.¹⁷⁸ Повертаються із забуття імена подолян, репресованих в 30-х—40-х — на початку 50-х років.¹⁷⁹

Відмінною рисою сучасного краєзнавчого процесу є включення в історико-краєзнавчий пошук нових громадських організацій.

27 березня 1990 року в Києві відбувся установчий з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців. Заслухавши доповіді академіка НАН П. Т. Тронька, члена-кореспондента НАН України А. П. Непокупного, президента Географічного товариства О. М. Маринича про стан і завдання історичного краєзнавства, основні напрями його розвитку, з'їзд намітив програму дій, прийняв Статут, обрав керівні органи. Головою правління ВСК став академік НАН П. Т. Тронько. З'їзд прийняв звернення до всіх, хто закоханий в рідний край, хто шанує минуле і вірить в його майбутнє: «Не дайте згаснути великим і благородним починанням! Підтримуйте осередки Спілки як своєю безпосередньою участю, так і матеріально.¹⁸⁰

У відповідь з ініціативи краєзнавців та при підтримці органів влади 25 квітня 1991 року в Хмельницькому відбулася установча конференція, на якій створено обласну організацію Всеукраїнської спілки краєзнавців, обрано правління із 41 особи, президію з дев'яти чоловік, ревізійну комісію. Головою правління став визнаний в області краєзнавець І. Т. Буб'яков, відповідальним секретарем—доктор історичних наук, професор І. С. Винокур. Вирішено видавати щорічний краєзнавчий збірник «Край наш Подільський», щоквартальний бюлетень «Вісник краєзнавця».¹⁸¹

У Вінниці обласне краєзнавче товариство «Поділля» створено 23 вересня 1988 р. Його керівники Зінченко Арсен Леонідович, Кароева Людмила Ростиславівна, Шпильова Людмила Мстиславівна в перші роки існування товариства внесли ряд пропозицій про перейменування вулиць, створення обласної геральдичної комісії, здійснили ряд публікацій, сприяли археологічним розкопкам у м. Брацлаві, відродженню гончарства, передбачали написання «Топонімічного словника», слов-

ника «Поділля і подоляни»,¹⁸² підготували методичні рекомендації для написання нарису про село.¹⁸³ При товаристві було утворено секцію для вивчення наслідків сталінських репресій на Вінниччині, яка згодом переросла в самостійне товариство «Меморіал».

Значну краєзнавчу роботу здійснює Український фонд культури, його Вінницьке і Хмельницьке відділення. УФК за період свого існування (утворений 1987 року) провів чимало заходів, спрямованих на національно-культурне відродження України. З його ініціативи та при безпосередній участі відкрито Курган скорботи під Лубнами на Полтавщині, університет-Києво-Могилянська академія, організований ряд добродійних концертів під девізом «Роде наш красний», виставок, Гнідинська на Бориспільщині перша мала академія народних мистецтв, перша в історії України школа кобзарського мистецтва в селі Стрітівка Кагарлицького району на Київщині. Фонд взяв на себе ініціативу і турботи по відродженню репресованої в 30-і роки краєзнавчої спілки, участь у V Всеукраїнській конференції з історичного краєзнавства, став засновником історико-просвітнього товариства «Меморіал», сприяв утворенню урядової Комісії по поверненню в Україну національних цінностей.¹⁸⁴

Хмельницьке обласне відділення УФК, здійснюючи програму «Славетні подоляни», стараннями заступника голови С. П. Пилявського підготувало і видало книгу «Подільської землі сини», надало консультаційну та матеріальну допомогу в обладнанні музеїв Анни Ахматової в Слобідці-Шелехівській Деражнянського району, письменнику Івану Сварнику в селі Лисогірка Дунаєвського району, відкритті пам'ятників Б. Хмельницькому в обласному центрі, байкару Л. Глібову—у Чорному острові.¹⁸⁵

Вінницька обласна організація УФК, що виникла 24 жовтня 1987 року, виступила фундатором краєзнавчого товариства «Поділля», надала йому матеріальну підтримку у видавничих справах. Правління та актив організації здійснює 10 довгострокових програм. Серед них — чимало краєзнавчих: «Історична Брацлавщина», «Меморіал», «М. М. Коцюбинський», «П. І. Чайковський», «Книга пам'яті», «Вінницькі Мури», «Настасія

Присяжнюк», «П. І. Пестель», «Лядовський печерний храм», «Бушанський заповідник».¹⁸⁶ Фінансувало конкурс на кращу краєзнавчу працю, провело з Вінницькою обласною організацією письменників відзначення 125-річчя М. М. Коцюбинського, республіканське літературно-мистецьке шевченківське свято «В сім'ї вольній, новій».¹⁸⁷

Не стоять осторонь краєзнавчого процесу письменницькі організації Поділля, в історії краю літератори шукають насагу, а в краєзнавчій тематиці — сюжети своїх творів. Їх художні полотна дають можливість донести до читача дух епохи. Вінницька організація спілки письменників України утворена в лютому 1971 року. Її народження під час установчих зборів благословили О. Гончар, М. Стельмах, С. Олійник, І. Драч, В. Канівець. На першому організаційному засіданні бюро відповідальним секретарем був обраний Д. Г. Дереч, А. А. Бортняку доручено вести роботу з молодими письменниками, Л. Т. Пастушенку — пропагувати діяльність письменницької організації.¹⁸⁸ Письменники-хмельничани — М. П. Годованець, П. П. Карась, А. Ф. Мацевич увійшли до складу вінницької організації, яка на той час нараховувала 12 членів.¹⁸⁹ За 20 років існування вінницька письменницька організація зросла вдвоє. З 1986 року її очолює Михайло Каменюк. Твори вінницьких майстрів слова розповідають про подолян, їх життя і героїчні вчинки. Історичні події краю найяскравіше відображені в поемі вінничанина А. Бортняка «Слово про Василя Порика», романі «Земледухи» М. Рябого, біографічних баладах про І. Богуна та Д. Нечая, М. Каменюка, у прозі І. Волошенюка, сценаріях «Храми Поділля», «Молитва до сонця», «Смерті першої не пригадую» В. Рабенчука.

Хмельницька письменницька організація веде відлік часу з 29 березня 1980 року і на початок 1994 року мала в своєму складі 17 членів.¹⁹⁰ За час існування посприяла відкриттю музеїв українського байкаря М. П. Годованця в Кам'янці-Подільському, «Літературна Хмельниччина» — у м. Хмельницькому, заснувала літературні премії імені М. П. Годованця, поета-воїна Володимира Булаєнка.¹⁹¹ 1992 року поет Валерій Басиров започаткував журнал «Доля», що базує

свої матеріали на історичній основі. Історія краю знайшла відбиток у творах хмельничан, зокрема, — романі Броніслава Грищука «Поділля — колыско і доле», його історичній оповіді про графа-дивака Ігнатія Мархоцького, повісті у віршах і прозі «Комаргород» Анатолія Ненцінського, повісті Миколи Магери «Кам'янецькими стежками» та інших.¹⁹² За редакцією Миколи Федунця, секретаря Хмельницької організації СПУ, здійснюється багатосерійне видання творів письменників Хмельниччини, готується книга полемічних творів Герасима та Мелетія Смотрицьких, збірка віршів репресованого 1937 року поета Леоніда Лупана, вихідця з с. Нестерівці Дунаєвецького району.

Посилили краєзнавчу діяльність бібліотечні установи. Провідна роль належить Вінницькій обласній науковій бібліотеці імені К. А. Тимірязєва та Хмельницькій обласній науковій бібліотеці імені М. Островського. Зосередивши чималий краєзнавчий книжковий фонд, бібліотеки надають можливість пошуковцям поглиблювати знання з історії Поділля, регулярно видають бібліографічні покажчики — тематичні, про щорічні надходження краєзнавчих матеріалів та знаменні дати року. Хмельницькі бібліографи у співтоваристві з іншими організаціями проводять краєзнавчі конференції: 1991 року — «Хмельницькому—500», 1992-го — «Культура України і слов'янський світ», науково-практичну конференцію з участю вчених багатьох слов'янських країн, 1993-го — «Культура Поділля: історія і сучасність», 1994-го — «Духовні витoki Поділля: творці історії краю». При бібліотеці розпочав діяльність клуб «Краєзнавство».

У районних бібліотеках Вінниччини введено посаду краєзнавця. Дунаєвецька районна центральна бібліотека на Хмельниччині відкрила краєзнавчий сектор, зосередивши відповідну літературу. Там базується районний осередок Всеукраїнської спілки краєзнавців, здійснюються різноманітні краєзнавчі заходи. У листопаді 1994 року в Дунаєвецькій центральній районній бібліотеці відбувся міжобласний семінар, де бібліографи Вінницької та Хмельницької областей обговорили проблеми бібліотечного краєзнавства, координації цієї роботи в межах Подільського краю.

Дбають про національно-культурне відродження товариства «Просвіта».

Вінницька «Просвіта» відновила роботу 1989 року. У червні 1992 року в співдружності з педінститутом та іншими організаціями вона відзначила 340-річчя Батозької битви.

Хмельницьке об'єднання «Просвіта» імені Тараса Шевченка засноване 1992 року на базі товариства української мови «Родовід». Утвердження української мови, формування національної свідомості, збереження і примноження подільських традицій, звичаїв та обрядів — визначають напрями роботи. Очолили обласну «Просвіту» В. Горбатюк — голова, А. Сваричевський — заступник, В. Бендюг — відповідальний секретар.¹⁹³

Помітну роль у краєзнавчому русі відіграє Хмельницький обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді. На його рахунку — координація шкільних музейних справ, організація туризму, навчання організаторів краєзнавчої роботи, узагальнення досвіду. 27 серпня 1993 року Центр провів краєзнавчу учнівську конференцію «Рідний край — очима допитливих», зібравши кращих юних пошуковців.

Активно використовують краєзнавчі осередки Вінниччини та Хмельниччини ювілеї міст для посилення дослідництва, переосмислення ряду історичних подій. Тільки 1993 року 630-річчя відзначила Вінниця, 500-річчя — Хмельницький, 590 років виповнилося Дунаївцям, 500—Віньківцям та Городку.

У дні свят, як правило, відбуваються наукові, науково-практичні конференції. У Дунаївцях пройшла республіканська конференція «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля» з участю провідних учених Інституту історії України НАН України, Всеукраїнської спілки краєзнавців, Кам'янець-Подільського педінституту, міст Львова, Вінниці, Хмельницького, Полтави.

Ряди краєзнавців Поділля зростають. У книзі «Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ—ХХ ст.» кандидат історичних наук, доцент Кам'янець-Подільського педінституту Л. В. Баженов наводить прізвища 692 учених і любителів, котрі внесли певний вклад у вивчення історії краю.¹⁹⁴ Безумовно, цей список далеко

не вичерпує імен тих, хто займався і займається історією Поділля в нашій країні і за її межами.

Немає, приміром, у довіднику прізвища завідуючого яромірським краєзнавчим музеєм, що в Городоцькому районі на Хмельниччині. А М. В. Підкуймуха не тільки зберіг цінні експонати, предмети етнографії, перлини сільського фольклору, відкрив забуті сторінки історії села, а ще 1977 року започаткував родовідні книги — життєпис багатьох яромірських родин.

Найбільший вклад у розвиток краєзнавства на Хмельниччині внесли С. К. Гуменюк та І. С. Винокур, 1964 року вони стали фундаторами обласного історико-краєзнавчого товариства, організаторами багатьох подільських краєзнавчих конференцій.

Степан Костянтинівич Гуменюк (1914—1991) здійснив понад 500 публікацій з історії Поділля, цикли робіт про історичні місця Хмельниччини, славетних країн. За наукове дослідження подій революції 1917 року і громадянської війни удостоївся вченого ступеня кандидата історичних наук. З 1964 по 1991 рік був незмінним головою обласного історико-краєзнавчого товариства, а з 1982 по 1991 рік, працюючи головним бібліографом Хмельницької обласної наукової бібліотеки, зібрав понад 12,5 тисячі назв літератури, публікацій про Поділля, підготував і видав ряд бібліографічних покажчиків.¹⁹⁵ 1980 року обласна бібліотека видала і його персональний бібліографічний покажчик.¹⁹⁶

Іон Срулевич Винокур народився 1930 року на Житомирщині. Більше 30 років його творчого життя пов'язані з Поділлям, м. Кам'янцем-Подільським, де з 1963 року працював асистентом, старшим викладачем, доцентом педагогічного інституту, професором, 1991 року очолив кафедру історії Східної Європи і археології.¹⁹⁷ Основна тематика його досліджень — проблеми історії та культури ранньослов'янських племен першої половини I тисячоліття, а також історія та культура ранньосередньовічних слов'ян V—VII ст. і Київської Русі IX—XIII ст. Досліджує вчений археологічні пам'ятки лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя — поселення, могильники, жертівники-капища. Його докторська дисертація «Історія та культура

черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя» доказує, що черняхівські племена II—V ст. н. е. в Подністров'ї і Побужжі належали до ранніх слов'ян. І. С. Винокуру належить 300 опублікованих наукових і науково-популярних праць з археології та історії України.¹⁹⁸

Помітний слід у краєзнавстві Поділля залишили професори Л. А. Коваленко, В. І. Тищенко, кандидат історичних наук І. Ф. Слизький. Творчо працюють сьогодні професори А. О. Копилов, В. С. Степанков, В. П. Струманський, П. Ф. Щербина, кандидати історичних наук Л. В. Баженов, А. Г. Філінюк, М. Б. Петров, І. В. Рибак, О. М. Завальнюк, О. Д. Степанко, А. Ф. Суровий, О. Г. Щур, викладачі А. П. Гаврищук, Б. М. Кушнір, І. І. Щегельський в Кам'янець-Подільському педінституті, у Хмельницькому — П. Я. Слободянюк, Е. Д. Назаренко, І. Т. Буб'яков, М. Я. Макухін, А. В. Сваричевський, В. М. Іллінський, С. Л. Карван, Ю. І. Блажевич, О. В. Лебедева, Городку — В. І. Соха, Теофіполі — І. А. Стасюк, В. П. Шептицький, Ізяславі — І. І. Міньков, у Старокостянтинівському районі — О. М. Пажимський, Дунаєвецькому — М. С. Васильєва, В. А. Захар'єв, В. О. Сутковецький та інші.

На Вінниччині відчутний внесок у краєзнавчу роботу вносять викладачі педагогічного інституту І. І. Заєць, М. М. Кравець, П. С. Григорчук, М. А. Тростогон, В. П. Воловик, С. Я. Вініковецький, І. Г. Шульга, директор обласного краєзнавчого музею Л. Р. Кароева, заступник директора обласної наукової бібліотеки Л. М. Шпильова, завідувач музеєм Устима Кармалюка в селі Кармалюкове Жмеринського району В. П. Вовкодав та багато інших пошуковців.

Ентузіасти наукового пошуку направили свої зусилля, знання та вміння на національно-культурний розвиток краю.

* * *

Аналіз краєзнавчого процесу 70-х — початку 90-х років дає можливість побачити його складність в умовах переходу суспільства від режиму заборон, утисків слова, замовчування небажаних подій до широкої гласнос-

ті, плюралізму думок, різнобічність пошуку, появу нових явищ.

В досить узагальненому вигляді їх можна звести до таких напрямів історико-краєзнавчої діяльності:

— під впливом досвіду написання історії міст і сіл України помітного розвитку набуло як наукове, так і громадське краєзнавство, як державні (бібліотеки, музеї, архіви, вузи), так і громадські установи й організації (гуртки, організації УТОПІК, історико-краєзнавчі товариства);

— з'явилися нові громадські формування—організації, ВСК, УФК, «Просвіти», Меморіал, які активно включилися в краєзнавчий рух;

— краєзнавці спрямували свої зусилля на вивчення раніш невідомих або малодосліджених сторінок історії (Поділля за козацьких часів, національно-визвольні змагання українського народу 1917—1920 рр., колективізація, репресії 20-х—30-х — початку 50-х років, голодомор 1932—1933 рр. тощо), на формування національної свідомості, національно-культурне відродження краю;

— до історико-краєзнавчих досліджень долучилося нове покоління краєзнавців, яке, використовуючи арсенал форм і методів попередників, сміливо взялося за вивчення раніш заборонених явищ і подій. Сплав енергії, наполегливості, знань молодих пошуковців з досвідом старших забезпечує успіх, підсилює інтерес, що забезпечує безупинність і дальший поступальний розвиток краєзнавчого руху в Україні.

В И С Н О В К И

Зроблений аналіз дає підстави стверджувати наявність закономірного взаємозв'язку між бурхливим розвитком краєзнавства та економічними, політичними перемінами в житті суспільства.

Краєзнавство на Поділлі має глибоке коріння і давні традиції. Його зародження на Поділлі було викликане необхідністю всебічного обґрунтування давньоруського коріння подільської землі, віковичних зв'язків місцевого населення з російським, спільність їх віри, культури, щоб протиставити все це ідеологічній ексан-

сії польської історіографії, її прагненню довести виключну роль Речі Посполитої в освоєнні краю і права на володіння Поділлям.

Благодатний ґрунт для розгортання перших досліджень і виникнення краєзнавчих структур склали реформи 60—70-х років ХІХ століття.

Події часу визвольних змагань 1917—1920 рр., прагнення українського народу до національно-культурного відродження, створення незалежної держави відкривали простір духовному оновленню суспільства, активізації історико-краєзнавчих пошуків. Молода держава потребувала ідеологічного обґрунтування своїх прав на самостійність, розкриття давності державотворчих процесів в Україні, сприяла на перших порах розгортанню масового краєзнавчого руху, українізації духовної і політичної сфер суспільного життя. Із зміною політичного курсу тогочасного керівництва, переходом до так званої «інтернаціоналізації» життя в колишньому СРСР, переходом до жорсткого централізованого керівництва стали непотрібними й небезпечними історико-краєзнавчі дослідження, які ставили духовні перепони такому курсу. Краєзнавці одні з перших попали під ярлик націоналістів, і краєзнавство, як течія духовного життя і рух було поступово згорнуто.

Новий спалах духовності, у тому числі—краєзнавства, викликаний боротьбою за незалежність України, прийняттям 16 липня 1990 року Декларації про суверенітет України, 24 серпня 1991 року—Акту проголошення незалежності України.

На цій хвилі виникла Всеукраїнська спілка краєзнавців, її обласні, районні, міські організації, почав виходити журнал «Краєзнавство», відбулися різноманітні регіональні та всеукраїнські наукові, краєзнавчі конференції, видані книги. Краєзнавчі дослідження наповнюють джерельну базу історії України конкретними фактами, подіями, дають можливість ліквідувати «білі плями» на історичному полотні, відтворювати минуле в усьому його обсязі, а отже стають духовною базою незалежності України.

Подільське краєзнавство має глибоке коріння і давні традиції. Однак у ранніх джерелах історія Поділля відоб-

ражена слабо. Пояснюється це близькістю до степових кочівників, яка завжди робила цей край небезпечним, а також — віддаленістю від Києва, стійкістю уличів і тиверців у відстоюванні своєї незалежності, яка тривалий період забезпечувала їм порівняно автономне існування. Звідси й недостатнє відображення подільської історії в київських літописах.

Фрагментарні дані про Поділля 1362—1434 рр. містить литовсько-руський літопис.

У явно тенденційному дусі писані праці польських авторів. Більше свідчень про Поділля дають літописи XVII ст., зокрема — С. Величка, Самовидця, Г. Граб'янки. Більшою за обсягом і різностороннішою за змістом є джерельна база поділезнавства кінця XVIII—першої половини XIX ст. Однак до другої половини XIX ст. вивчення історії Поділля носило випадковий, епізодичний характер. Джерела і література тієї пори тільки в сукупності з іншими науками (археологією, лінгвістикою, нумізматикою, етнографією, фольклористикою) можуть скласти повну картину суспільного розвитку краю з найдавніших часів. Краєзнавство робило свої перші кроки, перебувало в зародковому стані. Дослідницька робота ніким не планувалася, не координувалася, не було спеціальних органів, видань, які б ним займалися.

Середина XIX століття — початковий етап становлення подільського краєзнавства, у розвитку якого певну зацікавленість мали як державна адміністрація, так і духовне відомство. У той час були створені Губернський статистичний комітет, єпархіальний історико-статистичний комітет, які нагромаджували, узагальнювали і популяризували цифрові дані, факти, події минулого. Роль координатора дій краєзнавців взяли на себе єпархіальне управління, Подільська духовна семінарія, створений при ній спеціальний Комітет для історико-статистичних описів церков і приходів. Його діяльність можна поділити на три етапи (I — 1865—1875; II — 1875—1903; III—1903—1920). За цей час він згуртував велику групу відомих дослідників: М. Я. Орловський, М. І. Яворовський, Ю. Й. Сіцинський, М. В. Симашкевич, М. З. Доронович, С. М. Лобатинський, Й. Й. Ролле, видав

дванадцять томів своїх Трудів з історико-статистичними та етнографічними описами повітових міст, інших населених пунктів Поділля, церков, приходів, став ініціатором ряду видань, відкриття 1890 року першого подільського історичного музею—Кам'янець-Подільського давньосховища.

На сторінках «Подольских епархиальных ведомостей» та інших місцевих видань здійснили публікацію своїх статей, розвідок 83 краєзнавці. У проміжку 1862—1903 років тут з'явилося біля 110 описів міст і сіл Поділля. Вони не рівноцінні за змістом, майстерністю викладу, проглядається суб'єктивізм авторів, слабе наукове обґрунтування, вплив тогочасної офіційної політики. І все ж фактологічний бік описів має непересічну цінність і тепер.

У краєзнавчий пошук втягувалися працівники земств, товариств подільських лікарів, природодослідників, географічного, організації «Просвіти», викладачі світських навчальних закладів Поділля, Петербурга, Києва, письменники.

Дореволюційне краєзнавство зазнало впливу русифікаторської політики царської адміністрації, нерідко перебільшувало роль православної церкви в долі подільського населення, затушовувало важке становище трудящих, жорстокий гніт з боку місцевих багатіїв, органів влади. Воно було справою окремих дослідників, трималося на ентузіазмі. Однак своєю подвижницькою діяльністю зачинателі поділезнавства зуміли зберегти для наступників чимало історико-етнографічних джерел, закласти фундамент наступним, більш глибоким дослідженням, розгортанню краєзнавчого руху в післяреволюційні часи.

Багата спадщина дореволюційних істориків, зокрема твори Ю. Й. Сіцинського, описи повітових міст М. Я. Орловського, нарис історії Поділля до 1434 року Н. В. Молчановського, деякі праці В. К. Гульдмана, А. П. Крилова, М. І. Яворовського, М. В. Симашкевича, Й. Й. Ролле та інших не втратили своєї актуальності й нині.

20—30-і рр. були «золотою порою» подільського краєзнавства. Чергова спроба національно-культурного від-

родження, утворення власної державності дали новий поштовх масовому краєзнавчому рухові. Цьому сприяло відкриття в Кам'янці-Подільському українського університету, діяльність інститутів народної освіти у Вінниці та Кам'янці-Подільському, губернського комітету охорони пам'яток старовини, природи і мистецтва, упорядкування державних архівів і музеїв, функціонування Вінницької філії всенародної бібліотеки ВУАН, її Кабінету вивчення Поділля, наукових товариств ВУАН у Кам'янці-Подільському, Тульчині, Шепетівці, Могилеві-Подільському, Кам'янець-Подільського, Вінницького окружних комітетів краєзнавства, районних, міських товариств, гуртків.

Однак історико-краєзнавчі дослідження, зорієнтовані на революційну тематику, проблеми класової боротьби та соціалістичного будівництва, сприяли формуванню ідейної нетерпимості до інших поглядів, втраті об'єктивності, появі так званих «білих плям» в історії.

Політичні репресії завдали величезної шкоди краєзнавству. Їх зазнали сотні ентузіастів, і в першу чергу — керівники та актив краєзнавчих формувань: Ю. И. Сіцинський, В. Д. Отамановський, В. О. Геринович, П. Г. Клепатський, Г. В. Брілінг, І. Ч. Зборовський, І. Ю. Кулик, В. М. Гагенмейстер, Е. Д. Сташевський. Це призвело до згортання історико-краєзнавчих пошуків, переходу до вивчення продуктивних сил, породило обережність, страх і в кінцевому підсумку — відхід від історичної правди в дослідженні національно-визвольних змагань 1917—1920 рр., питань колективізації, індустріалізації, голодомору 1932—1933 рр., сталінських репресій.

У 40—50-ті роки краєзнавство, затиснуте ідеологічними вимогами, концентрувало свою увагу переважно на збиранні матеріалів фольклору, героїзму воїнів у період Великої Вітчизняної війни. Відроджувались й активізували діяльність такі центри краєзнавства, як вузи, музеї, архіви.

Великим стимулом розгортання краєзнавства стала робота по підготовці до видання історії міст і сіл України. Вона сприяла зняттю заборон з регіонального дослідництва, об'єднала в редакційних колегіях, комісіях

і творчих групах багатотисячний актив. Розширилися межі музейного, архівного, вузівського, бібліотечного, шкільного краєзнавства, виникли нові краєзнавчі формування — Кам'янець-Подільський відділ географічного товариства (1963), Хмельницьке обласне історико-краєзнавче товариство (1964). Починаючи з 1965 року, регулярно проходили подільські історико-краєзнавчі конференції. Більше 200 авторів обрали історію Поділля темами кандидатських та докторських дисертацій. Кількість громадських музеїв та музейних кімнат зросла вдвоє.

Однак, багаторічна праця не зруйнувала заборон, не відкрила негативних сторін цілого ряду подій і явищ місцевої історії, зокрема, — в оцінці подій 1917—1920 рр., помилок періоду колективізації, трагізму голодомору 1932—1933 років, репресій 30—40 — початку 50-х років.

З середини 80-х — початку 90-х років спостерігається нове піднесення краєзнавчого руху. Воно пояснюється корінною ломкою соціально-економічних, політичних і державних засад у нашій країні — розпадом Радянського Союзу, боротьбою за суверенітет і проголошенням 1992 року незалежності України, розбудовою її державності, національно-культурним відродженням краю.

Зняття ідеологічних пут, відкриття доступу до раніш закритих матеріалів сприяло вивченню малодосліджених проблем української історії, у тому числі — на регіональному рівні. З'явилися альтернативні підходи при розгляді антифеодальної боротьби подільських селян на чолі з Устимом Кармалюком, боротьби за владу в Україні в 1917—1920 рр., становища церкви на Поділлі і її ролі в розвитку культури краю. Сучасному поколінню стали відомими імена багатьох подільських краєзнавців. У листопаді 1993 року встановлені премії імені Юхима Сіцинського, Костя Широцького, Петра Бучинського для відзначення кращих дослідників історії і культури краю, їх внеску в національно-культурне відродження України.

З'явилися нові формування — Вінницьке обласне краєзнавче товариство (1988), Хмельницька обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців (1991), то-

вариства «Просвіти», Меморіалу, Українського фонду культури.

Формується нове покоління пошуковців — людей з вищим, ніж у попередників освітнім рівнем, яке демонструє палке бажання прислужитися розбудові незалежної України.

У той же час аналіз краєзнавчого процесу на Поділлі свідчить про наявність чималих труднощів, проблем, резервів:

— потребує зміцнення матеріальна база центрів краєзнавчих досліджень: будівництва типового приміщення Державного архіву Вінницької області, Кам'янець-Подільського філіалу ДАХО, Хмельницького обласного краєзнавчого музею, виділення помешкання Хмельницькій обласній організації ВСК;

— все-таки більшість краєзнавчих осередків діє самотужки, координація краєзнавчої діяльності як на Вінниччині, так і Хмельниччині явно недостатня. Цю прогалину могло б заповнити утворення Інституту дослідження історії краю, який своїм оплачуваням штатом, спираючись на краєзнавчий актив, повів би дослідництво по різних напрямках;

— у числі першочергових завдань — вивчення історії Поділля часів середньовіччя, сторінок, які в силу відомих причин десятиліттями щільно закриті не тільки для читачів, а й науковців, замовчувалися або спотворювалися;

— на Поділлі є чимало населених пунктів, що зникли з сучасної карти, зняті з державного обліку в ході реалізації хибної теорії безперспективності сіл. Під хвилями Дністра зникла літописна Бакота, столиця Пониззя, Лука Врублівецька, найдавніше поселення Поділля. Створення літопису таких сіл має скласти одне з важливих завдань подільських пошуковців. Не досліджене в повному обсязі минуле населених пунктів, що мають тисячолітню історію, і відіграли важливу роль у житті краю, зокрема, — Смотрича, першої столиці Поділля, важливого економічного, культурного і військового центру;

— недостатньо організовано фольклорно-етнографічне дослідження краю. Роль координаторів цієї роботи

могли б взяти на себе, в першу чергу, педвузи, культосвітні училища, заклади освіти і культури. Розширити діапазон краєзнавчих досліджень можна і за рахунок опису церков і приходів, зробленого сучасним поколінням високоосвічених священнослужителів з урахуванням досвіду попередників;

— особливої уваги вимагає робота з шкільною, студентською молоддю в плані виховання їх історією, озброєння майбутніх учителів знаннями технології краєзнавчого пошуку, підготовки школярів до самостійної роботи з матеріалами краєзнавчого характеру.

Сучасному поколінню краєзнавців випала щаслива доля жити і працювати в історичний час розбудови Української держави. Їх внеску в національно-культурне відродження чекають владні структури, він потрібен українському народу.

ПРИМІТКИ

РОЗДІЛ I.

§ 1

1. Геродот. Скіфія.—К.: Наукова думка, 1993.—С. 192, 472.
2. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область.—К., 1972.—С. 12; Нариси історії Поділля.—Хмельницький, 1990.—С. 29.
3. Полное собрание русских летописей.—СПб., 1846.—С. 5.
4. Н. Молчановский. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.—К., 1885.—С. 18.
5. В. Б. Антонович. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV ст. Выпуск I.—К., 1878.—С. 143.
6. Н. Молчановський.—Вказ. праця.—С. 19.
7. В. Б. Антонович.— Вказ. праця.—С. 142.
8. Н. Молчановський.—Вказ. праця.—С. 32.
9. Подольская легенда о Буняке // Киевская старина. — 1892.—Т. 37. — С. 444—445.
10. Н. Молчановський.—Вказ. праця.—С. 44.
11. Там же.—С. 95.
12. Я. Р. Дашкевич. Поділля: виникнення і значення назви // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду. — Кам.-Под., 1990.—С. 58—60.
13. Н. Молчановський.—Вказ. праця.—С. 156.
14. В. Б. Антонович.—Вказ. праця.—С. 147.
15. Н. Молчановський.—Вказ. праця.—С. 158.
16. Там же. — С. 170—173.
17. М. Я. Орловский. Историческое описание заштатного г. Смотрича Каменецкого уезда Подольской губернии. // Прибавление к «Подольским епархиальным ведомостям». —1884.—№ 20.—С. 697.
18. Володимир Січинський. Чужинці про Україну.—К., 1992.—С. 36—37.
19. Там же.—С. 53.
20. Д. Дорошенко. Про минулі часи на Поділлі. — Хотин, 1992.—С. 3.

21. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. — К., 1991.—С. 14.
22. В. Січинський. — Вказ. праця. — С. 56, 60.
23. Я. Дзира. Перший паспорт козацтва // Літературна Україна.—13 черв. 1991.—С. 7.
24. Гійом Левассер де Боллан. Опис України.—Львів, 1990. — С. 94.
25. П'єр Шевальє. Історія війни козаків проти Польщі (1663); «Щоденник» Ульріха фон Вердума 1670—1677 рр. // «Жовтень».—1983.—№ 9, 10; М. В. Сигидин. Поділля в книзі П'єра Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі». // Тези доповідей восьмої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1989. — С. 31—32.
26. І. І. Сварник. Міста Поділля у «Щоденнику» фон Вердума. // Тези доповідей дев'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1990. — С. 35—36; М. Б. Петров. Щоденник Ульріха фон Вердума — важливе джерело для вивчення історичної топографії Кам'янця-Подільського XVII ст. // Тези доповідей десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1991.—С. 34—35.
27. В. Степанков. Дунаєвеччина в роки української національної революції (1648—1676) // Тези доповідей і повідомлень республіканської наукової конференції «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». — Дунаївці, 1993.—С. 42—43.
28. В. Степанков.—Там же. — С. 44.
29. М. М. Кравець. Поділля на сторінках літопису Григорія Граб'янки // Тези доповідей шостої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1988. — С. 19—21.
30. Самійло Величко. Літопис. Томи 1—2. — Київ: Дніпро, 1991.
31. Літопис Самовидця.—К.: Наукова думка, 1971. — С. 45.
32. Там же. — С. 53.
33. Там же. — С. 64.
34. М. М. Кравець. Брацлавщина на сторінках літопису Самовидця // Тези доповідей четвертої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції.—Вінниця, 1986. — С. 62—63.
35. В. С. Степанков. Літопис Йоахима Ерлича як джерело вивчення історії Поділля і Південно-Східної Волині у другій половині 50-х — початку 70-х років XVII ст. // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду.—Кам.-Под., 1990.—С. 63—65.
36. В. Січинський. — Вказ. праця. — С. 148—149.
37. Часописи Поділля. — Вінниця, 1927—28.—С. 12.

38. УРЕ. — К., 1979. — Т. 3. — С. 205.
39. Часописи Поділля. — С. 13.
40. Гійом Левассер де Боглан. Опис України. Проспер Меріме. Українські козаки. Богдан Хмельницький. — Львів: «Каменярь», 1990.—С. 115—301.
41. Там же. — С. 247.
42. Русалка Дністрова (фотокопія з видання 1837 р.).—К.: «Дніпро», 1972.
43. Там же. — С. 36, 40—43.
44. Г. В. Дем'ян. Подністров'я у творчості І. М. Вагилевича// Тези доповідей восьмої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції.—Вінниця, 1989.—С. 36.

§ 2

1. «Подольские епархиальные ведомости (далі—ПЕВ). — 1886.—№ 2. — С. 61.
2. Там же. — С. 63.
3. ПЕВ. — 1862. — №№ 7, 8, 11, 13, 14, 20, 22.
4. Подольские архипастыри. — Каменец-Подольский, 1895.— С. 50.
5. Прибавление к «Подольским епархиальным ведомостям». — 1864.—№ 8, 14, 17, 20, 23.
6. С. М. Федоренко. Подільський історик М. Я. Орловський // Музей і Поділля. Тези доповідей наукової конференції.—Кам.-Под., 1990. — С. 70.
7. Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХО). Ф.-228, оп. 1, спр. 4098.—Арк. 13.
8. Е. В. Мазурик. Товариство подільських лікарів і його роль у розвитку громадської медицини на Південному Заході Росії (1859—1865) // Советское здравоохранение.—1973. — № 11.—С. 73.
9. Там же. — С. 74.
10. Там же. — С. 75.
11. ДАХО. — Ф-228, оп. 1, спр. 5305. — Арк. 72—74.
12. Е. В. Мазурик. — Вказ. стаття. — С. 77.
13. ДАХО. — Ф-228, оп. 1, спр. 4098. — Арк. 12.
14. Там же. — Арк. 6.
15. Там же. — Арк. 18.
16. ДАХО. — Ф. Р-3333, оп. 1, спр. 24. — Арк. 1.
17. Там же. — Арк. 1—2.
18. ПЕВ. — 1866. — № 2 — С. 58—59.
19. Там же. — С. 61.
20. ДАХО. — Ф. Р-3333, оп. 1, спр. 24.—Арк. 2—3.
21. Там же. — Арк. 4—5.

22. В. М. Вінюкова. Подільський історико-статистичний комітет в історико-географічному дослідженні Поділля // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. Науковий збірник.—Кам.-Под., 1992.—С. 20.
23. Труди. Випуск II.—Кам.-Под., 1878—1879. — С. 4.
24. Труди. Випуск I. — Кам.-Под., 1876. — С. 3.
25. Труди. Випуск II. — С. 5.
26. ДАХО.—Ф. Р-3333, оп. 1, спр. 33. — Арк. 74.
27. Там же. — Арк. 72.
28. Там же. — Спр. 34. — Арк. 1; Православная Подолия. — 1912. — № 1.
29. ПЕВ.—1893.—№ 1. — С. 15; Труди. Випуск XI.—Кам.-Под., 1911.—С. 1—391.
30. Кам'янець-Подільський філіал Державного архіву Хмельницької області (далі—КІФ ДАХО).—Ф. Р-3333, оп. 1, спр. 33.—Арк. 73.
31. Труди. Випуск X.—Кам.-Под., 1904.—С. 506—527.
32. Труди. Випуск XI. — С. 404—411.
33. ПЕВ. — 1903.—№ 10. — С. 243—248.
34. Приложение к № 24 ПЕВ. — 1897.—С. 4.
35. ПЕВ. — 1893. — № 1.—С. 14.
36. Труди. Випуск X. — С. 508.
37. Науково-практична конференція «Культура України і слов'янський світ». Тези доповідей і повідомлень. Частина II. — 1992. — С. 85.
38. Там же. — С. 86; ПЕВ.—1894.—№ 4. — С. 84; Труди. Випуск X.—Кам.-Под., 1904.—С. 508, 511.
39. Там же. — С. 510.
40. Там же. — С. 509.
41. ПЕВ. — 1894.—№ 4.—С. 84; В. М. Матях. Публікація журналу «Киевская старина» // Український історичний журнал.—1991.—№ 3.—С. 87.
42. Город Каменец-Подольский. Историческое описание свящ. Е. Сецинского.—К., 1895.
43. Й. Ролле. Князь Сарматський. Оповідання історичні. — Львів, 1876; Бабка поета. Оповідання історичні. Серія VII. — Львів, 1891.
44. Энциклопедический словарь. Издат. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Том 27.—СПб., 1896.—С. 40.
45. Тарасов Ю. М. Історія Поділля в працях А. Ролле // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей.—Кам.-Под., 1987.—С. 15—16.
46. Тищенко В. І. Кармалюк в оцінці Ролле // Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції.—Львів, 1968.—С. 164—170.
47. Иосиф Иосифович Ролле. Некролог // Киевская старина.—Февр. 1894.
48. Прибавление к ПЕВ. — 1883.—№ 44.—С. 837—841.

49. Е. Сецинский. Народное предание о голозе. // Подольский листок.—1881.—№ 58.
50. Сіцинський Є. Бакота — столиця Пониззя. // ПЕВ.—1889.— № 47—48.
51. Репресоване краєзнавство (20—30-і роки). —Київ, 1991, — С. 94.
42. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии. // Труды XI археологического съезда в Киеве. т. I. —М., 1991.—С. 197—365.
53. Радянська енциклопедія історії України. Том III.—К., 1971.—С. 166.
54. Энциклопедический словарь. Т. XIX-а. Издат. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон.—СПб, 1896.—С. 680.
55. Радянська енциклопедія історії України. Том III.—К., 1971. — С. 167.
56. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза.—Там же.
57. П. Н. Батюшков. Подолия. Историческое описание. — СПб., 1891.
58. Радянська енциклопедія історії України. Том I. — К., 1960.—С. 115.
59. Українська радянська енциклопедія. Том I.—К., 1977.— С. 370.
60. Город Каменец-Подольский. Историческое описание священника Е. Сецинского.—Київ, 1895.
61. Державний архів Хмельницької області. Путівник. — Львів, 1964.—С. 64.
62. Подольский адрес-календарь. Склад В. К. Гульдман. — Кам.-Под., 1895.—С. 9.
63. ПЕВ.—1894.—№ 4.—С. 84.
64. Отчет Подольского губернского статистического комитета за 1886 год.—Кам.-Под., 1888.—С. 9.
65. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Выпуск VIII.—Кам.-Под., 1897.
66. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Выпуск IX.—Кам.-Под., 1901.
67. Приложение к ПЕВ. — 1897.—№ 24.—С. 1—20.
68. Радянська енциклопедія історії України. I—III.—К., 1971.—С. 375.
69. Приложение к № 24 ПЕВ.—1897.—С. 14.
70. Отчет Подольского церковного историко-археологического общества за 1911—1912 гг.—Кам.-Под., 1914.—С. 20.
71. Антонович Володимир. Про козацькі часи на Україні.— К., 1991.—С. 5.
72. Антонович В. Б. «Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV ст. Выпуск I.—К., 1878,— С. 141—147.
73. Труды. Выпуск XI. — Кам.-Под., 1911.—С. 402.
74. Там же. — С. 403.

75. КПФ ДАХО. — Ф. Р-3333, оп. 1, спр. 34. — Арк. 1; ПЕВ.—1892.—№ 39.— С. 706—708; І. Винокур, П. Горішний. Бакота.—Кам.-Под., 1994.—С. 12, 199—202.
76. Грушевський М. Барское староство, исторические очерки (XV—XVIII в.).—К., 1894.
77. Там же. — С. 3.
78. Тарас Шевченко і Вінниччина (Бібліографічний покажчик).—В., 1991.—С. 3; Анатолій Сваричевський. Шевченко і Поділля.—Хм., 1994.
79. О. А. Полянський. Подорож Т. Г. Шевченка на Поділля в 1846 р. // Тези доповідей четвертої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції.—В., 1988.—С. 73.
80. Микола Магера. Кам'янецькими стежками. Повість. — Хм., 1989.
81. Тарас Шевченко і Вінниччина. — С. 8—9.
82. Лісовий П. М. Тема Поділля в творах Тараса Шевченка // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень.—Київ.—Кам.-Под., 1991.—С. 562.
83. Шевченко Т. Повне збір. тв.: Т. 4.—К., 1963.—С. 319.
84. Тарас Шевченко і Вінниччина.—С. 5.
85. І. М. Гуньовський. Ім'я Тараса Шевченка на карті Поділля // Тези доповідей дев'ятої Вінницької історико-краєзнавчої конференції.—В., 1990.—С. 49.
86. Тарас Шевченко і Вінниччина.—С. 7.
87. Шевченко на Поділлі. Літературно-мистецьке свято «В сім'ї вольній, новій» на Вінниччині.—В., 1992.
88. І. Я. Франко. Записка про стан Поділля в 1843 р. // Киевская старина.—1896.—Кн. 3.
89. І. Я. Франко. Публіцистика.—К., 1953.—С. 48.
90. Там же.—С. 49.
91. І. Я. Франко. Твори в 20-ти темах. Т. ХІХ.—К., 1956.—С. 399.
92. Л. А. Коваленко. І. Я. Франко про історію Поділля // Матеріали третьої історико-краєзнавчої конференції. — Львів, 1970. — С. 61.
93. Ю. Стаценко. Етапи географічного вивчення Поділля // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. Науковий збірник.—Кам.-Под., 1992.—С. 5.
94. Н. Молчановський.—Вказ. граця.—С. 4.
95. Г. П. Лісова. З історії Подільської літературної школи на Поділлі // Тези доповідей десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1991. — С. 70.

96. Г. П. Лісова. Юліуш Словацький — співець Поділля // Тези доповідей шостої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції.—Вінниця, 1988.—С. 28.
97. Г. П. Лісова. Северин Гоцинський і Леонард Совінський та Поділля // Тези доповідей восьмої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1989. — С. 39—40.
98. Труды. Вигук VII.—Кам.-Под., 1901.—С. 23.
99. ДАХО.—Ф. Р-3333, оп. 1, спр. 34.—Арк. 4.
100. Музей і Поділля. Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. — Кам.-Под., 1990.
101. ПЕВ. — 1890.—№ 3.—С. 80.
102. ПЕВ. — 1890.—№ 33.—С. 760—761.
103. А. Г. Паравійчук. Краєзнавець М. Й. Грейм і перша фотодрукарня у Кам'янці-Подільському // Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Львів, 1970.—С. 67—69.
104. Труды. Випуск XI.—Кам.-Под., 1911.—С. 412—415.
105. Там же. — С. 416.
106. ПЕВ.—1897.—№ 24.—С. 13.
107. Труды. Випуск X. — Кам.-Под., 1904.—С. 402—407.
108. ДАХО.—Ф. Р-333, оп. 1, спр. 37.—Арк. 9; ПЕВ.—1903.—45.—С. 1357—1358.
109. Православная Подолия.—1912.—№ 1.
110. Репресоване краєзнавство.—Київ, 1991.—С. 97.
111. С. М. Федоренко, В. М. Вінюкова. Подільська «Прогресивна» // Музей і Поділля. Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.—Кам.-Под., 1990.—С. 78.
112. Д. Дорошенко. Вказ. праця.—С. 38.
113. Центральний державний історичний архів (далі ЦДІА).—Ф. 442, оп. 611, спр. 273.—Арк. 99 зв.
114. С. М. Федоренко, В. М. Вінюкова. Цитов. праця.—С. 78.
115. Отчет Подольского церковного историко-археологического общества за 1911—1912 гг.—Кам.-Под., 1914.—С. 20—24.
116. Труды Подольского церковного историко-археологического общества. Выпуск XI.—Кам.-Под., 1911.
117. У вказаному звіті. — С. 3.
118. Там же. — С. 5.
119. Отчет Подольского церковного историко-археологического общества за 1914 год.—Кам.-Под., 1915.—С. 3—4.
120. Труды Подольского церковного историко-археологического общества. Выпуск XII.—Кам.-Под., 1916.—С. 34—38.

121. КПФ ДАХО.—Ф. Р-582, оп. 1, спр. 23.—Арк. 13.
122. Державний архів Хмельницької області. Путівник.—Львів, 1964.—С. 44; Радзівіло А. А. Діяльність земств у галузі народної освіти та культури на Україні в другій половині XIX ст. // Науково-практична конференція «Культура України і слов'янський світ». Тези доповідей та повідомлень. Частина II. Кам.-Под., 1992.—С. 87.
123. І. В. Сєсак. Педагогічна діяльність М. І. Пирогова і Кам'янець-Подільський // Духовні витоки Поділля: Творці історії краю. Частина I. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції.—Хм. 1994.—С. 173—174; Сєсак І. В. Земські установи на Поділлі // Тези доповідей VI-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції (Секція історії дожовтневого періоду). — Кам.-Под., 1985.—С. 13.
124. Экономическая жизнь Подолии.—1915.—№ 4.—С. 9.
125. Кустарные промыслы Подолья. (Подольское губернское земство).—К., 1916.
126. ДАХО. Путівник.—Львів, 1964.—С. 44.
127. КПФ ДАХО.—Ф. Р-582, оп. 2, спр. 26,—Арк. 4—9.
128. Задорожний М. А. Діяльність «Товариства подільських природодослідників» у Кам'янці-Подільському (1911—1916 рр.) // Тези доповідей обласної наукової конференції «Проблеми історичної географії Поділля».—Кам.-Под., 1982.—С. 15—16.
129. Записки общества Подольских естествоиспытателей и любителей природы. Том II.—Кам.-Под., 1913.—С. 1—2.
130. Там же. — С. 24—31.
131. Там же. — С. 7.
132. Там же. — С. 179.
133. Там же. — С. 4—5.
134. Там же. — С. 11.
135. Журналы второго чрезвычайного губернского земского собрания.—Кам.-Под., 1912.—С. 16.
136. Александрович Г. Культурно-исторический отдел музея Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. 1915.—№ 4.—С. 11—18.
137. КПФ ДАХО. — Ф. Р-582, оп. 2, спр. 26. — Арк. 10; М. І. Алещенко, В. Г. Романюк, М. Д. Попович. Діяльність Петра Миколайовича Бучинського в Кам'янці-Подільському (1911—1927 рр.) // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Частина I. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції.—Хм., 1994.—С. 37.
138. Баженов Л. В. Фольклорно-етнографічне вивчення краю в Подільській духовній семінарії в середині XIX — на початку XX ст.//Науково-практична конференція «Культ-

- тура України і слов'янський світ». Тези доповідей та повідомлень. Частина I. — К., 1992. — С. 97.
139. Н. С. Шумада. Фольклор Поділля у записах С. Руданського // Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції.—Львів, 1970.—С. 169.
140. Там же. — С. 170.
141. М. М. Хмелінський. Видатний український поет, етнограф С. В. Руданський (1833—1873 рр.) // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції (Жовтень, 1965 р.)—Хмельницький, 1965.—С. 100.
142. Шевченко Л. В. Визначні подоляни—вихованці університету св. Володимира (Друга половина ХІХ ст.) // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень.—Кам.-Под., 1991,—С. 395.
143. М. І. Сметанська. Народні звичаї та обряди Поділля в етнографічно-фольклорних записах Анатолія Свидницького // Тези доповідей шостої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції.—Вінниця, 1988.—С. 79.
144. Баженов Л. В. Вказ. праця. — С. 98.
145. Кароєва Л. Р. Етнографи Поділля. // Етнографи Поділля. Тези доповідей наукової конференції. Ч. I. — Вінниця, 1992. — С. 4.
146. Там же. — С. 5.
147. А. І. Мамалига, А. В. Ткачук. П. П. Чубинський про Поділля та його жителів // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. Науковий збірник.—Кам.-Под., 1992.—С. 13—18.
148. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный край, снаряженной Императорским Географическим Обществом, Юго-Западный отдел, Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. — Спб., 1872—1878.—Т. 1—7.
149. Н. С. Стаценко. Етапи етнографічного вивчення Поділля// Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. Науковий збірник.—Кам.-Под., 1992.—С. 6, 8.
150. Кароєва Л. Р. — Там же. — С. 6.
151. Там же. — С. 6—7; КПФ ДАХО. — Ф. Р-3333, ол. 1, спр. 33. — Арк. 8.
152. ЦДА.—Ф.-442, ол. 44, спр. 411.—Арк. 38—39.
153. З. Е. Болтарович. Поділля в польській етнографічній літературі ХІХ ст. // Тези доповідей дев'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1990.—С. 55.
154. В. М. Вінюкова. Етнограф з Поділля К. В. Широцький // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. Науковий збірник. — Кам.-Под., 1992. — С. 12—13.

155. Широцький К. Надгробні хрести на Україні // Записки наукового Товариства ім. Шевченка. — Львів, 1906. — С. 1—19; Обилюе летних сельских праздников как остаток крепостного права // ПЕВ.—1907.—№ 41; Подольские «колядки» и «щедрівки» // Православная Подолия. — 1908.—№ 1—4; Дещо з української творчості артиста-маляра Тропініна // ЗНТШ.—1911.—Кн. 1.—С. 98—112; Церковні стародруки // Книгар. — 1918. № 14, — С. 809—814 та інші.
156. Сваричевський А. Музикознавець і фольклорист Антон Коцігінський // Науково-практична конференція «Культура України і слов'янський світ. Тези доповідей та повідомлень. Частина II. — Київ, 1992. — С. 22.
157. В. Прокопчук. З народних глибин.—Хмельницький, 1991. — С. 11—17.

РОЗДІЛ ІІ

1. Історичне краєзнавство в Українській РСР.—К., 1989. — С. 8.
2. КПФ ДАХО.—Ф. Р-3333, оп. 1, спр. 26.—Арк. 35—36.
3. А. Копилов. Професор І. І. Огієнко—ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження).—Кам.-Под., 1992.—С. 4.
4. КПФ ДАХО.—Ф. Р-582, оп. 2, спр. 154.—Арк. 1—2.
5. КПФ ДАХО. — Ф. Р-3333, оп. 1, спр. 15. — Арк. 8; Там же.—Ф. Р-582, оп. 1, спр. 23.—Арк. 13.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі—ЦДАВО України).—Ф. Р-166, оп. 1, спр. 878.—Арк. 10.
7. Баженов Л. І. І. Огієнко і краєзнавство Поділля // У вказаному збірнику тез. — С. 81.
8. Л. Третяк. До історії видавничої діяльності Кам'янець-Подільського університету (1920) // Там же.—С. 68.
9. Там же. — С. 69.
10. КПФ ДАХО. — Ф. Р.-582, оп. 1, спр. 13. — Арк. 5.
11. Там же. — Арк. 13.
12. КПФ ДАХО.—Ф. Р-528, оп. 1, спр. 89-а. — Арк. 43.
13. Там же. — Спр. 100. — Арк. 3.

14. Там же. — Арк. 1.
15. Там же. — Спр. 37. — Арк. 2.
16. Там же. — Арк. 18.
17. Там же. — Спр. 387.—Арк. 1.
18. КПФ ДАХО. — Ф. Р-582, оп. 1, спр. 83.—Арк. 37.
19. Там же. — Спр. 13. — Арк. 1.
20. О. І. Левицький. З історії «Просвіти» в селі Цівківцях Новоушицького району наприкінці 1918 — на початку 1919 р. // Тези доповідей одинадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1992. — С. 113.
21. М. Мельник. Революційні події 1917—1919 рр. в Дунаївцях // В боях за Жовтень. Спогади учасників революційної боротьби на Поділлі. — Хмельницький, 1958. — С. 180.
22. Георгій Касьянов. Українська інтелігенція 1920-х—30-х років: соціальний портрет та історична доля. — Київ, 1992.— С. 74.
23. У перші місяці окупації німецькі власті запросили списки членів «Просвіт» як-ніби для реєстрації і згодом піддали патріотів репресіям, розгромивши й осередки.
24. Історичне краєзнавство в Українській РСР. — К., 1989. — С. 8—9.
25. Скрипник Г. А. Роль Української Академії наук у краєзнавчо-етнографічному дослідженні Поділля (20-і роки ХХ століття) // Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень.—Київ—Кам.-Под., 1991. — С. 555.
26. Савчук В. О. Історико-краєзнавчі організації на Поділлі в 20-і роки. — Там же. — С. 690.
27. О. М. Завальнюк, М. Б. Петров. Винним себе не визнавав...» (В. О. Геринович)// Репресоване краєзнавство. —К., 1991. — С. 179.
28. Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО). — Ф. Р-5257, оп. 1, спр. 8. — Арк. 4.
29. Вінюкова В. М. Кам'янець-Подільське наукове при Українській Академії наук Товариство // V Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень.—Київ—Кам.-Под., 1991.—С. 666.
30. ДАВО. — Ф. Р-254, оп. 1, спр. 94. — Арк. 10.
31. ЦДАВО України. — Ф. Р-166, оп. 3, спр. 414.—Арк. 45.
32. Там же. — Арк. 35 зв.
33. Там же. — Арк. 46.
34. Там же. — Арк. 46 зв.
35. С. І. Кот. Честі своєї не зрадив (В. Д. Отамановський) // Репресоване краєзнавство.—К., 1991. — С. 134.

36. С. І. Кот.—Цит. праця. — С 135.
37. ЦДАВО України.—Ф. Р-166. оп. 3, спр. 414.—Арк. 46 зв.
38. Там же. — Арк. 4.
39. Там же. — Арк. 38.
40. Там же.
41. Там же. — Арк. 48.
42. Там же. — Арк. 49 зв.
43. Там же. — Арк. 50.
44. Там же. — Арк. 43.
45. Там же. — Арк. 65.
46. Там же. — Арк. 44.
47. Т. С. Бульба. Краєзнавець М. Білінський // Тези доповідей одинадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції.—В., 1992.—С. 53.
48. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ—ХХ ст. — Кам.-Под., 1993.—С. 130.
49. ЦДАВО України. — Ф. Р.-166, оп. 3, спр. 414.—Арк. 48.
50. Там же. — Арк. 66—67.
51. Там же. — Арк. 67 зв.
52. Там же. — Арк. 72.
53. Там же. — Арк. 75.
54. В. Отамановський. Краєзнавство на Поділлі. — Вінниця, 1926. — С. 8.
55. ЦДАВО України. — Там же. — Арк. 78.
56. ДАВО. — Ф. Р-254, оп. 1, спр. 164. — Арк. 47—48.
57. Там же. — Ф. Р-1124, оп. 1, спр. 11. — Арк. 1—25.
58. Краеведные учреждения СССР. — Л., 1925. — С. 103.
59. ДАВО. — Ф. Р-5257, оп. 1, спр. 8. — Арк. 4.
60. Краєзнавство. Щомісячний орган українського комітету краєзнавства. — Харків, 1928. — № 6—10. — С. 90.
61. Там же. — С. 91.
62. Там же. — № 4. — Титульна сторінка.
63. Там же. — № 1. — С. 20—25.
64. Краєзнавство. — 1930.. — № 1—5. — С. 16—29.
65. Краєзнавство. — 1928. — № 6—10. — С. 92.
66. Там же. — С. 91.
67. Там же. — № 1. — С. 46; Савчук В. О. Історико-краєзнавчі організації на Поділлі в 20-ті роки // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. — Київ—Кам.-Под., 1991.—С. 690.
68. Краєзнавство. — 1928. — № 6—10. — С. 91.
69. Краєзнавство —. 1929. — № 1—2. — С. 59.
70. Гуменюк С. К. З історії краєзнавчого руху на Поділлі // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. — Київ — Кам.-Под., 1991. — С. 35.
71. В. Отамановський. — Вказ. праця. — С. 6.

72. Краєзнавство. — 1928. — № 6—10. — С. 74.
73. ЦДАВО України. — Ф.Р-166, оп. 6, спр. 2599.—Арк. 4.
74. Краєзнавство. — 1928. — № 6—10. — С. 75.
75. ЦДАВО України. — Там же. — Спр. 2251. — Арк. 1.
76. Там же. — Арк. 13.
77. Там же. — Арк. 14.
78. Баженов Л. В. — Вказ. праця. — С. 250.
79. Пивошенко І. М. Подільський краєзнавець М. С. Котенко-Шевченко // Тези доповідей ІV Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1986. — С. 20.
80. Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — С. 135.
81. Там же. — С. 141.
82. ДАВО. — Ф.Р-5257, оп. 1, спр. 8. — Арк. 2.
83. Червоний край. — 1926. — № 78. — С. 4.
84. Культура і побут. — 1926. — № 38. — С. 7.
85. В. П. Соловей. Історія музею в 20—30-ті роки // Музей і Поділля. Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. — Кам.-Под., 1990. — С. 12—13.
86. К. Б. Дегтяр. В. М. Гагенмейстер (1887—1938) —дослідник українського народного мистецтва // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція історії радянського періоду). Тези доповідей. — Кам.-Под., 1987. — С. 114.
87. ДАВО. — Ф-2625, оп. 2, спр. 115. — Арк. 24.
88. С. І. Кот. Дослідник Подільської старовини (Г. В. Брілінг) // Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — С. 192.
89. Там же. — С. 193.
90. ЦДАВО України. — Ф.Р-166, оп. 12, спр. 832. — Арк. 2.
91. Там же. — Арк. 3.
92. ЦДАВО України.—Ф.Р-166, оп. 2, спр. 1158.—Ар. 18—18 зв.
93. ДАВО.—Ф. Р-254, оп. 1, спр. 654. — Арк. 170—174.
94. Там же. — Ф.Р-925 оп. 1, спр. 879. — Арк. 2—6.
95. Там же. — Ф.Р-254, оп. 1, спр. 658. — Арк. 17.
96. ЦДАВО України. — Ф.Р-166, оп. 3, спр. 55. — Арк. 30.
97. Краеведные учреждения СССР. — Л., 1925. — С. 54—55.
98. В. П. Соловей. — Цит. стаття. — С. 14.
99. Баженов Л. В. — Вказ. праця. — С. 295.
100. В. П. Соловей. — Там же.
101. Культура і побут. — 1927. — № 41. — С. 5.
102. В. П. Соловей. — Там же. — С. 15.
103. Там же.
104. ДАВО. — Ф.Р-5257, оп. 1, спр. 3. — Арк. 99.
105. Там же. — Арк. 119.
106. ЦДАВО України.—Ф.Р.-166, оп. 6 спр. 2281.—Арк. 1.
107. Там же. — Оп. 6/VI, спр. 9411.—Арк. 14.
108. Там же. — Спр. 2281. — Арк. 15.

109. Там же. — Спр. 9411. — Арк. 14 зв.
110. Там же. — Арк. 15.
111. Л. Р. Кароєва. Розвиток краєзнавчої роботи на Поділлі у 20-х роках ХХ ст. // Тези доповідей шостої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції.—Вінниця, 1988.— С. 45.
112. С. І. Кот. Честі своєї не зрадив (В. Д. Отамановський) // Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — С. 137.
113. О. І. Андрушко. Ідейно-виховна робота Вінниччини в роки довоєнних п'ятирічок // Тези доповідей восьмої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції.—Вінниця, 1989.— С. 76.
114. Культурне будівництво Української Радянської Соціалістичної Республіки (Статистичний довідник).—К., 1940. — С. 13—14.
115. ЦДАВО України. — Ф. 2581, оп. 1, спр. 206.—Арк. 12—15.
116. Нестуля О. О. Охорона пам'яток України за доби Центральної Ради // Український історичний журнал (далі — УІЖ). — 1993. — № 10. — С. 109.
117. Там же. — С. 106.
118. ЦДАВО України. — Ф. 2581, оп. 1, спр. 218. — Арк. 5.
119. Нестуля О. О. — Вказ стаття. — С. 210.
120. Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. — К., 1991. — С. 265.
121. ЦДАВО України. — Ф. Р-4942, оп. 1, спр. 1.—Арк. 10.
122. Там же. — Ф. Р-166, оп. 1, спр. 690. — Арк. 75.
123. Памятники истории и культуры Винницкой области. Материалы к своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Выпуск 8. — К., 1990. — С. 12.
124. Красные зори. — 1921. — № 1. — С. 7.
125. ДАВО. — Ф. Р-925, оп. 2, спр. 165.—Арк. 20.
126. Там же. — Оп. 3, спр. 130. — Арк. 36.
127. Там же. — Арк. 37.
128. Там же. — Арк. 35.
129. Там же. — Оп. 4, спр. 591. — Арк. 1.
130. Там же. — Спр. 47. — Арк. 38.
131. Там же. — Ф. Р-522, оп. 1, спр. 392. — Арк. 4.
132. ЦДАВО України.—Ф. Р-166, оп. 6, спр. 9396.—Арк. 6.
133. Там же. — Арк. 27.
134. Там же. — Арк. 75.
135. КПФ ДАХО. — Ф. Р-3333, оп. 1, спр. 15.—Арк. 9.
136. Там же. — Арк. 95.
137. ЦДАВО України.—Ф. Р-166, оп. 6, спр. 9396.—Арк. 38.
138. Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів. Том I (1917—1941 рр.). — К., 1959.—С. 422—423.
139. ЦДАВО України. — Ф. Р-166, оп. 6, спр. 9368.—Арк. 9.
140. Там же. — Арк. 2 зв.

141. Там же. — Арк. 2.
142. Там же. — Спр. 9369. — Арк. 3.
143. Там же. — Арк. 6.
144. Там же. — Арк. 7.
145. Там же. — Спр. 9441. — Арк. 2.
146. Там же. — Ф. Р-166, оп. 8, спр. 425.—Арк. 39, 75, 87.
147. Там же. Арк. 6.
148. Там же. — Арк. 22.
149. Там же. — Арк. 97.
150. Там же. — Оп. 9, спр. 1521.—Арк. 2.
151. Там же. — Оп. 6, спр. 9368.—Арк. 8.
152. Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. — К. 1991. — С. 121.
153. ЦДАВО України. — Ф. Р-166, оп. 9, спр. 45.—Арк. 32.
154. Там же. — Арк. 36.
155. Там же. — Арк. 29.
156. Там же. — Арк. 18—18 зв.
157. Там же. — Арк. 39.
158. Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів. Том I (1917—1941 рр.). — К., 1959. — С. 821; ДАВО. — Ф. Р-2700, оп. 1, спр. 57. — Арк. 99.
159. И. В. Сталин. Сочинения. Том 12. Апрель 1929 — июнь 1930.—М., 1953. — С. 309.
160. С. І. Кот. Честі своєї не зрадив (В. Д. Отамановський) // Репресоване краєзнавство.—К., 1991. — С. 138.
161. Наука на Україні. — 1927. — № 2—4. — С. 304.
162. С. І. Кот. — Вказ. праця. — С. 139.
163. Там же.
164. Червоний край. — 1930. — 23 квіт.
165. Георгій Касьянов. Українська інтелігенція 1920-х—30-х років: соціальний портрет та історична доля.—К., 1992.—С. 154.
166. Літературна Україна. — 1989. — 31 серпня.
167. Нагорний В. І. Трагедія української культури. 1930—1937 рр. (На матеріалах Поділля) // V Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень.—Київ—Кам.-Под., 1991.—С. 284.
168. Георгій Касьянов. — Вказ. праця. — С. 57.
169. Нагорний В. І. — Там же. — С. 285.
170. В. М. Ричка. Загублене життя (П. Г. Клепатський) // Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — С. 202.
171. Там же. — 204.
172. Там же. — 203.
173. Там же. — С. 204.
174. ЦДАВО України. — Там же. — Арк. 5.

175. Краєзнавство. — 1928. — № 1. — С. 20—25; 1929. — № 3—10.—С. 44—48; 1930.—№ 1—5.—С. 16—29.
176. Архівна справа УКДБ Хмельницької області № 12224.
177. О. М. Завальнюк, М. Б. Петров. Винним себе визнав (В. О. Геринович) // Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — С. 181.
178. Михайло Драй-Хмара. Бібліографічний список. — Хмельницький, 1992.
179. Ю. З. Данилюк. Е. Д. Сташевський та його роль у дослідженні проблем історії України // Тези доповідей республіканської наукової конференції «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». — Дунаївці, 1993. — С. 92.
180. КПФ ДАХО. — Ф. Р-333, оп. 1, спр. 15. — Арк. 12.
181. Олександр Климчук. Життєві жалі протоієрея Січинського // Україна. — 1992. — № 1. — С. 16—17.
182. С. І. Кот. Дослідник подільської старовини // Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — С. 197.
183. Нагорний В. І. — Там же. — С. 285.
184. Кароєва Л. Із туману холодного минулого // Україна.— 1989. — № 28. — С. 8.
185. ЦДАВО України. — Ф. Р-166, оп. 6, Т. 2, спр. 2481.— Арк. 2.
186. Там же. — Арк. 7.
187. Там же. — Спр. 2599. — Арк. 8.
188. Там же. — Арк. 16—22.
189. Етнографія Поділля. Тези доповідей наукової конференції. Ч. І. — Вінниця, 1992. — С. 7.
190. О. О. Нестуля. Україна стала його долею (Ф. Л. Ернст) // Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — С. 108.
191. ЦДАВО України.—Ф. Р-166, оп. 6, спр. 9411.—Арк. 23.
192. Там же. — Арк. 15.
193. Там же. — Спр. 9441. — Арк. 2.
194. Там же. — Арк. 8.
195. О. О. Нестуля. — Вказ. праця. — С. 111.
196. ЦДАВО України.—Ф. Р-166, оп. 9, спр. 57.—Арк. 5—6.
197. Там же. — Ф. Р-1, оп. 6, спр. 146.—Арк. 159—160.
198. В. А. Войналович. Голова УКОПК (І. Ю. Кулик) // Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — С. 323.
199. Нестуля О. О. В. П. Затонський і проблеми збереження історико-культурної спадщини українського народу // Тези доповідей республіканської наукової конференції «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». — Дунаївці, 1993. — С. 123.
200. Там же. — С. 124.
201. В. Прокопчук. З народних глибин. — Хм., 1991.—С. 22.

202. ЦДАВО України.—Ф. Р-166, оп. 6, спр. 9441.—Арк. 12; М. Я. Рудинский // Краткие сообщения института археологии. Вып. 8.—К., 1959. — С. 175—178.
203. О. О. Настуля. Невтомний дослідник пам'яток України (М. Я. Рудинський) // Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — С. 277.
204. ЦДАВО України.—Ф. Р-166, оп. 9, спр. 1479.—Арк. 40.
205. О. О. Войналович. Фабрикація справи «Польської організації військової» та втрати педагогічних кадрів на Поділлі // Тези доповідей республіканської конференції «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля».—Дунаївці, 1993. — С. 87.
206. Архів УСБ по Хмельницькій області. — Спр. 11474.—Т. 2. — Арк. 107—112.
207. Краєзнавство. — 1929. — № 3—10. — С. 22.
208. Там же. — 1930. — № 1—5. — С. 3.
209. Баженов Л. В. — Вказ праця. — С. 57.
210. Там же. — С. 60.

РОЗДІЛ III

1. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. — К., 1972. — С. 56.
2. ДАВО.—Ф. Р-4971, оп. 4, спр. 145. — Арк. 18.
3. ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 15, спр. 313. — Арк. 27.
4. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. — Там же; Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. — К., 1971. — С. 52.
5. Історичне краєзнавство в Українській РСР. — К., 1989. С. 18.
6. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. Збірник документів. Том II (червень 1941—1960 рр.).—К., 1961. — С. 57.
7. Листи з фашистської каторги. Збірник листів.—К.: Укрполітвидав, 1947.
8. ДАХО. Путівник. — Львів, 1964. — С. 6.
9. І. Кириченко. Архівне будівництво в Хмельницькій області // Архіви України. — 1968. — № 4. — С. 18.
10. Є. П. Ковальова. Архівне будівництво на Вінниччині в післявоєнні роки // Тези доповідей шостої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — В., 1988. — С. 72.
11. Культурне будівництво в Українській РСР. Том II (червень 1941—1960 рр.).—К., 1961. — С. 63.

12. ДАХО. — Ф. Р-1950, оп. 1, спр. 3. — Арк. 10.
13. Там же. — Ф. Р-1530, оп. 3, спр. 16. — Арк. 36.
14. Культурне будівництво в Українській РСР. Том II (червень 1941—1960 рр.). — К., 1961. — С. 345.
15. І. Кириченко. — Вказ. праця. — С. 19.
16. ДАХО. Путівник. — С. 6.
17. ДАВО. — Ф. Р-5257, оп. 1, спр. 2. — Арк. 64.
18. Там же. — Ф. Р-5107, оп. 1, спр. 11. — Арк. 3.
19. Там же. — Арк. 7—8.
20. Культурне будівництво в Українській РСР. Червень, 1941—1950. Збірник документів і матеріалів.—К., 1989. С. 109.
21. Г. М. Дзюба. Відродження музею // Музей і Поділля. Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. — Кам.-Под., 1990. — С. 16.
22. Культурне будівництво в Українській РСР. Червень, 1941—1950. — С. 108.
23. Г. М. Дзюба. Вказ. праця. — С. 17.
24. Культурне будівництво в Українській РСР. Том II (червень 1941—1960 рр.). — К., 1961. — С. 74.
25. Там же. — С. 137.
26. ДАВО. — Ф. Р-4970, оп. 1, спр. 1. — Арк. 6.
27. Культурная жизнь в СССР. 1941—1950. Хроника. — М., 1977. — С. 325.
28. Давидюк А. Т. Музей-садиба М. І. Пирогова—культурно-освітній центр медичного виховання на Поділлі // Культура Поділля: історія і сучасність. — Хмельницький, 1993. — С. 232.
29. ДАВО. — Ф. Р-5330, оп. 2, спр. 19. — Арк. 15; Л. Р. Кароєва. Народні музеї Вінницької області // Тези доповідей четвертої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1986. — С. 41.
30. Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941—1950. Збірник документів і матеріалів. — К., 1989. — С. 445—450.
31. ДАВО. — Ф. Р-4970, оп. 1, спр. 30. — Арк. 22.
32. Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. — К., 1972.—С. 481.
33. ДАВО. — Ф. Р-5330, оп. 2, спр. 19. — Арк. 15.
34. Там же. — Арк. 5, 19.
35. ДАВО. — Ф. Р-4971, оп. 1, спр. 82. — Арк. 87.
36. Там же. — Арк. 14.
37. Колхозные музеи. — Винница, 1961. — С. 30.
38. ДАВО. — Ф. Р-5330, оп. 2, спр. 19. — Арк. 8—9.
39. Там же. — Ф. Р-4971, оп. 4, спр. 139. — Арк. 5.
40. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. Збірник документів. Том II (червень 1941—1960 рр.).—К., 1961. — С. 122—124.

41. Там же. — С. 87—90.
42. ДАВО. — Ф. Р-151, оп. 9, спр. 61. — Арк. 8.
43. Там же. — Ф. Р-2700, оп. 5, спр. 77. — Арк. 61.
44. Культурне будівництво в Українській РСР. Том II (червень 1941—1960 рр.). — С. 187.
45. ДАВО. — Ф. Р-2700, оп. 6, спр. 231. — Арк. 198.
46. Памятники истории и культуры Винницкой области. Материалы к своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Выпуск 8. — К., 1990. — С. 27.
47. І. Т. Буб'яков, В. М. Пажинська. Місця козацької слави на Хмельниччині // Тези доповідей науково-практичної конференції «Поділля в роки визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.» — Дунаївці, 1992. — С. 29.
48. Історичне краєзнавство в Українській РСР. — К., 1989. — С. 175.
49. ДАВО. — Ф. Р-5330, оп. 2, спр. 19. — Арк. 36.
50. ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 15, спр. 313.—Арк. 24.
51. Там же. — Арк. 27.
52. Там же. — Спр. 958. — Арк. 57—58.
53. Там же. — Спр. 187. — Арк. 60.
54. Там же. — Спр. 1666. — Арк. 47—48.
55. Там же. — Спр. 1659. — Арк. 73.
56. Наукові записки Вінницького державного педагогічного інституту. Випуск 3. — К.: Радянська школа, 1954. — С. 33—45.
57. Баженов Л. В. Вказ. праця. — С. 61.
58. ДАВО. — Ф. Р-5317, оп. 1, спр. 49. — Арк. 2.
59. Там же. — Арк. 3.
60. Жіноча доля в народних піснях. — К., 1930; Пісні Явдохи Зуїхи (Записав Гнат Танцюра).—К., 1965.—810 с.; Записки збирача фольклору. — К., 1958. — 100 с.
61. Баженов Л. В. Вказ. праця. — С. 66.
62. П. Т. Тронько. Летопись дружбы и братства. — К., 1981. — С. 15.
63. ДАВО. — Ф. Р-5047, оп. 2, спр. 15. — Арк. 1; ДАХО.— Ф. Р-3906, оп. 1, спр. 9. — Арк. 2.
64. ДАХО. — Там же. — Арк. 3.
65. ДАВО. — Там же. — Арк. 2.
66. Там же. — Арк. 3—4.
67. П. Т. Тронько. Вказ. праця. — С. 31.
68. І. Кириченко. Вказ. стаття. — С. 21.
69. ДАХО. — Ф. Р-3906, оп. 1, спр. 9. — Арк. 25.
70. Там же. — Арк. 26.
71. Там же. — Арк. 28.
72. Історичне краєзнавство в Українській РСР. — С. 67.
73. ДАВО. — Ф. Р-5047, оп. 2, спр. 15. — Арк. 9.
74. Історичне краєзнавство в Українській РСР. — С. 69.
75. ДАХО. — Там же. — Арк. 30.
76. Там же. — Ф. Р-3906, оп. 1, спр. 19.—Арк. 1—122.

77. Там же. — Спр. 9. — Арк. 31.
78. ЦДАВО України. — Ф. 4633, оп. 1, спр. 89. — Арк. 39.
79. ДАВО. — Там же. — Арк. 6—7.
80. Там же. — Спр. 357. — Арк. 15—18.
81. Там же. — Спр. 356. — Арк. 22.
82. Там же. — Спр. 2. — Арк. 122—124.
83. ДАХО. — Ф. Р-3906, оп. 1, спр. 5. — Арк. 15—26.
84. Там же. — Арк. 33.
85. Там же. — Арк. 48—50.
86. Там же. — Спр. 242. — Арк. 15—16.
87. Там же. — Ф. Р-3906, оп. 1, спр. 9. — Арк. 13—14.
88. Там же. — Арк. 15.
89. Там же. — Арк. 16.
90. Там же. — Арк. 18.
91. Там же. — Арк. 19.
92. ДАВО. — Ф. Р-5047, оп. 2, спр. 1. — Арк. 120.
93. ДАХО. — Спр. 6. — Арк. 27, 31.
94. ДАХО. — Спр. 9. — Арк. 20.
95. Там же. — Спр. 6. — Арк. 37.
96. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. — К., 1972. — С. 6.
97. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — К., 1972. — С. 6.
98. П. Т. Тронько. Летопись дружбы и братства. — К., 1981. С. 38, 113.
99. П. Тронько, Ю. Данилюк, В. Савчук. Шляхами народного подвигу. (З досвіду створення літопису міст і сіл Української РСР). — К., 1987. — С. 21.
100. Тронько П. Подвиг твоїх батьків. — К.: «Молодь», 1968. — С. 268, 281—284, 305—307, 375—376.
101. ДАХО. — Там же. — Арк. 22; П. Т. Тронько. Вказ. граця. — С. 80—81.
102. П. Т. Тронько. — Там же. — С. 78.
103. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. — С. 702—703.
104. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. С. 6, 773—774.
105. ДАВО. — Там же. — Спр. 15. — Арк. 25.
106. Баженов Л. В. Вказ. праця. — С. 72.
107. Гуменюк С. К. З історії краєзнавчого руху на Поділлі // Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. — Кам.-Под., 1991. — С. 34.
108. Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції (Жовтень, 1965 р.). — Хмельницький, 1965.
109. І. І. Заєць. Перша Вінницька історико-краєзнавча конференція // Архіви України.—1972.—№ 9. — С. 150—152.
110. П. Т. Тронько. Вказ. праця. — С. 119.
111. П. Тронько, Ю. Данилюк, В. Савчук. Вказ. праця.—С. 11.

112. І. С. Винокур, С. К. Гуменюк. Археологічні пам'ятки Хмельниччини (конспект лекції на допомогу студентам). — Кам.-Под., 1965. — 40 с.; Методичні вказівки для вчителів історії по вивченню матеріалу про рідний край в курсі історії СРСР (VII клас). — Хмельницький, 1966. — 10 с.; Методичні вказівки для студентів та вчителів історії по вивченню матеріалу про рідний край в курсі історії СРСР (VIII клас). — Хмельницький, 1967. — 11 с.; Б. М. Кушнір. Методичні вказівки до вивчення історії Хмельниччини (1900—1970 рр.). — Кам.-Под., 1970. — 50 с. цплкпллкк
113. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Поділля на сучасному етапі // Тези доповідей сьомої Вінницької обласної краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1989. — С. 9.
114. ЦДАВО. України. — Ф. 4633, оп. 1, спр. 81. — Арк. 88.
115. Народное хозяйство Украинской ССР. Юбилейный статистический ежегодник. — К., 1987. — С. 350.
116. А. В. Ткачук. Музейні заклади — важливі центри комуністичного виховання трудящих Поділля (1964—1975) // Тези доповідей дев'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1990. — С. 108.
117. О. Ф. Завальнюк. Меморіальний музей М. Д. Леонтовича на Вінниччині // Тези доповідей дев'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1987. — С. 58.
118. П. Т. Тронько. Летопись дружбы и братства. — К., 1981. — С. 121.
119. Народное хозяйство Украинской ССР. Юбилейный статистический ежегодник. — К., 1987. — С. 350.
120. І. І. Заєць. Діяльність Вінницького краєзнавчого музею в 60-х роках. // Тези доповідей сьомої Вінницької обласної краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1989. — С. 6.
121. Г. М. Дзюба. Відродження музею // Музей і Поділля. Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. — Кам.-Под., 1990. — С. 17.
122. С. Е. Баженова. Історія, сьогодення, перспективи розвитку Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника. // Там же. — С. 7.
123. Л. П. Станіславська. Проблеми організації нових музейних експозицій // Там же. — С. 26.
124. Поточний архів Хмельницького обласного краєзнавчого музею. — Довідка про діяльність музею на 1980 рік. — С. 1.
125. Там же. — С. 3.
126. Там же. — Інформація Хмельницького обласного краєзнавчого музею про хід виконання наказу № 135 обласного управління культури від 28 серпня. — С. 1.

127. Там же. — Довідка Хмельницького обласного краєзнавчого музею про виконання постанови ЦК КПРС «Про поліпшення ідейно-виховної роботи музеїв» (1 березня 1983 р.) — С. 1—2.
128. Там же. — С. 17.
129. Там же. — С. 18.
130. Там же. — С. 20.
131. Народне господарство Української РСР у 1989 році. Статистичний щорічник. — К., 1990. — С. 198.
132. Л. Р. Кароева. Народні музеї Вінницької області // Тези доповідей четвертої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1986. — С. 41.
133. Поточний архів Хмельницького обласного краєзнавчого музею. Довідка про роботу музеїв на громадських засадах Хмельницької області за 1991 р. — С. 1.
134. Там же. — Пропозиції щодо перспективного плану розвитку відділів Хмельницького обласного краєзнавчого музею на період до 1995 року. — С. 1—7.
135. Голод 1932—1933 рр. на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки. Матеріали республіканської науково-практичної конференції. — Хмельницький, 1993.
136. Подільська старовина. Науковий збірник. На пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського. — Вінниця, 1993. — С. 31—33.
137. Історичне краєзнавство в Українській РСР. — К., 1989. — С. 177.
138. ДАВО. — Ф. Р-5330, оп. 2, спр. 1. — Арк. 1.
139. ДАВО. — Ф. Р-5330, оп. 1, спр. 1. — Арк. 86.
140. Там же. — Спр. 89. — Арк. 56.
141. Там же. — Арк. 102.
142. ЦДАВО України.—Ф. 166, оп. 15, спр. 8247.—Арк. 22.
143. Там же. — Спр. 8236. — Арк. 9.
144. Там же. — Арк. 10.
145. В. О. Білоус. Інтернаціональне й патріотичне виховання студентів у Вінницькому педагогічному інституті імені М. Островського // Тези доповідей п'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1987. — С. 56.
146. Інформаційний бюлетень № 6. — Хмельницький, 1991.— С. 1.
147. Там же. — С. 2.
148. Там же. — С. 7.
149. Поточний архів Вінницької обласної організації УТОПІК. —Доповідь про підсумки і проблеми роботи Вінницької обласної організації товариства охорони пам'яток історії і культури в умовах державної незалежності України (1991 р.). — С. 11—12.
150. ДАВО. — Ф. Р-5330, оп. 1, спр. 1. — Арк. 86.

151. До криниць народного слова. З досвіду роботи секції фольклору, етнографії та літератури, що працює при правлінні Вінницької обласної організації товариства охорони пам'яток історії та культури. — Вінниця, 1989.
152. В. Верховлюк. Фольклористи-краєзнавці у фондах Вінницького державного архіву // Етнографія Поділля. Тези доповідей наукової конференції. Ч. II. — Вінниця, 1992. — С. 33—34.
153. Т. Ф. Швед. Особовий фонд Е. В. Горб // Тези восьмої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1989. — С. 85—86.
154. Прадавнє золото Поділля. Врятовані пам'ятки України. — Вінниця, 1993.
155. Інформаційний бюлетень № 1 Хмельницької обласної організації УТОПІК. — Хмельницький, 1992. — С. 22—26.
156. Народним коштом. Плакат-звернення. — Тиврів, 1990.
157. Памятники истории и культуры Винницкой области. Материалы к своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Выпуск 8. — К., 1990.
158. Е. П. Ковальова. Архівне будівництво на Вінниччині в післявоєнні роки. У вказаній збірці тез. — С. 72.
159. Державний архів Хмельницької області. Буклет. — Хмельницький, 1992. — С. 5.
160. Баженов Л. В. Вказ. книга. — С. 10.
161. Правдою відтворимо історію. Буклет. — Вінниця, 1989.
162. Афганістан — війна-трагедія. Буклет. — Вінниця, 1989.
163. Славі не меркнути, подвигу жити! Буклет. — Вінниця, 1989.
164. Пам'ятаю 33-й... Буклет. — Вінниця, 1989.
165. ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 15, спр. 8367. — Арк. 16.
166. Подільські вісті. — 1993. — 29 червня.
167. Баженов Л. В. Вказ. книга. — С. 77—78.
168. Заєць І. І. Археологічно-краєзнавчі дослідження на історичному факультеті Вінницького педагогічного інституту // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. — Кам.-Под. 1991. — С. 379.
169. Б. М. Кушнір. «Історичне краєзнавство» у вузі // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. — Кам.-Под., 1990. — С. 90—92.
170. В. О. Білоус. Вінницький педагогічний інститут імені М. Островського // Тези доповідей четвертої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1986, — С. 39.
171. Алещенко М. І., Білецька Л. В. Стан вивчення історичного краєзнавства в Кам'янець-Подільському сільсько-господарському інституті // Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. — Кам.-Под., 1991. — С. 382—383.

172. Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — С. 93—101, 133—142, 178—184, 191—198, 202—204, 320—324; Культура Поділля: історія і сучасність. Матеріали другої науково-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. — Хмельницький, 1993. — С. 91—93, 209—215, 256—259; Тези доповідей республіканської наукової конференції: «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». — Дунаївці, 1993.—С. 85—93; V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. — Кам.-Под., 1991. — С. 268—273, 281, 284—287, 299—301; В. І. Нагорний «Переслідування працівників культури на Вінниччині в 1933—1937 рр.» // Тези доповідей ІХ Вінницької історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1990. — С. 86—87.
173. Голод на Поділлі. Книга свідчень. — Кам.-Под., 1993.— С. 102.
174. V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. — Кам.-Под., 1991. — С. 322—323, 327—331.
175. Тези доповідей республіканської наукової конференції: «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». — Дунаївці, 1993. — С. 81—84, 88—90.
176. Тези доповідей науково-практичної конференції «Поділля в роки визвольної війни українського народу 1648—1654 років». — Дунаївці, 1992.
177. Подільські вісті. — 1993. — 29 черв.
178. М. І. Алещенко. Відступ від лєнінського кооперативного плану на Поділлі (1922—1933 рр.) // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей.—Кам.-Под., 1990. — С. 31—32; А. А. Ніколаєвська. Репресоване селянство // Тези доповідей республіканської наукової конференції «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». — Дунаївці, 1993. — С. 84—85; Дячок В. В. Устим Кармелюк в документальних джерелах // Культура Поділля: історія і сучасність. Матеріали другої науково-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м. Хмельницького.—Хмельницький, 1993.—С. 249—251; Зінченко Л. А. Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки // УІЖ. — 1992. — № 1.—С. 104—114.
179. Ю. З. Данилюк. Е. Д. Сташевський та його роль у дослідженні проблем історії України // Тези доповідей республіканської наукової конференції «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». — Дунаївці, 1993.—С. 91—93; Л. В. Прокопчук, Т. Й. Ткач. З порога смерті // Там же. — С. 136—137; Мазурик В. С., Шпильова Л. М. Громадський та культурний діяч Поділля початку ХХ ст. Ю. О. Щириця // Культура Поділля: історія і сучасність. Матеріали другої науково-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. — Хмельницький,

1993. — С. 256—258; Скляренко Е. М. Микола Марчак — державний діяч України // Там же. — С. 258—259.
180. Вісник краєзнавця, № 1 Хмельницької обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців. — Хмельницький, 1991. — С. 2.
181. Там же. — С. 22.
182. Поточний архів Вінницького обласного краєзнавчого товариства «Поділля». — Постанова установчої конференції товариства від 23 вересня 1988 р.; Список правління.
183. Методичні рекомендації для написання краєзнавчого нариса про село. — Вінниця, 1989. — 11 с.
184. Український фонд культури. 1987—1992. Збірник матеріалів. — К., 1992. — С. 16.
185. Лебедева-Іллінська О. В. Діячі культури Хмельниччини// Культура Поділля: історія і сучасність. Матеріали другої науково-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. — Хмельницький, 1993. — С. 270—271.
186. Довгострокові програми Вінницького обласного відділення Українського фонду культури. — Вінниця, 1992.
187. Шевченко на Поділлі. Літературно-мистецьке свято «Всім'ї вольній, новій» на Вінниччині. Спецвипуск газети «Південний Буг». — Вінниця, 1992.
188. ДАВО. — Ф. Р-5967, ог. 1, спр. 1. — Арк. 1.
189. Там же. — Спр. 7. — Арк. 7.
190. Хмельниччина літературна. Збірник обласної організації Спілки письменників України.—Хмельницький, 1992. — С. 51.
191. Там же. — С. 51—53.
192. Броніслав Грищук. Поділля — колиско і доле. — Львів, 1988. — 293 с.; Броніслав Грищук. Граф Мархоцький і Миньковецька держава. Маловідомі сторінки історії Поділля XVIII—XIX ст. — Хмельницький, 1992. — 27 с.; Микола Магера. Кам'янецькими стежками.—Хмельницький, 1989. — 158 с.; Анатолій Ненцінський. Комаргород. — Хмельницький, 1992. — 97 с.
193. Подільські вісті. — 1992. — 17 лист.
194. Баженов Л. В. Вказ. праця. — С. 10.
195. Карван С. Л. С. К. Гуманюк — відомий бібліограф-краєзнавець Поділля // Культура Поділля: історія і сучасність. Матеріали другої науково-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. — Хмельницький, 1993. — С. 228.
196. Там же. — С. 229.
197. Баженов Л. В. Вказ. праця. — С. 148.
198. І. С. Винокур. Бібліографічний покажчик. — Хмельницький, 1989. — С. 4—26.

ДОДАТКИ

УЧАСНИКАМ V ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ З ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Від імені Верховної Ради України і від себе особисто щиро і сердечно вітаю учасників і гостей V Всеукраїнської наукової конференції «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України». Справа, біля чистих джерел якої ви стоїте, набуває сьогодні виняткового значення. В знаменний час розбудови незалежної Української демократичної держави активізація процесу відродження історичної пам'яті, національної гідності, духовного піднесення народу є надзвичайно важливим і почесним завданням наукових, культурно-освітніх закладів і установ, всіх патріотичних громадських організацій. Протягом сторіч яскрава самотня історія України подавалась у спрощеному, викривленому вигляді, як додаток до історії сусідніх держав-імперій, а її визначні діячі пропускалися через «прокрустове ложе» офіційної ідеології, наділялись антинаціональними ярликами.

У створенні дійсного історичного літопису України нашим науковим інституціям, в тім числі й загонові вчених-краєзнавців, треба послідовно дотримуватись історичної правди, світоглядної зваженості, високої наукової культури, уникати проявів політичної кон'юнктури, догматизму, ідеологічних нашарувань. Їх патріотичне покликання — створити яскравий повноцінний літопис українського й усіх народів, що живуть на Україні. Чільне місце серед українознавчих досліджень повинні зайняти глибоко наукові за змістом, публіцистично пристрасні й популярні за викладом праці з історії міст і сіл, фабрик, заводів України, про скарбниці національної культурної спадщини. В нинішніх умовах історико-краєзнавчі організації повинні дбати про поцінування, пропаганду й збереження пам'яток історії і культури в усіх регіонах України, перепиняти дорогу проявам зневаги й вандалізму щодо пам'ятників нашої національно-патріотичної історії й культури.

Все дороге й славне в історії України належить сучасній молоді й наступним поколінням. Тож вважаємо обов'язком всіх учасників і осередків історико-краєзнавчого руху приділяти постійну увагу роботі по національно-патріотичному вихованню молоді в школах, училищах, технікумах і вузах.

Верховна Рада і Уряд України всіляко сприятимуть справі розвитку історичного краєзнавства, інших галузей знань в ім'я будівництва незалежної демократичної держави.

Л. Кравчук

(«Голос України». — 1991. — № 210. — 29 жовтня).

ГРАМОТА

князя Олександра Кориатовича Смотрицького
домініканському монастирю, видана 17 березня 1375 р.

«Во имя Отца и Сына и Святого Духа, Аминь. Мы, князь Литовский, князь Олександр Кориатович, Божею милостью князь и Господарь Подольской земли чиним свидочо (делаем известным) своим листом, всякому доброму, ктож на сей лист посмотрит, штож был брат наш князь Юрий, Корьятович, придал млин (мельницу) к церкви Матци Божьий у Смотрича то и мы князь Олександр подтверждаим того своим листом дальнесьмо (на дальнейшее время), на вики той млин и мисто у млина к церкви и тым мнихом казательного закону, а кою колы и спрячают людей у соби, оу том мисти, у млина ты люди и дальнеем им, со всим правом. Алей то штож колиб же и земляне будут город твердити, тогда тии люде також имеют твердити город Смотрич, иже то штож коль вси земляны имут давати дань у татары, то середбро имиють такоже тии люди дати. А ко млину границя горе (вверху) Смотричем до мисту, а долови (внизу) Смотричем, што дуброва межи Ходорковым селом той дуброви половина к млину, а в поле, кде соби приоруют ниви, то их имиють прислушати. А нато дальнесьмо свой лист и печать зависили своего князьтва. А свидци (свидетели) на то Гринко пан, староста Подольский, Смотрицкий воевода Рогожка Прокопий, Семенко Карабчиевський, а писан лист у Смотричи; по нарожении Божиим лета 1375 месяца Марта 17 у день Святаго Алекса, человека Божья».

(М. Орловский. Историческое описание заштатного г. Смотрича Каменецкого уезда Подольской губернии // Прибавление к «Подольским Епархиальным Ведомостям». — 1864. — № 20. — С. 697.)

ПРОГРАММА

для собирания историко-археологических сведений о Подолии, составленная по поручению Подольского епархиального историко-статистического комитета преподавателем Подольской семинарии Митрофаном Симашкевичем

I. ТОПОГРАФИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ О ГОРОДАХ, МЕСТЕЧКАХ, СЕЛАХ, ДЕРЕВНЯХ И МОНАСТЫРЯХ

1. Предания о бывших городах, местечках и монастырях.

а). Не было ли село или деревня, принадлежащая к нему по приходу, городом или местечком? Если был город или местечко, то когда обращено в село и какое было прежнее название? Что вообще известно об исторической судьбе такого города или местечка? Какое значение имело оно в административном, церковном, торговом и других отношениях? Что было причиною переименования его в село или деревню? Нет ли письменных документов, свидетельствующих о существовании такого города или местечка?

б). Не было ли в селе и в деревнях, принадлежащих к нему по приходу, упраздненных монастырей? Если были, то когда и по какому поводу упразднены? Что осталось от монастырских зданий? Что вообще известно из истории такого монастыря? Не сохранилось ли воспоминаний о лицах, управлявших монастырями, и о знаменитых подвижниках? Не сохранились ли предания о принадлежащих монастырю землях и других угодьях? Не было ли в таком монастыре чудотворных икон и не сохранились ли предания о бывших в нем отпусках? Что известно в народе вообще о материальных богатствах упраздненного монастыря? Нет ли преданий о погребках, в которых спрятано монастыр-

ское имущество? Нет ли книг, сосудов, облачений, икон и других вещей, принадлежащих некогда монастырю? Не осталось ли каких-нибудь документов от упраздненного монастыря? Нет ли надписей на книгах, стенах, свидетельствующих о существовании такого монастыря?

2. Урочища.

а). Нет ли в селе или около села, или в деревнях, принадлежащих к нему по приходу, или в полях и лесах особенных урочищ, старых городищ, курганов, пожарищ, побоищ, где по преданию в старину были битвы с татарами, половцами, литовцами, поляками, турками, запорожцами, козаками?

б). Нет ли крепостных земляных валов, замчищ или замчиск, развалин бывших церквей, палат, княжеских и боярских дворцов? Неизвестно чего-нибудь об их основании? Не сохранилось ли преданий об их исторической судьбе, о лицах, которые в них проживали? Воспоминания о них не связываются ли с именами каких-нибудь знаменитых в истории лиц? Когда и кем или чем они разрушены?

в). Нет ли старых и оставленных кладбищ? Какие сохранились о них предания? Нет ли каких-нибудь древних надписей на надгробных крестах и плитах? Если есть, то какие именно? Нет ли предания о погребении на таких кладбищах каких-нибудь замечательных лиц? Нет ли кладбищ, на которых погребались умершие от чумы, холеры, самоубийцы, потерчата? Какие о таких кладбищах существуют в народе предания?

г). Нет ли рек, озер, колодезей и родников, замечательных по находкам древностей? Если есть, то что, когда и кем было там найдено и куда поступило? Не носят ли такие реки, озера, колодцы и родники каких-нибудь особенных названий, которые указывали бы на известные в истории лица и события? Что было вообще причиною таких названий? Какие вообще предания и легенды (существуют о них в народе?

д). Нет ли заповедных лесов, пустошей прежде населенных, а ныне находящихся в запустении? Если

есть, то как они называются? Нет ли на них признаков бывшего жилья? Не сохранилось ли об их заселении каких-нибудь преданий? Что вообще известно из преданий об их судьбе?

3. Городища

а). Местоположение городища: над рекой, в лесу или около леса, при озере или на горе, в селении или за селением?

б). Внешний вид или форма городища: круглое или продолговатое, трехугольное или четырехугольное, подковой или из двух дуг, в виде вытянутого крыла, или в виде покоя? С выходами на восток, юг, север или запад? Сколько выходов: один, два, три или более? Или без выхода, круглое как котел?

в). Устройство городища. Из чего состоят окопы или приспы городища? Из одной земляной насыпи (чернозема) со рвом, или без рва? Насыпь сделана в один вал, или в два вала и более? Высота вала, окружающего городище, одинакова везде или одна сторона вала выше, а другая ниже? С какой именно стороны вал ниже, а с какой выше?

г). Как называется городище: по именам рек, селений, людей или просто городище? Как называются: речки, суходолы, овраги, поля, примыкающие к городищу?

д). Какие у поселян сохранились предания о городище?

е). Сохранилось ли городище в своем виде, или частью было разрыто опаживаньем, постройками, или размыто водою? Не разрывал ли кто городища и что находили в нем? Не находили ли чего-нибудь замечательного в археологическом отношении крестьяне на городище или его окрестностях? Если находили, то что именно и куда найденное поступило?

ж). Вид городища необходимо чертежем снять на бумагу.

4. Курган

а). Где лежат курганы: по течению реки, их извилин, или близ сел и деревень, или в полях и лесах? Как много их

числом? В одном ли они месте, или простираются на значительное пространство в длину? Расположены они по группам или рядами?

б). Какой имеют вид: острый с конусом, или продолговатый, или с площадкою на вершине, или одна сторона отвесная, а другая, к востоку, отлогая? Сохранились ли курганы в своем виде, или разрушены опаживаньем?

в). Не называются ли курганы какими именами? Как называются окрестности курганов: речки, суходолы, овраги, мыса, поля, колодязи, родники?

г). Не сохранилось ли у поселян каких-нибудь преданий о курганах? Нет ли в окрестностях курганов мест, памятных побоищами? Не связывают ли крестьяне с такими курганами преданий о велетнях? Какое значение вообще, по мнению поселян, имели такие курганы? Не известно ли время или причина их происхождения? Нет ли признаков бывших на курганах или накладенных камней в виде какой-нибудь фигуры?

д). Устройство курганов. Приблизительная высота и окружность кургана. Насыпан он на поверхности земли, или основание его углублено в земле? На верху, в середине, нет ли глубокой ямы, окруженной кольцеобразной насыпью? Нет ли на верху каких пней, каменных крестов? Нет ли курганов со склепами внутри из камней или кирпича? Камни связаны цементом или сложены без цемента?

е). Не разрывал ли кто-нибудь курганов? Если разрывал, то не находил ли каких-нибудь вещей?

1) каменных топоров, сокир, молотов, кремневых наконечников стрел, кружел и пестов? 2) металлических: медных, железных, серебрянных, золотых? 3) посуды глиняной и стеклянной? 4) пепла и угля? 5) костей человеческих, лошадиных и птичьих?

5. Пожарища

а). Где лежат пожарища: близ села, деревень, в полях, лесах или на берегах реки? Как велико пространство земли, занятое пожарищем? Какой оно имеет вид?

б). Какие сохранились у поселян предания о пожарах? Рассказывал ли кто-нибудь, какие попадались находки и куда они поступили?

6. Побоища

а). Где лежат побоища: около села, или в окрестностях деревень, приписанных к нему по приходу? Не носят ли они в народе каких-нибудь особенных названий? Как называются реки, поля, суходолы, овраги, горы, холмы, леса, примыкающие к побоищу?

б). Какие у поселян сохранились предания о побоищах?

в). Нет ли на месте побоища крестов или больших камней, с надписями они или без надписей? Не находили-ль когда: мечей, копий, стрел, бердышей, лат, топоров, ножей, пушек? Если находили, то когда это было, и куда поступили находки?

7. Земляные валы

а). Нет ли около села и деревень, приписанных к нему по приходу, в полях и лесах земляных валов и остатков насыпных укреплений?

б). Земляные валы сохранились в своем первобытном виде или разрушены временем и людьми, или заметны только остатки их? Нет ли на протяжении вала земляных укреплений? Не разрывал ли их кто, и куда поступили находки?

в). Какие предания существуют у поселян о земляных валах? Не сохранилось ли о них легенд мифического характера? Нет ли о них записей?

8. Развалины

а). Нет ли около города или села и деревень развалин от старых зданий: городских стен, церквей, монастырей, дворцов?

б). Из чего состоят развалины: из фундамента, одних стен или даже цельного здания, но давно оставленного?

в). Какие у поселян предания о развалинах? Не находили-ль когда в них металлических вещей и куда поступили находки? Нет ли надписей: на дверях, стенах, балконах, и если есть, то какие именно?

9. Камни

Нет ли в полях и лесах каменных баб? Нет ли больших камней, имеющих у поселян свои особенные названия? Нет ли старых пограничных камней или столбов? Нет ли каменных крестов, поставленных в память какого-нибудь события? Если они есть, то описать их местоположение, показать местные названия и рассказать народные предания. Нет ли на таких камнях каких-нибудь изображений и надписей?

10. Пещеры и тайники

а). Нет ли в окрестностях села и деревень, приписанных к нему по приходу пещер в горах, холмах, под древними монастырями и церковными зданиями, в лесах и полях? Если есть пещеры, то описать подробно их местоположение, где начинаются и где оканчиваются, какое было их назначение, что в них находится? Нет ли в них следов бывших церквей, келлий и видимых знаков человеческого жилья или погребения людей? Нет ли на стенах надписей, или каких-нибудь камней на полу с надписями? Не находили ли чего-нибудь в пещерах и куда поступили находки?

б). Нет ли в селе или около села тайников— подземных ходов из церквей, монастырей, крепостей, земляных городов, гор, каменных зданий к рекам, колодезям и лесам? Сохранились ли тайники в своем первоначальном виде или часть их разрушена? Не оказывалось ли где-нибудь провала в земле, указывающего на существование в известной местности тайника? Как устроены тайники: с каменными сводами или деревянными, или просто резаны в земле? Как велико пространство их? Не находили ли в тайниках каких-нибудь древних вещей и куда поступили находки? Нет ли на стенах тайников каких-нибудь надписей? Нет ли подземных ходов под реками из какого либо здания на другой берег? Какие у поселян сохранились предания о тайниках и подземных ходах под рекой? Не существует ли каких-нибудь суеверных о них сказаний?

11. Клады

а). Нет ли в окрестностях села или деревень, приписанных к нему по приходу, мест, на которых по пре-

данию народному зарыты были когда-нибудь клады? Что вообще рассказывает народ о таких местах?

б). Не находили-ль где-нибудь кладов с деньгами? Если находили, то где: в селе или около села, или в поле, или в лесу, или при берегах реки? Деньги были найдены в сосуде, кубышке, котле (казане), кувшине, кожаном мешке, металлической сетке или просто так? В находке были открыты деньги медные, серебряные или золотые? Куда из открытого клада поступили деньги: проданы, или переданы кому и где теперь хранятся? Деньги были русские, польские, турецкие, римские или другие какие? Списать надписи на деньгах, если будет возможно, описать все их приметы.

II. ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ДОСТОПРИМЕЧАТЕЛЬНОСТИ

1. Рукописные материалы для истории церквей и монастырей

а). Нет ли о построении церквей и монастырей храмованных грамот или надписей на камнях, вставленных в стены, или закладных крестов с надписями, или приписок на древних антиминсах или книгах. Если есть, то списать их буква в букву или предоставить в подлиннике.

б). Нет ли при церквях вообще каких-нибудь древних записей: визит, декретов деканатских, эрекций, презент, описей, метрик и какого века? Если есть, списать или предоставить в подлиннике или в подробном извлечении?

в). Нет ли при церквях синодиков? Какие внесены роды в синодики (помянники, грамоты)? Нет ли при них грамот о поминовении лиц, убитых на войне? Не упоминается ли в синодике год кончины какого лица и место погребения?

2. Памятники древности

а). Надгробницы

а). Кто был погребен в склепах церкви: под олтарем, храмом, трапезою? Есть ли над ними, на верху помоста, надгробницы, устроенные из кирпича или камня? Какого размера надгробницы в вышину и длину?

б). Есть ли на надгробницах надписи: резные — выпуклые или резные вглубь по камню (желобком), или на особых досках: медных, железных, бронзовых? Надписи списать все непременно, если надписи неразборчивы, скопировать их, как они есть. Есть ли в архивах о надгробницах записи?

в). Не положено ли, или не изображено ли на надгробницах каких-либо оружий: мечей, копий, шлемов, щитов? Не были когда-нибудь уничтожены в церкви надгробницы? Если были уничтожены, то по какому случаю и когда?

б). Памятники и камни надгробные

а). Есть ли в церкви надгробные памятники и в память кого они были поставлены? Если есть на них надписи, то списать. Есть ли в архиве записи о времени устранения надгробных памятников?

б). Есть ли в церкви старые надгробные камни и где они помещены? Описать их подробно, устройства надгробных памятников?

в). Церковная утварь

а). Нет ли в церкви старых крестов, чаш, кадил, подсвечников, ладонницы, цибориев и проч? Описать подробно: из чего и как они сделаны и, если есть надписи, — списать.

б). Нет ли в церкви древних икон, замечательных по своей живописи, устройству и проч? Нет ли чудотворных икон? Если есть, то что известно из народного предания об их явлении, чудесах? Нет ли о них каких-нибудь записей в церкви? Если возможно, рассказы народа записать буквально, а с записей снять копию. Нет ли на образах древних металлических пресок: крестов, медалей, монет, колец, перстней, блях и проч? Нет ли надписей каких-нибудь на образах?

в). Нет ли древних облачений? Если есть, то какие именно? Нет ли вообще древних одежд, пожертвованных знатными лицами. Если есть описать подробно.

г). Церковная библиотека

а). Нет ли древних книг, печатаных до 1700 года? Если есть, то какие именно, где и когда они изданы?

Нет ли в таких книгах надписей: о времени поступления книги в церковь, монастырь или о событиях церковных, монастырских, приходских? Если есть такие надписи, то списать их вполне. Нет ли в церкви рукописных богослужебных книг?

б). Нет ли в библиотеке каких-нибудь вообще рукописных книг? На чем они писаны: пергамент или бумага, с изображениями или без изображений? В чем состоят таковы изображения и нет ли под ними имен художников?

III. СВЕДЕНИЯ О ГОРОДСКОМ ЗОДЧЕСТВЕ

1. Крепости

а). Сохранились ли крепости от старых городских укреплений? Если сохранились, то в каком именно виде? Точное описание современного положения крепости или оставшихся от нее развалин.

б). Из чего построены крепости: из кирпича или камня? Какая их высота, ширина и сколько считается сажень в окружности? В каком виде устроены проезжие ворота и башни? Сохранились ли на них старые раскаты и бойницы? Имеют ли ворота и башни особые названия? Нет ли внутри стен кладовых палаток, комнат, погребов под башнями и особых подземных ходов к рекам? Верхи стен ровные или оканчиваются зубцами?

в). Не возобновляли ли когда-нибудь старой крепости и в чем состояли переделки? Неизвестно ли имя зодчего или мастера, строившего крепость? Сохранились ли в архивах описания или по крайней мере упоминания о таких крепостях? Если где сохранились, то списать их вполне. Если вид городской крепости доселе не был издан, то нельзя ли доставить рисунок? Не сохранилось ли в народе каких-нибудь преданий о крепостях: их постройке, переделках и разрушении?

2. Деревянные остроги

а). Не сохранились ли в городах старые деревянные укрепления — остроги, заменившие собою крепости? Если сохранились, то в каком именно виде? Если разрушены, то что именно осталось от них?

б). Как устроены такие укрепления: во сколько стен рублены, из какого леса? Есть ли среди стены проезжие ворота, по углам башни? Как велико пространство, занимаемое острогом?

в). Не сохранилось ли каких-нибудь записей о таких укреплениях? Неизвестно ли имя зодчего или мастера, строившего острог? Известно ли время его основания? Что вообще известно из предания об исторической судьбе острога?

3. Земляные валы и рвы

а). Сохранились ли из старых городских укреплений земляные валы и рвы? Если сохранились, то в каком виде они устроены? Как глубоко выкопаны рвы, на какое пространство и не выкладены ли камнями?

б). Известно ли время устранения валов и рвов? Если их когда-либо разрывали, то что в них находили и куда поступили находки? Нет ли где-нибудь описания земляных валов?

Примечание: Земляные валы окружали все древние города и служили защитой от нападения неприятеля. Если их в настоящее время уже не видно, то собрать от народа сведения о месте их существования, и вообще списать все предания о них.

ПРОГРАММА

для дополнения историко-статистических описаний церквей Подольской епархии, составленных священниками в 1867 году из церковных летописей.

А. Наружность церкви

Была ли произведена постройка новой церкви или старая церковь приведена в лучший вид через исправление и покраску — и на чей счет? Какие приобретены новые иконы, церковные сосуды и другая церковная утварь, замечательная по своей ценности? Не было ли пожертвований в церковь кем-нибудь из членов Царской фамилии и как были приняты такие пожертвования? Не ознаменован ли день принятия этих пожертвований каким-нибудь богоугодным учреждением?

Б. Церковные домостроительства

Устроены ли новые домостроительства для причта или приведены в порядок старые? В чем выражается заботливость в этом отношении прихожан и особенно церковных попечительств?

В. Церковные попечительства и братства

Существуют ли при церкви попечительство и братство? Когда учреждено попечительство и когда братство? Учреждение попечительства не прекратило ли существования братства? В чем состоит деятельность попечительства и братства по отношению к церкви, причту, приходу и школе? Не разделяется ли братство на мужской и женской отделы: братчики, сестрички? Какая особенность в деятельности того и другого отдела братства?

Г. Церковно-приходское училище

Существовало ли училище до 1867 года или оно заведено потом? Кто содействовал открытию церковно-

приходской школы? На какие средства содержится школа? Сочувственно ли относятся к ней прихожане? Кто обучает детей в школе и каким предметам? Какие успехи обучения? Кем из начальственных лиц была посещена школа, какой отзыв сделан посетителем о школе? Краткий исторический очерк школы.

Д. Религиозно-нравственное состояние прихожан

Какие преобладают в народе нравственные недостатки и что сделано для исправления народной нравственности? Какие были последствия предпринимаемых мер для исправления нравственности? Не было ли обращений из католицизма в православие или наоборот и сколько было таких случаев? Сколько в настоящее время в приходе православных и сколько в том селе иностранцев?

Е. Особые случаи

Холера и другие эпидемические болезни, градобитье, землетрясение и проч. Как народ объясняет подобные явления? Считаются ли они нравственным уроком и каковы от этого последствия? Не существует ли суеверных взглядов на эти явления? Объяснить суеверия относящиеся к этим явлениям.

(«Труды для историко-статистического описания Подольской епархии». Выпуск первый. (Приложение к Подольским Епархиальным Ведомостям). — Кам. Под., 1876. — С. 1—XIII).

ОРИЄНТОВНИЙ ПЛАН ВИКЛАДУ ІСТОРІЇ СЕЛА (на допомогу краєзнавцям)

1. Час заснування села, походження назви: археологічні дані, дані літератури, переказів; при наявності неоднакових свідчень навести їх, при змозі — порівняти. Обставини заснування, чи відбиваються вони в назві села або в сільській топоніміці?
2. З яких частин складається село? Назви кутків та урочищ, їх походження, відображення в них історії села.
3. Татарські напади в літературі й переказах. Схованки місцевих жителів. Відомі епізоди боротьби.
4. Село в період козацьких повстань XVI — початку

XVII століть, у Визвольній війні середини XVII ст., під час гайдамацьких рухів.

5. Дані про феодальну експлуатацію і становище селянства. Маєток у селі, садиба власника як історична пам'ятка (палац, парк тощо). Дані про феодального власника (дідич, староста, церковний власник, посесор, державець). Вплив оренди на долю селян.
6. Дані про укріплені пункти в селі та їх долю.
7. Церква в селі як історико-архітектурна пам'ятка: час заснування, перебудови, зв'язок з традиційною подільською архітектурою. Час і обставини зруйнування. Ставлення людей в селі до руйнування. Як використовується сьогодні? Чи здійснюється реставрація?
8. Костьол в селі як історико-архітектурна пам'ятка.
9. Дані про заняття населення в історичній динаміці (ремесло — промисли — мануфактура — фабрика, завод). Час заснування, організація виробництва, число працюючих. Виробництва, засновані в радянський час.
10. Село перед реформою 1861 р. і в час скасування кріпацтва. Пам'ятні знаки на честь скасування кріпацтва. Здійснення реформи.
11. Заснування школи в селі. Учителі, склад та число учнів.
12. Село в роки революції 1905—1907 рр. Участь жителів у культурно-національному русі. Утворення партійних осередків.
13. Земські установи історії села. Участь населення у виборах до Державної думи.
14. Жителі села в першій світовій війні. Число учасників, загиблих. Полонені, їх доля.
15. Події Лютневої, Жовтневої революцій 1917 і громадянської війни. Село в період національно-визвольних змагань 1917—1920 рр.
16. Вирішення аграрного питання після Жовтневої революції. Соціальний склад населення. Розподіл землі. Економіка селянського господарства.
17. Культурне будівництво в перші роки радянської влади. Національно-культурні процеси. Ліквідація неписьменності.

18. Аграрна політика кінця 20—30-х років. Колективізація за спогадами очевидців і за офіційними джерелами. Ставлення населення до колективізації тоді й тепер.
19. Голодомор 1932—1933 рр. Свідчення очевидців. Статистика
20. Репресії. Свідчення очевидців. Людські долі.
21. Лихоліття війни. Число учасників і загиблих. Полонені і їх долі. Герої битви з фашизмом. Приклади боротьби з окупантами. Звільнення села.
22. Село в системі повоєнного колгоспу. Свідчення очевидців. Податкова система; Трудодень.
23. Міграція населення в 60—80-і роки. Статистика. Вікові групи в сучасному селі.
24. Динаміка розвитку с/г виробництва в післявоєнні роки.
25. Видатні люди села.
26. Традиційна національна культура в сьогоденному селі. Школа й будинок культури як осередки культурного життя й збереження традицій.
27. Пам'ятки історії й культури в селі (старі будівлі, в т. ч. старі оселі й дворища, могили, кладовища, залишки замків, фортець, укріплень, палаців, парки, церкви, монастирська, млини тощо). Пам'ятні місця в селі й околицях. Стан їх збереження. Ставлення жителів села до них. Перспектива використання.
28. Село в період перебудови, розбудови незалежної Української держави.

Виклад історії може вестися в рамках окремого села і в рамках сільської Ради. При цьому варто звернути увагу на висвітлення долі не тільки існуючих населених пунктів, а й тих, що з якихось причин зникли, наприклад, хутори, присілки.

**Вінницьке обласне краєзнавче
товариство «Поділля»**

РОЗПОРЯДЖЕННЯ
ПРЕДСТАВНИКА ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ
В ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ
ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ ОБЛАСНИХ ПРЕМІЙ В
ГАЛУЗІ ІСТОРІЇ, КУЛЬТУРИ, МИСТЕЦТВА,
ПРИРОДНИЧИХ НАУК ТА ЕКОЛОГІЇ

З метою посилення роботи по духовному, національно-культурному відродженню, збереженню навколишнього середовища:

1. Встановити за рахунок асигнувань галузі «культура» обласного бюджету щорічні премії в розмірі десяти мінімальних окладів кожна для відзначення кращих здобутків в галузі історії, культури, мистецтва, природничих наук та екології. Зокрема:

— премія імені Юхима Сіцинського — в галузі історико-краєзнавчої роботи та збереження пам'яток минулих часів;

— премія імені Костя Щироцького — в галузі мистецтвознавства, фольклору та етнографії;

— премія імені Мелетія Смотрицького — в галузі бібліотечної роботи;

— премія імені Микити Годованця — в галузі літературної діяльності та пропаганди української мови;

— премія імені Владислава Заремби — в галузі музичного мистецтва;

— премія імені Петра Бучинського — в галузі природничих наук та екології;

— премія імені Вячеслава Розвадовського — в галузі образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва;

2. Положення про премії та склад ради по присвоєнню премій затвердити.

3. Раді по присвоєнню обласних премій розробити і виготовити дипломи та нагрудні знаки лауреатів.

4. Фінансовому управлінню (Олійник Д. С.) передбачити кошти на виготовлення дипломів та нагрудних знаків.

5. Висновки ради приймають чинність після розпорядження Представника Президента України. Матеріали подаються до 1 серпня щорічно.

6. Контроль за виконанням розпорядження покласти на першого заступника глави обласної держадміністрації Дарманського М. М.

**Представник Президента
України**

Є. ГУСЕЛЬНИКОВ.

м. Хмельницький,

9 листопада, 1993 р.

972450

З М І С Т

П. Т. Тронько. Біографія подільського краєзнавства	3

РОЗДІЛ I

Зародження краєзнавства на Поділлі.

1. Перші кроки у вивченні історії краю.	11
2. Розвиток краєзнавства в другій половині XIX — на початку XX століття.	23

РОЗДІЛ II

1. Краєзнавчий рух у перші роки радянської влади.	62
Краєзнавство Поділля в 20—30-х роках XX ст.	
2. Згортання краєзнавчого руху, його причини і наслідки.	91

РОЗДІЛ III

Дослідження історії Поділля в 50—на початку 90-х рр.

1. Дальше розгортання історико-краєзнавчого пошуку.	106
2. Найважливіші напрямки краєзнавчої роботи в 70—на початку 90-х рр.	130
Висновки	152
Примітки	160
Додатки	186

КРАЄЗНАВСТВО НА ПОДІЛЛІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ,

Здано до набору 14.X.94 р. Підписано до друку 10.II.95 р.
Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальн. Гарн. літературна,
друк високий. Друк. арк. 12.75. Зам. 2001. Тираж 4000.

Дунаєвецька районна друкарня.